

MUHTÂRU'L-ENBÂ'

Edatlar Kitabı

HASÎRÎZÂDE ELÎF EFENDÎ

Dini İlimler Serisi : 25

Kitabın Adı : MUHTÂRU'L-ENBÂ' Fİ'L-HURÛF VE'Z-ZURÛF VE BA'ZÎ'L-ESMÂ
Edatlar Kitabı

Müellifi : Hasîrîzâde Elîf Efendi (ö. 2 Ocak 1927)

Özgün Dili : Osmanlı Türkçesi

Hazırlayan : Dr. Ali Benli
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Öğr. Üyesi
Akın İşleme
Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arş. Görevlisi
Tuncay Azar
Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arş. Görevlisi

Son Okuma : Yasin Coşkun, İlyas Aslan

Arşiv Kayıt : Milli Kütüphane, 06 Hk 305

Kapak Görseli : Milli Kütüphane, 06 Hk 305

Kitap Tasarım : AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti.
Divanyolu Cad. Erçevik İşhanı, No: 203, Sultanahmet-İstanbul
Tel: 0212 513 39 90 / www.as64.org • info@as64.org

Baskı : Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş.
Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul
Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2019

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Hasîrîzâde Elîf Efendi

Edatlar Kitabı, *Muhtâru'l-Enbâ'*

1. Arap Dili, 2. Arap Edebiyatı, 3. Edatlar, 4. Bağlaçlar, 5. Arapça Öğretimi, 6. Nahiv

ISBN: 978-975-17-4483-8

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

MUHTÂRU'L-ENBÂ'

EDATLAR KİTABI

(İNCELEME - METİN)

HASÎRÎZÂDE ELÎF EFENDÎ

(ö. 1927)

Hazırlayan

Ali Benli

Akın İşleme

Tuncay Azar

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslâm ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kâhire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
ÖNSÖZ	11
GİRİŞ	13
ELÎF EFENDÎ VE ESERLERİ	13
MUHTÂRU'L-ENBÂ' Fİ'L-HURÛF VE'Z-ZURÛF VE BA'ZÎ'L-ESMÂ'	15

MUHTÂRU'L-ENBÂ' Fİ'L-HURÛF VE'Z-ZURÛF VE BA'ZÎ'L-ESMÂ'

FASLU'L-ELÎF		أَلْأُولَى	51
أ	27	الَّتِي	51
إِ	30	الَّذِي	51
آ	30	الَّتِي ، الَّتِي	52
ا	30	أَلَمْ	52
أَجَلْ	31	أَلَمَّا	52
إِذْ	32	أَمْ	52
إِذَا	33	أَمْ	55
إِذَا مَا	35	أَمَّا	55
إِذْ مَا	35	أَمَّا	56
إِذَنْ	36	إِمَّا	57
أَلْ	36	إِمَّا	59
أَلْ	40	إِنْ	59
أَلَا	41	أَنْ	62
أَلَا	42	إِنْ	65
أَلَا	43	إِنْ	67
أَلَا	43	إِنْ	67
إِلَّا	43	أَنْ	68
إِلَّا	47	أَنْ	69
إِلَى	47	أَنْ	69
أَلَى	50	أَلَى	69

أَنَا	70	FASLU'L-CĪM	
أَوْ	70	جَلَلٌ	94
إِنِّي	73	جَنِيرٍ	94
أَيُّ	75		
أَنَا	76	FASLU'L-ḤĀĪ'L-MÜHMELE	
إِنَّا	76	حَاشَا	95
إِنَّا	76	حَتَّى	96
أَيَّانَ	77	حَنُ	97
أَيُّمُسُ	77	حَنِثُ	98
أَيُّمَا	78	حَيُّمًا	98
أَيُّمَا	79	FASLU'L-ḤĀĪ'L-MU'CEME	
FASLU'L-BĀ		خَاءٍ	99
ب	80	خَلَا	99
بَجَلٌ	84	خَلَا	100
بَلْ	85		
بَلَى	86	FASLU'D-DĀLĪ'L-MÜHMELE	
بَلَهْ	87	دُونُ	101
بَهْلٌ	88	FASLU'Z-ZĀĪ'L-MU'CEME	
بَيِّدَ	88	ذَا	102
بَيِّنَ	88	ذَاكَ	102
بَيِّنَا	89	ذَلِكَ	102
FASLU'T-TĀ		دُو	103
ت	90	دُو	103
تَا	90	ذِهْ	103
تِهْ	91	ذِي	103
تِي	91	FASLU'R-RĀ	
FASLU'Ṣ-ṢĀĪ'L-MÜSELLESE		رُبُّ	104
ثُمَّ	92	رُيُّمَا	105
ثُمَّ	93	رَعْلٌ	105
ثُمَّ	93	رَعْنٌ	106

FASLU'S-SĪN

س	107
سَوْفَ	108
سَوَى	109
سَيِّ	109

FASLU'Ş-ŞĪNĪ'L-MU'CEME

ش	111
---	-----

FASLU'L-'AYN

عَتَّى	112
عَدَا	112
عَدَى	112
عَتَسَى	112
عَلِي/عَلُ	114
عَلَى	114
عَلَيْكَ	116
عَلَّ	117
عَلَّ	117
عَنْ	117
عُنْ	120
عَنْ	120
عِنْدَ/ عِنْدَ / عِنْدُ	120
عَوْضُ/عَوْضُ/عَوْضُ	121

FASLU'L-ĠAYNĪ'L-MU'CEME

عَنَّ	122
عَنِّرُ	122

FASLU'L-FĀ

ف	124
فُمْ	130
فِي	130
فِي	132

FASLU'L-KĀF

قَدْ	133
قَطُّ	135

FASLU'L-KĀF

كَ	136
كَأَنَّ	138
كَأَيَّ	139
كَذَا	139
كُلُّ	140
كُلَّمَا	141
كِلَا	141
كَلَّا	142
كَمَا	143
كَمْ	144
كُنْ	146
كِي	146
كَيْفَ	147
كَيْفَمَا	148
كَيْفَهُ	148

FASLU'L-LĀM

لِ	149
لَا	160
لَا بُدَّ	163
لَا بَلَّ	163
لَاتَ	163
لَا جَزَمَ	164
لَا سَيِّمَا	165
لَكِنْ	165
لَكِنْ	167
لَكِنَّا	168
لَا مَحَالَةَ	168
لَتْ	168

لَدُنْ	168	FASLU'N-NŪN	
لَعَلَّ	169	ن	202
لَمْ	172	نَحْمُ	206
لَعَا	172	نَحْنُ	206
لِمَ	174	نَعْمُ	206
لَنْ	175	FASLU'L-VĀV	
لَوْ	176	و	208
لَوْتَ	179	وَا	214
لَوْلَا	179	وَنِيح	215
لَوْلَا	181	وَيَكْأَنَّ	215
لَوْمَا	181	وَيْل	215
لَوْنٌ	182	وَيُلْمُهُ	216
لَيْتَ	182	وَيْهِ	216
لَيْسَ	182	وَيَّا	216
لَيْمُنْ	184	FASLU'L-HĀ	
FASLU'L-MĪM		هـ	217
م	185	هَآ	218
مَا	185	هَآتَا	219
مَاذَا	190	هَلْ	220
مَتَى	191	هَلَا	221
مُذْ	192	هَمَا	221
مَعَ	193	هُنَا	221
مَنْ	194	هُوَ	222
مَنْ ذَا	195	هِيَ	223
مِنْ	196	هَيَا	223
مُسْ	200	هَيَّا	223
مَهُ	200	هَيْنُمُ	223
مَهُمَا	200	FASLU'L-YĀ	
مَهَيَّمُ	201	ي	224
مَنِدَ	201	يَا	224
KAYNAKÇA			227
EKLER			233

ÖNSÖZ

Arap dilinde edatlar konusu yüzyıllardır ilim adamlarının ilgi odağı olmuş, bu konuda müstakil eserler kaleme alınmıştır. Başta İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Lebib*'i olmak üzere bu tür kitaplar pratik yararları ve dilin temel yapıtaşlarından olan, cümleleri ve kelimeleri birbirine bağlayan edatları tafsilatlı bir şekilde incelemeleri sebebiyle hocalar ve öğrenciler tarafından sıkça kullanılan ve başvurulmuş eserler arasına girmişlerdir. İşte bu eserlerin Türkçedeki sayılı örneklerinden biri de Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi'nin *Muhtâru'l-Enbâ' fi'l-Hurûf ve'z-Zurûf ve Ba'zî'l-Esmâ'* adlı çalışmasıdır. Türkçede yakın zamanlarda Arapçada edatlar konusunda çeşitli çalışmalar yayınlanmakla birlikte derinlik ve kapsam bakımından Elif Efendi'nin eseri hepsinden daha ileri bir noktadadır. Klasik dil kaynaklarına hâkim ve Türkçeyi çok iyi bilen ve kullanan bir âlim ve edip olan Elif Efendi'ninengin bilgi ve kültürünü bu eserine yansıttığını söylemek mümkündür. Eser alfabetik olarak hazırlandığı için bir edatlar sözlüğü görünümü arz etmektedir. Arapçadaki edatları ihatalı bir şekilde ele alan, edatların farklı mana ve kullanımlarını Türkçede titizlikle yansıtan ve konu ile ilgili pek çok şiir şevahidinin tercümelerini içeren bu eser alanında kütüphanemizdeki başvuru kaynaklarından biri olacaktır.

Çalışmanın başında metin içeriğine ulaşımı kolaylaştırmak için madde başlıkları fihristi hazırlanmıştır. Giriş bölümünde Hasîrîzâde Elif Efendi ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiş, ardından *Muhtâru'l-Enbâ'* nın şekil özellikleri, muhtevası, kaynakları ve literatürdeki yeri ele alınmıştır. Çalışmada tam transkripsiyon uygulanmamış, yanlış okuma ihtimali bulunan bazı mahallerde tam transkripsiyona başvurulmuştur.

Metin hazırlanırken müellif hattından istinsah edilen tek nüsha kullanılmış, bu nüsha ile ilgili bilgiler giriş bölümünde verilmiştir. Çeşitli harf düşmelerinde ve hatalı yazımlarda metne köşeli parantezle ilaveler yapılmış, asıl metindeki yazım tarzı dipnotta gösterilmiştir. Metinde geçen ayetlerin numaraları ve mealleri verilmiş, hadislerin tahriri yapılmıştır. Ayrıca şiirlerin kaynaklarına işaret edilmiş, bir mısrai verilen beyitlerin kalan kısımları dipnotta imkan nispetinde yazılmıştır. Metinde adı geçen ilim adamlarının kısa biyografileri isim-

lerinin ilk geçtiği yerde verilmiştir. Metnin kaynaklarına inilmiş ve müellifin başka kaynaklardan yaptığı alıntılar gösterilmiştir.

Eserin hazırlanması ve basılmasındaki katkı ve teşviklerinden dolayı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanı Prof. Dr. Muhittin Macit'e, Çeviri ve Yayımlar Dairesi Başkanı Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya ve tüm kurum çalışanlarına teşekkürü bir borç biliriz.

Dr. Ali Benli

GİRİŞ

ELÎF EFENDİ VE ESERLERİ¹

Mehmed Elif Efendi, 1266/1850 yılında İstanbul Sötlüce'deki Hasîrizâde Tekkesi'nin bitişiğinde bulunan konakta dünyaya gelmiştir. Büyük dedelerinden Şeyh Halîl Efendi Mısır'ın Demenhur şehrinde doğmuştur. Daha sonra XVIII. yüzyılın başlarında ticaret için İstanbul'a gelmiş ve Kasımpaşa'ya yerleşmiştir. Şeyh Halîl Efendi'nin oğullarından Emîn Ağa hasır ticareti ile uğraşmış, sarayda hasırcıbaşı olarak çalışmıştır. Şeyh Halîl Efendi ise vaktinin çoğunu onun dükkânında geçirdiğı için Hasırcı Şeyh Halîl diye tanınmıştır. Sonrasında onun soyundan gelenler Hasîrizâde nisbesiyle meşhur olmuşlardır. Elif Efendi'nin annesi Tiryakioğlu Hasan Paşa'nın kızı Fâtıma Bâise Hanım'dır. Babası Hasîrizâde Tekkesi şeyhi Ahmed Muhtâr Efendi'dir.

Elif Efendi mutasavvıf ve âlimlerin bulunduğu bir ailede yetişmiştir. Kendisi 6-7 yaşlarına kadar anne-babasının gözetiminde kalmış ve onların eğitiminde geçmiştir. Sonrasında düzenli tahsiline babasının arzusu üzerine teberrüken Nakşî şeyhi Mesnevîhân Hoca Hüsameddîn Efendi'den başlamıştır. İlk tahsilini Şah Sultan Mektebi'nde yapmış, Hâfız İbrâhîm Efendi'den Kur'ân-ı Kerîm öğrenmiştir. Hâdimîzâde Ahmed Hulûsî Efendi ile Evkâf-ı Hümâyûn müfettişi Bâyezid Dersîâmlarından İstanbullu Ahmed Zihnî Efendi'den dinî ve Arabî ilimleri tahsil ederek icazet almıştır. Ayrıca Hoca Fâik Efendi ve Hoca Şâkir Efendi'nin halkalarına devam etmiştir. Elif Efendi dinî ilimlerin yanı sıra sanatla da meşgul olmuştur. Bursa'dan gelerek İstanbul'a yerleşen ve bilahare Üsküdar Mevlevîhanesi şeyhi olan Zekî Dede'den (ö.1881) ve Râkım Efendi'den hat meşk etmiştir. Hasîrizâde Dergâhı'nda ders takriri dışında telif ve tercüme faaliyetlerini sürdürmüş ve tasavvuf, mantık, kelim, dil gibi alanlarda birçok telifte bulunmuştur. Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Salâhaddîn Efendi'den aldığı *Mesnevî* okutma icâzeti ile Sötlüce'de devrin meşhur Mesnevîhân-

1 Mehmed Elif Efendi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hasîrizâde Elif Efendi, *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lugati'l-Kur'ân*, (Yay. Haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 31-51; Kurt, Hüseyin, *Hasîrizâde Mehmed Elif Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 55-154; Azamat, Nihat, "Elif Efendi, Hasîrizâde", *DİA*, c. IX, s. 38.

ları arasında yer almıştır. Elîf Efendi, mimarî ile de ilgilenmiştir. Hasîrîzâde Tekkesi'nin bugünkü binası Elîf Efendi'nin şeyhliği sırasında 1887 yılında inşa edilmiştir.

Elif Efendi 1284/1868 tarihinde Kısmet-i Askeriye Mahkemesi kâtipliğine tayin olunmuş, daha sonra 1289/1873 tarihine kadar Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Mazbata odasında istihdam edilmiş, bir müddet sonra bu görevinden istifa etmiştir. İkinci olarak 1291/1874 yılında Bursa Müderrisliği pâyesini almış, babasının isteği üzerine 1293/1876 senesinde Hasîrîzâde Dergâhı'nda *Mesnevî* dersine başlamış, çarşamba günleri verilen dersler 1325/1907 tarihinde sona ermiş, akabinde tekrar başlamıştır. Elif Efendi, 1315/1897'de ise Mûsıla-i Süleymânîye'ye terfi etmiştir. 1911 yılında şeyhülislamlığa bağlı bir alt daire olarak kurulan Meclis-i Meşâyih'in reisliğine getirilmiş, üçüncü rütbeden Mecidiye nişanı ile ödüllendirilmiştir. 1914 tarihinde bu görevinden emekliye ayrılmıştır.

Elîf Efendi 1325/1907 yılında Fatma Hâlide Hanım (ö.1948) ile evlenmiş, bu evlilikten biri kız, üçü erkek dört çocuğu olmuştur. Elif Efendi'nin oğulları: Yûsuf Zâhir, İbrâhîm Efendi ve Sa'dî'dir.

Elîf Efendi, babası ve dedesi gibi Şâzelilik ve Mevlevîlik tariklerine müntesiptir. Sa'dîlik tarikatında da halifelîği bulunmaktadır. Hasîrîzâde Tekkesi'nin beşinci şeyhidir. Babası hac dönüşü postnişinlik görevini ona vermiştir. 1879'dan tekkelerin kapanış tarihi olan 1925'e kadar 45 yıl kadar tekkedeki vazifesini sürdürmüştür. Tekkeler kapatılmadan önce büyük oğlu Yûsuf Zâhir Efendi'ye hilafet vermiştir. Son zamanlarını hastalıkla geçiren Elîf Efendi, 2 Ocak 1927 günü vefât etmiş, Mahmut Ağa Camii'nden kaldırılarak tekke ile cami arasındaki hazireye defnedilmiştir.

Elîf Efendi'nin yaklaşık on dört eseri vardır. Türkçe, Arapça ve Farsça olarak üç ayrı dilde de eserler yazmıştır. Yazmış olduğu en önemli eserleri arasında *Dîvân*'ı, *en-Nûru'l-Furkân* adlı Kur'an lügati ve *Muhtâru'l-Enbâ* adlı edatlar sözlüğü, mantık kitabı *İsagoci*'ye yazdığı *Mebde* adlı şerh, Darwin'in evrim teorisine reddiye olarak kaleme aldığı *İrşâdu'l-Gâvîn bi-Reddi Nazariyyeti Darvîn*'i, vahdet-i vücud düşüncesiyle ilgili *el-Kelimâtü'l-Mücmelle fi Şerhi't-Tuhfeti'l-Mürsele*'si zikredilebilir. Elîf Efendi'nin *Dîvân*'ını ne zaman tertip ettiği bilinmemektedir. *en-Nûru'l-Furkân* adlı kitabını 1921-1922 yıl-

larında, *Muhtâru'l-Enbâ'*ı ise 1892 yılında kaleme almıştır. Elif Efendi, *en-Nûru'l-Furkân* adlı eserinde kelime ve dil yapılarına dair tafsilat için sıklıkla kendi eseri *Muhtâru'l-Enbâ'*ya atıfta bulunmuştur. Elif Efendi'nin eserlerinden günümüze ulaşanlarının çoğu oğlu Yûsuf Zâhir Efendi tarafından istinsah edilmiş nüshalardır.

MUHTÂRU'L-ENBÂ' FÎ'L-HURÛF VE'Z-ZURÛF VE BA'ZÎ'L-ESMÂ'

Arap dilinde edatlar ve anlamları, dil ilimlerine dair çalışmaların başladığı dönemden itibaren dil âlimlerinin ilgi odağı olmuştur. Öncelikle genel nahiv kitapları, belagat eserleri, tefsir ve sözlük literatürüne ait çalışmalar içerisinde işlenen bu konu hakkında zamanla müstakil kitaplar yazılmaya başlanmıştır. Müstakil çalışmalara konu olan bu sahanın “*ilmu me'ani'l-hurûf*” adında ayrı bir ilim olduğu iddia edilmiştir.²

Klasik dil ilimleri literatüründe edatları genel olarak ele alan kitaplar olduğu gibi sadece bazılarını konu edinen eserler de mevcuttur. Yalnızca tek edatı ele alan kitapların genellikle “Lâm”, “Hâ”, “Elif”, “Elif-lâm” harfleriyle ilgili oldukları, ayrıca “Dâd” harfinin fonetik özelliklerini inceleyen ve “Za” harfiyle karıştığı sözcükleri ele alan kitapların varlığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/948) ve İbn Fâris'in (ö. 395/1005) *el-Lâmât* adlı eserleri, Ebû Bekir el-Enbârî (ö. 328/940), İbn Hâleveyh (ö. 370/980) ve Rummânî'nin (ö. 384/994) *el-Elifât* isimli çalışmaları, Ebû Osman Mâzinî (ö. 236/850) ve Ebu'l-Berekât el-Enbârî'nin (ö. 577/980) *Şerhu'l-Elif ve'l-Lâm* adlı eserleri, İbnü'l-Berrî (ö. 528/1186) ve İbnü'l-Hâcib'in “Lev” edatıyla ilgili risaleleri örnek verilebilir.³

Edatların tamamını incelemeyi hedefleyen eserlerden bazıları ise şunlardır: Rummânî'nin *Mezâlû'l-Hurûfu*, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Hevî'nin *el-Udhiyye fî 'İlmi'l-Hurûfu*, Ahmed b. Abdunnur el-Mâleki'nin (ö. 706/1306) *Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfî'l-Me'ânî*'si, Bedreddîn Hasan b. Kâsım el-Murâdî'nin (ö. 749/1348) *el-Cene'd-Dânî fî Hurûfî'l-Me'ânî* adlı eseri,

2 Yüksel, Ahmet, “Arap Dilinde Meâni'l-Hurûfa Dair Literatür Çalışmaları”, *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-*, 2004, c. VIII, sayı 20, s. 296.

3 Yüksel, Ahmet, *a.g.m.*, s. 301-302.

İbn Kayyım el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) *Me'âni'l-Edevât ve'l-Hurûf* u. Ayrıca büyük kısmı edatlar hakkında olan ve sahasında bıraktığı etki açısından İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) *Muğni'l-Lebîb 'an Kütübi'l-E'âribi* de burada zikredilmesi gereken kitaplar arasındadır.

Lügat ilmine dair eserlerde de yeri geldiğinde edatların anlam ve gramer özelliklerine temas edilmiştir. Örneğin İbn Fâris (ö. 395/1004) *es-Sâhibî fî Fıkhi'l-Luga*'sında yüz iki, Ebu Mansûr es-Seâlibî (ö. 430/1038) *Fıkhu'l-Luga ve Sırru'l-Arabîyye*'sinde otuz sekiz mana harfini açıklamıştır. Süyûtî, Kur'ân ilimlerine dair eseri *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'da yüz on iki edatı inceleme konusu yapmıştır.⁴ Modern dönemde de hurûfu'l-me'ânî sahasında birçok eser telif edilmiştir.⁵ Özellikle Tanzimat sonrası dönemde Arap dili öğretimi sahasında Türkçe eserlerin yazımında bir artış gözlenmiştir. Bu kapsamda gramer kitaplarının ilgili bölümlerinde edatlara ayrıca yer verildiği görülmektedir. Mehmed Zihnî Efendi'nin *el-Müntehab* adlı eserinin son kısmında "Hurûf ve Zurûf" başlığı altında edatlara ayırdığı bölüm zikre değerlidir. Mehmed Zihnî Efendi burada 157 edatı anlamları ve bazı gramer açıklamalarıyla birlikte vermiştir.⁶ Son yıllarda da ülkemizde Arap dilinde edatlara dair birçok eserin yazıldığı görülmektedir. Bu eserlerin çoğu teorik ayrıntıları vermekten ziyade pratik kullanımları öğretmeye yönelik çalışmalardır.

Mehmed Elîf Efendi tarafından telif edilen ve Arapça edatlara dair en kapsamlı Türkçe kaynaklardan biri olduğunu söyleyebileceğimiz *Muhtâru'l-Enbâ* adlı eser, ferağ kaydına göre 2 Cemaziyevvel 1309/4 Aralık 1891 tarihinde tamamlanmıştır. Eserin tam adı *Muhtâru'l-Enbâ' fî'l-Hurûf ve'z-Zurûf ve Ba'zî'l-Esmâ* şeklinde serlevhaya kaydedilmiştir. Başlık, muhteva hakkında okuyucuya fikir vermektedir. Yazar eserinde hurûfu'l-me'ânî ve bunlara benzer olan zarf ve bazı isimleri incelemektedir. Eser bir mukaddime ile başlamakta ve alfabetik olarak birbirini takip eden yirmi üç fasılla devam etmektedir. Eserde zaman zaman tenbîh, fâide ve latîfe gibi başlıklar altında bazı yardımcı bilgiler verilmiştir.

4 Şimşek, Aziz, *ez-Zeccâci ve Hurûfü'l-Meânî Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya 2018, s. 36.

5 Modern dönemde edatlarla ilgili yazılmış Arapça ve Türkçe eserlerin bazıları için bkz. Tanrıverdi, Eyyüp, "Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi'nin Muhtâru'l-Enbâ Adlı Eseri", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, 2016, c. XIV, sayı: 27, s. 226.

6 Zihnî Efendi, *el-Muktedab*, İstanbul 1303, 297-378.

Edatların anlamları, i'râb bakımından amelleri, nahiv âlimlerinin ihtilafları, farklı manalarına göre misalleri, bazı misal ve şahitlerin çevirileri, farklı lehçelerdeki kullanımları ve bazı kaideler anlaşılır bir dille yazılmaya çalışılmıştır.⁷

Mehmed Elif Efendi'nin eserini diğer kitaplardan farklı kılan bazı özellikleri vardır. Eser klasik kaynaklara dayanmakta ve bu kaynaklardaki tartışma, misal, şahit ve ayrıntılara yer vermektedir. Elif Efendi'ye göre dillerin inceliklerini bilmek o dillerdeki sözcükleri ve kullanım yollarını bilmeye bağlıdır. Arapçada kelimelerin yapısı ile ilgili konular sarf ilminde incelenmekte, kelimeler arasındaki bağlantılar nahiv ilminin konusunu oluşturmaktadır. Bir dili derinlemesine bilmek için nahiv kurallarını bilmek yetmez, edatların da kullanım yollarını, anlamlarını bilmek gerekir.⁸ Edatların âmil olanları nahiv kitaplarında işlense de âmil olmayanlar bu eserlerde incelenmemekte ve anlamlarına fazla temas edilmemekte, bu nedenle edatlarla ilgili bilgi almak için hurûfu'l-me'ânî ile ilgili kitaplara müracaat etmek zaruret hâlini almaktadır.⁹ Bu kitaplar da sadece hurûfu'l-me'ânîyi içermekte, bunlara benzeyen isim ve zarflara yer vermemektedir. Bu durumda da sözlüklere bakmak zorunlu olmaktadır. Dolayısıyla yazar farklı formlardaki edatların kolayca bulunmasını sağlamak ve böylece Arapça öğrenimini ve çeviriyle uğraşanların işlerini kolaylaştırmak için sözlük tertibiyle Türkçe olarak açıklanmasının faydalı olacağını ileri sürmektedir.¹⁰

Müellifin incelediği edatların yazımı hakkında okuyuculara bilgi verdiği görülmektedir. Mesela «إِذْ» edatı ile ilgili bilgi verdikten sonra onun yazımı ile ilgili şu bilgilere yer verir:

İşbu “إِذْ” kelimesi üzerine vakfolunsa nûn'u elif'e tebdil ile “إِذَا” denir. Ba'zen hemzeyi hazifle “ذَنْ” denir. Ba'zen dahi bilâ-nûn tenvînle “إِذَا” sûretinde yazılır. Resm-i mushafta böyledir.¹¹ «إِنِّي إِذَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» ve emsâli âyât-i kerîmede olduğu gibi. Lâkin ba'zılar, “Amelden mülgâ oldukta elif'le, amel ettikte nûn'la yazılır” demişlerdir.¹²

7 Elif Efendi, *Muhtâru'l-Enbâ*, 2.

8 Elif Efendi, *a.g.e.*, 1.

9 Elif Efendi, *a.g.e.*, 1-2.

10 Elif Efendi, *a.g.e.*, 2.

11 “O takdirde ben mutlaka açık bir sapıklık içinde olurum.” Yâsîn, 36/24.

12 Elif Efendi, *a.g.e.*, 14.

Müellif eserinde “karışıklığı önlemek maksadıyla” farklı anlamlara gelen eş sesli kullanımlara özellikle dikkat çekmek için bunları bazen ayrı başlıklar altında verir. Mesela “Dikkat ediniz” anlamında tenbih edatı olan «لَا»nın yanında, nimet anlamına gelen ve cem’i آلاء olan «لَا» kelimesini ayrı bir başlıkta vermiş, bunun yanında «لَا يَأْلُو أُلُوءًا» şeklinde bir filin de bulunduğu- na işaret etmiştir.¹³ Benzer şekilde «إِنَّ» kelimesinin yedi farklı kullanımının olabileceğini söyler.¹⁴

Eserde müellifin nahiv ilmi konusundaki tercihlerine rastlamak mümkündür. Mesela هَذَا الشَّعْرُ لِحْيَةٍ beyti lâm harf-i cerrinin ihtisâs anlamına örnek olarak kullanılsa da İbn Kâsım’ın şibh-i milke misal olarak kullandığını, kendisinin de bu görüşü desteklediğini ifade etmektedir.¹⁵

Müellifin ele aldığı konular ile ilgili farklı görüşleri ayrıntılı bir şekilde vermeye gayret ettiği görülür. Mesela «لَنْ» edatının anlamı hakkında Zemahşerî’nin, İbn Ufûr’un, İbn Hişâm’ın, İbn Kâsım’ın görüşlerine temas etmekte, ayrıca Halîl b. Ahmed ve Kisâî’nin bu edatın mürekkep olduğuna dair görüşlerini vermekte ve Sibeveyhi ve cumhurun onlara bu konuda itiraz ettiklerine işaret ederek bu görüşü tercih etmektedir.¹⁶

Elîf Efendi, zaman zaman Türkçe ile Arapça arasında karşılaştırmalar yapmakta ve iki dil arasındaki benzerlik veya farklılıklara temas etmektedir. Mesela «مِنْ» harf-i cerrinin bazen mücâveze anlamında «عَنْ» harf-i cerriyle eş anlamda olduğunu söyledikten sonra Türkçe’de her iki edattan “-den” ekiyle söz edildiğini ve bu kelimelerin Arapçada delâlet ettikleri anlam nüanslarını Türkçede ifade etmenin tek ek ile mümkün olamayacağını dile getirmektedir.¹⁷ Müellifin örneklerin Türkçe karşılıklarına yer vermesi konunun daha iyi bir şekilde anlaşılmasına büyük katkı sağlamaktadır. Mesela soru anlamında kullanılan hemzenin takrir anlamı taşıdığını ifade ettikten sonra şu açıklamaları yapmaktadır: «أَضْرَبْتُ زَيْدًا؟» “Zeyd’i dövdün mü?”, «أَأَنْتَ ضَرَبْتَ زَيْدًا؟» “Zeyd’i sen mi dövdün?”, «أَزَيْدًا ضَرَبْتُ؟» “Zeyd’i mi dövdün?” demek olur.¹⁸

13 Elif Efendi, *a.g.e.*, 21.

14 Elif Efendi, *a.g.e.*, 48.

15 Elif Efendi, *a.g.e.*, 132.

16 Elif Efendi, *a.g.e.*, 159.

17 Elif Efendi, *a.g.e.*, 183.

18 Elif Efendi, *a.g.e.*, 6.

Yazar eserin mukaddimesinde kullandığı kaynakların bazılarının isimlerini vermiştir. İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Lebib*'i, İbn Kâsım el-Murâdî'nin *el-Cene'd-Dânî*'si, Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin *el-Küllîyyât*'ı, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhîr*'i bunlar arasındadır.¹⁹ İlâveten Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı, Müberred'in *el-Muktedab*'ı, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ı, İbn Mâlik'in *Şerhu't-Teshîl*'i, İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'si, Mâlekî'nin *Rasfu'l-Mebânî fi Şerhi Hurûfî'l-Me'ânî*'si, İbn Demâmînî'nin *Şerhu Muğni'l-Lebib*'i sıklıkla kullandığı gramer kitaplarıdır. Eserde şahit ve misal olarak yüzlerce ayete, hadise ve beyte yer verilmiştir.

Elimizde bulunan ve çalışmamızda kullandığımız tek nüsha, müellif nüsha-sından Hâfız Alî tarafından 1326 (1908) yılında Sütlüce Dergahı'nda istinsah edilmiş, müellifin oğlu Yûsuf Zâhir tarafından müellif nüshasıyla mukabele edilmiştir. Milli Kütüphane 06 Hk 305 numarada kayıtlı olan bu nüsha müellif hattı ile mukabele edilmiştir. 213 sayfalık nüshanın her sayfasında 23 satır bulunmaktadır.

Çalışmamızı tamamlayıp tasarım için gönderdiğimiz sırada tevafuk eseri Bahtiyar İstekli'nin özel kütüphanesinde eserin müellifi Mehmed Elîf Efendi tarafından yazılmış nüshasına rastladık. Bu nüshanın sonunda eserin basım izni alınmak üzere Maarîf Nezareti Encümen-i Teftîş ve Muayene birimine gönderildiği ve bu konudaki iznin alındığını gösteren 14 Şaban 1310 (3 Mart 1893) tarihli “Ber-vech-i tay ve tashîh tab'ında beis yoktur” ibaresinin bulunduğunu gördük. Ayrıca nüshanın başına Köprülü Mustafa Tevfik Efendi tarafından yazılmış iki sayfalık mensur Arapça bir takrizin bulunduğunu tespit ettik. Müellifin bu nüsha üzerine yaptığı tashih, ilave ve çıkarmaların bizim kullandığımız nüshaya işlenmiş olduğunu belirleme imkanı bulduk. Bu da tamamını karşılaştırma imkanı bulamamış olsak bile kullandığımız nüshanın, eserin müellifin tashihlerini de içeren nihai şekli olduğuna dair kanaatimizi güçlendirmiştir.

19 Elif Efendi, *a.g.e.*, 2.

METİN

MUHTÂRU'L-ENBÂ'

HASÎRÎZÂDE ELÎF EFENDÎ

MUHTÂRU'L-ENBÂ'

FÎ'L-HURÛF VE'Z-ZURÛF VE BA'ZÎ'L-ESMÂ'

Bismillâhirrahmânirrahîm

الحمد لله الذي يُظهر ما يشاء بقدرته على يد من يشاء، ولا يُشترط الاستعداد لفضله إذا شاء، ولا يتعلل حكمه بشيء؛ سبحانه القدير على ما يشاء. وصلى الله على سيدنا محمد سيد الأصفياء ومقتدى الأنقياء وخاتم الأنبياء وعلى آله وأهل بيته الأطهار الأبرياء وأصحابه الأصدقاء الأنهياء.²⁰

Ba'de-zâ ma'lûm-ı müteveggilân-i ilm u edeb ve dânişverân-ı lisân-ı Arab-ıdır ki her lisânın, husûsan lisân-ı Arabın fehmi me'ânî-i dakîka ve deka'ik-ı serâ'ir-i amîkası, o lisânın lugâtını ve o lugâtın keyfiyyet-i isti'mâlini bilmeye mütevakkıftır.

Lugât-ı Arabiyyenin isti'mâli dahi her ne kadar ilm-i sarfa müstenid ise de kelimâtın yekdiğeri ile ittisâli ve infisâli ve ma'nâ cihetinden birbirine irtibât ve inhilâli ma'rifeti ancak ilm-i nahve vukûf ile husûl-pezir olur. İlm-i nahve gelince kavâ'id ve ıstîlâhât-ı kütüb-i nahviyye-i mütedâvile okunduğu esnâda zabtolunup matlûb hâsıl olur ise de lisân-ı mezbûrun kendine mahsûs olan şive ve edâsı muktezâsınca deka'ik-ı me'ânisini idrâk, edevât-ı Arabiyyenin me'ânî ve vücûh-ı adîde ve mevâzı'-ı isti'mâlini ve her mevzi'de ne hâlde bulunacağını bilmeye vâbestedir.

Edevât-ı Arabiyye dahi hurûf-ı me'ânî ve ba'zı zurûf ve esmâdan ibâret olup bunların âmil olanları kütüb-i nahviyyede tedris olunuyor. Lâkin me'ânisi ekseriyâ mücmel olarak zikrolunduğu gibi gayr-ı âmil olanları da nâdiren beyân ediliyor. Bu sûrette vukûf-ı tām husûlü için hâssaten [2] hurûf-ı me'ânîye dâ'ir te'lîf olunan kitâblara mürâca'ata ihtiyâc görülüyor. Onların dahi ekserinde yalnız hurûf-ı me'ânî mezkûr olup min-cihti'l-manâ ve'l-isti'mâl hurûfa müşâbih olan ba'zı esmâ ve zurûf gayr-ı mezkûr olmakla kütüb-i lügate dahi mürâca'ata hâcet messediyor.

20 Hamd ü senâ nihayetsiz kudretiyle dilediği her şeyi dilediği kişinin eliyle izhar eden, murat ettiğinde ihsan ve lütfu için hazırlanma şartı bulunmayan, hükmünün illeti bulunmayan Allah Teâlâ'yadır. Her şeye gücü yeten ne yücedir! Salât ü selâm en saf ve temiz insanların efendisi, tavka sahibi müminlerin rehberi, peygamberlerin sonuncusu Muhammed Mustafâ'ya, âline, pak ve masum ehl-i beytine, sadakat ve vefa sahibi ashabına olsun.

Binā-ber-in kelimāt-ı mezkûre müteferrik mahallerde aranılarak bir takım tekellûfât ile elde ediliyor. Zamānımızda ise teşettüt-i ulûm ve fûnûn sebebiyle ezhâna za'f târî olduğundan eslâf gibi ihâta ve hıfz mümkün olmadığı müstağ-niyyûn ani'l-beyân bulunmağın kelimāt-ı mezkûrenin li-eclî'l-mürâca'a kütüb-i lügat tertîbi üzere bir yere cem'î ve berây-ı sühûlet lisân-ı mâderzâdımız olan lisân-ı Türkî üzere yazılmasında ba'zı menâfi' mutâlâ'a olunmakla bu fende yazılmış olan kütüb-i mu'tebere-i eslâftan İbn Kâsım el-Murâdî'nin²¹ *el-Cene'd-Dânî fi Hurûfi'l-Me'ânî* nâm eser-i bihterini ve İbn Hişâm Ensârî'nin²² *Muğni'l-Lebib* nâm kitâb-ı mihterini ve Ebu'l-Bekâ' Kefevî'nin²³ *Külliyâtü't-Ta'rîfât*'ı ve ba'zı kütüb-i nahv ve *Kâmûs*²⁴ ve sa'ir mu'teberât alâ kaderi't-tâka tettebbu' olunarak kelimāt-ı mebhûsun anhânın mecmû-ı me'ânîsi ve i'râbca olan amelleri ve ba'zı ihtilâf-ı nuhât ve her ma'nâyâ göre misâlleri ve terceme için lüzûmuna mebnî ta'bîrât-ı Türkiyyeleri ve misâllerin dahi lâzım gelenlerinin tercemeleri ve bunların ba'zı kabâ'ile göre ihtilâf-ı lügâtı ve ba'zı kavâ'id açıkça ta'bîrâtla yazılıp *Muhtârul-Enbâ fi'l-Hurûf ve'z-Zurûf ve Ba'zı'l-Esmâ'* tesmiye olunmuştur.

Me'mûldur ki tâlibân-ı ulûm-i Arabiyye ve râgibân-i fûnûn-i edebiyeye, husûsan devâvîn-i Arab mutâlâ'ası ve kütüb-i Arabiyye tedrîs ve tederrûs ve tercemesiyle iştigâl eden zevât-ı insâf-simâta bir haylî sühûlet ve fâ'ide hâsıl ola!

21 Tam adı, Ebû Muhammed (Ebû Ali) Bedrüddîn Hasen b. Kâsım b. Abdullâh b. Ali el-Murâdî'dir. İbn Ümmü Kâsım künyesiyle de tanınan Murâdî, Mısır'da doğdu. Kıraat, tefsir ve nahiv alanlarında eserleri bulunan Murâdî, Ebû Zekerîyyâ el-Gumârî, Ebû Abdullah et-Tâncî, Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Sirâcüddin ed-Demenhûrî'den Arapça dersleri almıştır. 749 (1348)'da Kahire'nin Seryâkûs beldesinde vefat etmiştir. Arapçadaki edatları kapsamlı bir şekilde ele aldığı *el-Cene'd-Dânî fi Hurûfi'l-Me'ânî* isimli eseri şöhret bulmuştur. Diğer bazı eserleri şunlardır: *el-Müfîd fi Şerhi 'Umde'ti'l-Müci'd fi'n-Nazmi ve't-Tecvîd, Şerhu'l-Vâzıha fi Tecvîdi'l-Fâtiha, Cümeli'l-İ'râb*. Bkz. Hüseyin Tural, "İbn Ümmü Kâsım", *DİA*, c. XX, s. 433-434.

22 Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, 708 (1309) yılında Kâhire'de doğdu. Muhammed İbnü's-Serrâc, Abdüllatif b. Murahhal ve Ebû Hayyân el-Endelûsî gibi hocalardan ders alan İbn Hişâm 761 (1360) yılında Kâhire'de vefat etmiştir. Nahiv alanındaki derinliğine nispeten kendisi için en-Nahvî lakabı da kullanılır. Neredeyse tamamı Arap nahvî üzerine olan eserlerinden bazıları şu şekildedir: *Muğni'l-Lebib 'an Kütübi'l-E'arib, el-İ'râb 'an Kavâ'id-i'l-İ'râb, Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik, Şüzûru'z-Zehab, Katru'n-Nedâ*. Bkz. Mehmet Reşit Özbalıklı, "İbn Hişâm en-Nahvî", *DİA*, c. XX, s. 74-77; Zirikli, *el-A'lâm*, Daru'l-İlim li'l-melâyîn, On beşinci baskı, Beyrut/Lübnan, 2002, c. IV, s. 147-148/

23 Osmanlı âlimi Ebü'l-Bekâ' el-Kefevî'nin hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. *el-Külliyât* adlı eseriyle tanınan Kefevî 1028 (1619) yılında Kefe'de doğmuştur. Uzun süre Kefe müftülüğü yaptıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. Çeşitli yerlerde kadılık yapan Kefevî, 1095 (1684) senesinde İstanbul'da vefat etmiş ve Eyüp Sultan türbesinin yanına defnedilmiştir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Külliyât, Tuhfetü's-Şâhân, el-Udde 'inde Külli Şidde*. Bkz. Hulusi Kılıç, "Ebü'l-Bekâ' El-Kefevî", *DİA*, X, s. 298.

24 Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûs-ul-Muhit* adlı sözlüğü kastedilmektedir.

İ'tizâr: Lütfen mütâla'asına râğbet buyuracak erbâb-ı fazîlete hafî kalmasını ki şu eserin cem' ve tertîb [3] ve tahrîrinden maksad-ı âcizî halka bilmedikleri bir şeyi öğreterek izhâr-ı fazîletle beyne'n-nâs temeyyüz değildir. Belki evvelce dahi beyân olunduğu vecihle hîn-i lüzûmunda müteferrik mahallerde aramak zahmetinden kurtulmak ve hurûf-ı hecâ tertîbi üzere yazılmakla bir lûgat kitâbına mürâca'at eder gibi kolayca buluvermek ve Türkçe olmakla it'âb-ı zihn tekellûfünden âzâde kalmak için bir hizmettir. Yoksa killet-i bizâ'a-i âcizânem kendimce müselleme olduğu cihetle böyle şeylere adem-i istitâ'atımı mu'terifim. Şu i'tirâf-i kemterânem sebebiyle tertîb ve terceme ve ba'zı kavâ'idde sehv ve hatâ ve galat ve gaflet vukû'undan nefsimi ve işbu eseri berî zann ve i'tikâd etmem. Fe-lizâ mutâli'in-i kirâmın lütfen inân-ı ihtiyârı semt-i i'tirâza tevcîh buyurmayıp bu muharrir-i âciz ve za'îf Sütölçe Dergâh-ı Şerîfi postnişinî Şeyh Ahmed Muhtâr Efendîzâde Mehmed Elif'i ma'zûr buyurarak vuku'-yâfte olan sehv ü hatâsını tashîh ve noksânını ikmâle himmetle ibrâz-ı me'âsir-i insâniyet-kârî ve hamîyyet-şî'ârîye tenezzül buyurmaları ricâ ve niyâz olunur. Ve mâ tevfikî illâ billâhi aleyhi tevekkeltü ve ileyhi ünîb.

FASLU'L-ELİF

ا

Elif-i müfrede ya'nî hemze-i meftûha iki vecih üzere müsta'emeldir:

Vech-i Evvel: Hükmen veya mesâfeten karîbe nidâ olunur harf-i nidâdır. Ve sâ'ir hurûf-ı nidâ iki isme muhtastır. İmruül-Kays'ın ²⁵ “أَفَاطِمَ مَهْلًا بَعْضَ هَذَا التَّدَلُّلِ” mısra'ında²⁶ olduğu gibi. Terceme: “Ey Fâtıma, şu naz u şîvenin ba'zısını te'hîr eyle!” demek olup merkûm naz ve şîvede mübâlağanın terkini ricâ yolunda mahbûbesiyle muhâtaba ettiğinden karîbe mahsûs harf-i nidâ olan hemze-i nidâ'yye ile nidâ etmiştir.

Vech-i Sānî: Harf-i istifhâmdır. İstifhâm, tefhîmi taleb demek olup lisânımızda edât-ı istifhâm olan “mi” lafzıyla edilen su'âldır. Hurûf-ı istifhâmda hemze asıl olmakla ba'zı ahkâm ile ihtisâsı vardır. [4] Ez-ân cümle hurûf-ı âtifeden vâv, fâ, “ثُمَّ” üzerine ve isim ve fi'le ve her cümle-i ismiyye ve fi'liyyeye dâhil olur. Ve kelâmda istifhâma delâlet edecek “أَمْ” gibi mu'âdil-i hemze bir şey bulunsa hemze hazfolunur. Ve tasavvuru taleb için gelir. «أَزَيْدٌ قَائِمٌ أَمْ عَمْرُو؟» gibi “Zeyd mi kâ'imdir yoksa Amr mı?” demek olup bunda kıyâmın isnâdı Zeyd'e mi Amr'a mı olduğunun ta'yini taleb olunur. Taleb-i tasdik için gelir. «أَزَيْدٌ قَائِمٌ؟» “Zeyd kâ'im mi?” demek olup kıyâmın Zeyd'e nisbeti su'âl olunur. “أَمْ” kelimesinden sonra zikrolunmaz. Meselâ “أَمْ هَلْ قَعَدَ” denir. “أَمْ أَقَعَدَ” denmez. Ba'zı hurûf-ı âtifâya dâhil olduğu gibi harf-i nefye ve ikisine birden dahi dâhil olur. ²⁷ ﴿أَلَمْ يَجِدْكَ﴾ ve ²⁸ ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا﴾ gibi.

Bunlardan başka istifhâm-ı hakikî ma'nâsından hurûc ile sekiz ma'nâya gelir:

25 İmruülkays: Tam adı Ebû'l-Vehb (Ebû'l-Hâris/Ebû Zeyd) Hunduc b. Hucr b. el-Hâris Âkilü'l-Mürâr'dır. Câhiliye devrinin en meşhur Arap şairlerinden biridir. Klasik kaside formunu ilk defa ortaya koyan, Arap şiirini belli kurallara bağlayan ve özellikle kafiye için esaslar koyan şair olarak tanıtılmaktadır. Meşhur yedi muallaka arasında ilk sırada onun muallakası yer almaktadır. Muallakası ve *Divânı*'ı derlenip neşredilmiştir. Bkz. Ahmet Sarvan, “İmruülkays b. Hucr”, *DLA*, c. XXII, s. 237-238.

26 Beytin ikinci mısraı «وَأِنْ كُنْتَ أَزْمَعْتَ ضَرْمِي فَأَجِيبِي» şeklindedir. Bkz. İmruülkays, *Divânı İmruülkays*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1984, 12.

27 “Seni [yetim] bulup da [barındırmadı mı?]” Duhâ, 93/6.

28 “[Seni yalanlayanlar yeryüzünde hiç] dolaşmadılar mı?” Hac, 22/46.

1. «سَوَاءٌ، لَيْتَ شِعْرِي، مَا أَبَالِي، مَا أَذْرِي» gibi kelimâttan sonra zikrolunup tesviye ma'nâsına delâlet eder: ²⁹ «سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ» kavlı celili gibi. “İnzâr ve adem-i inzârın onların üzerine müsâvîdir” demek olur.

2. İnkâr-ı ibtâlî ma'nâsına gelir ki hemzeden sonraki müdde'â gayr-ı vâki' ve müdde'îsi kâzib olmak iktizâ eder: ³⁰ «أَيُّحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا» kavlı celili gibi. “Sever mi sizin biriniz ölü olduğu hâlde birâderinin etini yemeyi?” demek olur ki gayr-ı vâki' ve müdde'îsi kâzibdir.

3. İnkâr-ı tevbihi ma'nâsına gelir: Bu inkâr-ı ibtâlînin hilâfına olarak hemze'nin mâ-ba'di vâki' olup ancak fâ'ilî o fi'il sebebiyle aklın yâ naklen melûm ve mezmûm olmakla tevbihi ifâde eder. ³¹ «تَتَّعِبُونَ مَا تُنَاجُونَ» kavlı celili gibi. “Kendiniz yonup düzdüğünüz şeye ubûdiyyet mi ediyorsunuz?” demek olmakla tevbihi müşîridir.

4. Taktîr için gelir: Buna istihâm-ı taktîrî dahi derler. İstihâm-ı taktîrî [5] demek muhâtabı bildiği hükmü ikrâr ve i'tirâfa hamletmek demektir. Bu ma'nâyı mücerred hemze'nin dühûlü iktizâ etmez. Belki o hükümde muhâtabın ilm ve ma'rîfet-i sâbıkası iktizâ eder. Bu da üç nev' olup birinci, fi'lin taktîrîni taleb olur. «أَضَرَبْتَ زَيْدًا؟» gibi, “Zeyd'i dövdün mü?” demek olur. İkinci, fâ'ilin taktîrîni taleb olur. «أَأَنْتَ ضَرَبْتَ زَيْدًا؟» gibi, “Zeyd'i sen mi dövdün?” demektir. Üçüncü, mef'ûlün taktîrîni taleb olur. «أَزَيْدًا ضَرَبْتَ؟» gibi, “Zeyd'i mi dövdün?” demek olur. Bunların âlâmeti; hemze fi'il, fâ'il, mef'ûlden hangisine dâhil olursa onun taktîrîni taleb olunduğu anlaşılır.

5. Tehekküm, ya'nî istihzâya delâlet eder: Şu'ayb aleyhi's-selâm'ı çok namâz kılar gördüklerinden muhâliflerin, tevhîde da'vet olunduklarında «أَصَلَّاتُكَ» ³² kavliyle istihzâlarını Cenâb-ı Hak hikâye buyurdu ki “Ey Şu'ayb! Senin namâzın mı sana emrediyor bizim babalarımızın ibâdet ettiği şeyi terk etmemizi?” demek olur.

6. Emr ma'nâsı ifâde eder, ya'nî istihâmı emr irâde olunur: «وَقُلْ لِلَّذِينَ» ³³ «أَوْتُوا الْكِتَابَ وَالْأُيُسُيُنَ أَسْلَمْتُمْ» kavlı keriminde olduğu gibi. Ya'nî “Yâ Muhammed! Söyle şol kimselere ki kendilerine kitâb verildi ve ümmîlere, müslümân

29 “Kâfir olanları (azap ile) korkutsan da korkutmasan da onlar için birdir” el-Bakara, 2/6.

30 “Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı?” el-Hucrât, 49/12.

31 “Yonttuğunuz şeylere mi ibadet edersiniz?” es-Sâffât, 37/95.

32 “Ey Şuayb! Babalarımızın tapıklarını (putları) terk etmemizi sana namâzın mı emrediyor?” el-Hûd, 11/87.

33 “Ehl-i kitaba ve ümmîlere: «Siz de Allah'a teslim oldunuz mu?» de” Âl-i İmrân, 3/20.

oldunuz mu?” demek olup onlara İslâmla emri iş'âr eder. Bu gûne istifhâm, ya'nî kendisiyle emr irâde olunan istifhâm lisânımızda dahi vardır. Meselâ bir kimse hâdimine “Şu yalancılığı vazgeçtin mi?” der de “Vazgeç yoksa seni fenâ ederim” demeyi irâde eder.

7. Ta'accüb için gelir, ya'nî muhâtabın ta'accüb ve istiğrâbını da'vet eder: ³⁴﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُزْجِي سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ مَا بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا﴾ nazm-ı latîfinde olduğu gibi. Terceme edilse “Görmedin mi Allâh Te'âlâ hazretleri bulutu sevk eder, sonra [6] eczâsının beynini cem' ve te'lîf eder, sonra bunu bir takım tabakât kılar” ta'bîr olunur. Hakikat-i âyet-i kerîme âhirine kadar nice acâyib-i ahvâl-i semâviyye ve bedâ'iyî-ı sun'-ı İlâhiyyeye delâlet eder. Lisânımızda dahi bir kimsenin meselâ ilmde kemâl ve rusûhunu bi'l-beyân muhâtabı i'câb kasdıyla “Gördün mü âlimi?” deriz.

8. İstibtâ' için gelir: İstibtâ', bir emrin husûlü için takdîr olunan zamân hulûl ve mürûr edip de husûle gelmemesinden dolayı muhâtaba serzeniş-gûne edilen hitâbdır ki ta'accüb ve itâb ma'nâlarını dahi işmâm eder. İşte ³⁵﴿أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ﴾ kavlı kerîmindeki hemze bu ma'nâya delâlet eder. Zîrâ ma'nâ-yı şerîfî “İmân edenler için zikrullâha, ya'nî Kur'an'a kalblerinin hâzı' ve mutma'in ve mütevâzı' olmak vakti gelmedi mi?” demek olur ki imân bunları muktezî olmakla ba'de'l-imân adem-i husûlü but'-i âsârındandır.

Tenbîh: Ba'zı nuhât, hemze-i istifhâm işbu sekiz ma'nâdan başka diğer me'ânîye dahi geldiğini beyân ve emsile dahi ityân etmişlerdir. Ez-ân cümle, tezkîr ma'nâsına gelir: ³⁶﴿أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى﴾ gibi. Tehdîd ma'nâsına gelir: ³⁷﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ﴾ gibi. Tenbîh ma'nâsına gelir: ³⁸﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ﴾ gibi. Tahkîk ma'nâsına gelir: ³⁹﴿أَلَسْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطَايَا﴾ mısra'ı gibi.

34 “Görmez misin ki Allah bir takım bulutları (çıkarıp) sürüyor; sonra onları bir araya getirip üstüste yığıyor” en-Nûr, 24/43.

35 “İman edenlerin Allah'ı anma ve O'ndan inen Kur'an sebebiyle kalplerinin ürpermesi zamanı daha gelmedi mi?” el-Hadîd, 57/16.

36 “O, seni yetim bulup barındırmadı mı?” ed-Duhâ, 93/6.

37 “Biz, (bunlar gibi inkârcı olan) öncekileri helâk etmedik mi?” el-Mürselât, 77/16.

38 “Görmedin mi Allah gökten su indirdi...” el-Fâtır, 35/27.

39 Cerîr'e ait olan bu mısraın devamı şöyledir: «وَأَنْتَ ذِي الْعَالَمِينَ بَطُونٌ رَاحَ» Bkz. *Divânü Cerîr* (thk.: Kerem el-Bustânî), Daru Sâder, Beyrut 1960, s. 77.

ا

Hemze-i meksûre, «وَعَدَ ، يَعِدُ» ma'nāsına «وَأَيَّ ، يَتِي» kelimelerinden «ا» em-r-i hâzırdır. “وَقَى ، يَتِي”den “ق” geldiği gibi. Bunun bu mahalle tahriri, ibâre arasında iltibâs olmasın içindir. Ve bu misillüler geldikçe işâret olunacaktır.

آ

Hemze-i memdüde, nidâ-i ba'ide mevzû' harf-i nidâdır. “آ زَيْدٌ” gibi. Hemze-i meftûhanın hilâfinadır ki karîbe mevzû'dur. [7]

ا

Elif-i leyyine, ya'nî sâkine; çünkü müteharrik oldukta hemze ve sâkin oldukta elif ta'bir olunur. Lâkin tevessü'an ikisine de hemze ıtlâk olunur. Ancak elif-i hakîkî elif-i sâkinedir. Elif'in birçok envâ' ve aksâmı olup bu mahalde yalnız ma'nâya delâleti olanlar zikrolunur ki onbir nev'dir:

1. Fi'l-i muzmer veya mahzûfun mef'ûlüne tenvinden bedel lâhık olan elif'tir: Meselâ, bir kaç kişiyi darba teveccüh eden kimseye “زَيْدًا” denir. «اضْرِبْ» «زَيْدًا» demektir. Güyâ darba müstehak olan Zeyd'dir. “Evvelâ onu darbeyle!” demek olur.

2. Yâ-yi mütekellime muzâf olan münâdâda, yâ'dan maktûbe olan elif'tir ki yâ-yi mütekellim ma'nâsını ifâde eder: “يَا غُلَامًا” gibi ki “يَا غُلَامِي” demek olur.

3. Nüdbede münâdânın âhirine veya muzâfun ileyhine lâhık olan elif'tir: “وَا زَيْدَاهُ” “وَا غُلَامَ زَيْدَاهُ” gibi. Zeyd'in mevtini ve ikinci misâlde Zeyd'in gulâminin mevtini i'lân ile mâteme delâlet eder. Âhirdeki hâ vakf için olup hâlet-i vaslda hazfolunur.

4. Elif-i sıladır: Beyân-ı fetha için fevâsıl-ı âyâta vaslolunur ki kelâm munkatı' olup âtisi cümle-i müste'nefe olduğuna ve vakfa delâlet eder. ⁴⁰ «وَتَظُنُّونَ بِاللّٰهِ الظُّنُونَا» kavl-i keriminde olduğu gibi. Bunda kıyâs “الظُّنُونُ” olmak idi. Kezâ ıtlâk-ı savt ve tahsîn-i inşâd için kavâfi-i ebyâta lâhık olur. Şâ'irin,

40 “...ve siz Allah hakkında türlü türlü şeyler düşündüğünüz zamân” el-Ahzâb, 33/10.

أَقْلِي اللَّوْمَ عَاذِلَ وَالْعِتَابَا * فَقُولِي إِنَّ أَصَبْتُ فَقَدْ أَصَابَا⁴¹

beytinde olduğu gibi. Tercemesinde “Ey Âzile! Levn ve ıtâbı az eyle, isâbet edersem [8] tahkik isâbet etti deyip hakkı beyân eyle!”

5. Fi'l-i muzârî‘ ve emirlere lâhık olan nûn-ı te’kîd-i hafifeden bedel olan elif’tir: ⁴² لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ kavlı kerîminde olduğu gibi ki “لَنَسْفَعُنَّ” iken nûn’a bedel elif gelmiştir.

6. Memdûden “حُمَرَاءُ وَ بَيْضَاءُ” ve maksûran “سُكْرَى وَ حُبْلَى” gibi kelimele-
rin âhirlerinde bulunan elif-i te’nîstir.

7. “مَسَاجِدَ، مَدَارِسَ، جِبَالَ، رِمَالٍ، قِفَارٍ” gibi kelimelerde cem’e delâlet eden elif’tir.

8. Elif-i tesniyedir ki «زَيْدَانِ، بَخْرَانِ، حَجْرَانِ، وَلَدَانِ» gibi kelimâtta tesniyeye delâlet eder.

9. Nûn-ı te’nîs ile nûn-ı te’kîd beynini fasl eden elif-i fâsıladır, «اضْرِبْنَانِ» kelimesinde olduğu gibi.

10. Elif-i istigâsedir: «يَا رَبَّاهُ ، يَا عَوْثَاهُ» gibi kendisinden istigâse, ya’nî taleb-i imdâd ve nusret olunan münâdâya lâhık olur. Âhirde hâ vakf için gelip hâlet-i vasla da hazfolunur.

11. Elif-i ta’accübüdür: “يَا عَجَبَا” lafzında olduğu gibi.

İşbu mezkûr olan aksâmdan mâ’adâ elif-i sâkinenin birçok aksâmı var ise de cümlesi bunlardan müteferri’dır.

أَجَلْ

Hemze’nin ve cîm’in fethi ve lâm’ın sükûnuyla harf-i cevâbdır. “نَعَمْ” gibi nefyen ve isbâten haberin tasdikine mahsûstur. “أَتَاكَ زَيْدٌ” kavline “أَجَلْ” cevâbı; “Evet geldi” demek olur. “لَمْ يَأْمُرْكَ بِهِ عَمْرُو” kavline cevâben “أَجَلْ” “Evet, emretmedi” demektir. Emr ve nehyde va’d ile cevâb olunur. “أَعْطِنِي دِرْهَمًا” emrine cevâben “أَجَلْ” [9] “Peki, veririm” demek olup “لَا تَضْرِبْ زَيْدًا” nehyine cevâben “أَجَلْ” “Peki, dövmem” demek olur. İstifhâmda dahi cevâb olur ise de “نَعَمْ”

41 Bkz. *Divânü Cerîr*, 58; Beytin şöyle bir rivayeti de bulunmaktadır:

أَقْلِي اللَّوْمَ ، عَاذِلَ ، وَالْعِتَابَانِ * وَقُولِي إِنَّ أَصَبْتُ لَقَدْ أَصَابْتِ

İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib 'an Kütübi'l-E'ârib*, (thk. Fahreddin Kabâve), Dârü'l-Lübâb, İstanbul 2018, 424.

42 “...derhal onu alnından (perçeminden) yakalınız” el-‘Alak, 96/15.

kelimesi “بَلَى، بَجَل، نَعَمْ” kelimesinden ahsendir. Buna dā’ir ba’zı akvāl “نَعَمْ” ve emsâli kelimelerin zikri esnâda gelir.

إِذْ

Hemze’nin kesri ve zāl-i mu’cemenin sükûnuyla ismiyyet ve harfiyyet bey-ninde lafz-ı müsterektir. Altı ma’nâya gelir:

1. İsm-i zamân-ı mâzî olur: Bu kısım bilâ-hilâf isimdir. Ve bu birkaç güne müsta’meldir. Evvelen, zarf olarak müsta’mel olur. Ve bu gâlib-i ahvâlidir. ⁴³ ﴿فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ kavlı keriminde olduğu gibi. Sâniyen, mef’ûlün bih olarak isti’mâl olunur. ﴿وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا﴾ ⁴⁴ nazm-ı celili gibi ve evâ’il-i kısas-ı Kur’âniyyede mezkûr olan “إِذْ” kelimeleri “أَذْكُرُ” takdîriyle hep böyledir. Sâlisen, mef’ûlden bedel olarak müsta’meldir. ⁴⁵ ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّخَذَتْ﴾ kavlı keriminde olduğu gibi. Râbî’an, kendisinden istiğnâyâ sâlih olan ism-i zamâna muzâfun ileyh olarak müsta’meldir, “جِئْتِ، يَوْمِيذِ” gibi. Meselâ “أَكْرَمْتَنِي” “فَأَتَيْتُكَ عَلَيْكَ فَاتَّيْتُكَ عَلَيْكَ يَوْمِيذِ” ta’bîriyle “يَوْمِيذِ، جِئْتِ” kelimelerinden istiğnâ hâsıl olur. Yâhud istiğnâyâ gayr-ı sâlih olan zarf-ı zamâna muzâfun ileyh olur. ⁴⁶ ﴿لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا﴾ cümle-i cemîlesinde olduğu gibi ki bunda “بَعْدَ” kelimesinden istiğnâ olamaz. İşbu emsile-i mezkûrede “إِذْ” lafzı zamân-ı mâzîye isim olmakla tercemesinde “Vakitte, vakti, vakit, ol gün, ol zamân” ta’bîr edilir.

2. İnde’l-ba’z zarf-ı zamân-ı müstakbel olur: [10] ﴿فَسَوْفَ يَغْلَبُونَ إِذِ الْأَعْلَالُ﴾ ⁴⁷ nazm-ı celilinde olduğu gibi “Gelecekte biliyorlar eglâl boyun-larında olduğu vakitte” demek olur. Ba’zılar bu ma’nâyı isbât etmişler ise de “يَغْلَبُونَ” lafzı üzerine harf-i tenfîs olan “سَوْفَ” kelimesi dâhil olmakla lafzen ve ma’nen fi’l-i müstakbel olup “إِذْ” kelimesinde amel dahi eylediğinden kelime-i mezkûre “إِذْ” menzilesinde olmak lâzım gelmiştir.

43 “...Ona Allah yardım etmiştir: Hani, kâfirler onu, iki kişiden biri olarak (Ebu Bekir ile birlikte Mekke’den) çıkarmışlardı...” et-Tevbe, 9/40.

44 “...Düşünün ki siz az idiniz de O sizi çoğalttı...” el- A’râf, 7/86.

45 “(Rasûlüm!) Kitap’ta Meryem’i de an. Hani o [ailesinden ayrılarak doğu tarafında] bir yere çekilmişti...” Meryem, 19/16.

46 “...Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğiltme...” Âl-i İmrân, 3/8.

47 “...Onlar yakında (gerçeği) anlayacaklar! Boyunlarında demir halkalar konulacak...” el-Mü’min, 40/70-71.

3. Zamân-ı müstakbele isim olur: ⁴⁸﴿يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا﴾ kavlı-i kerîminde olduğu gibi. “Ol gün arz kendi haberlerini söyler” demek olur. Lâkin bunda zarf-ı zamân-ı müstakbel olması zâhirdir.

4. Ta‘lil için gelir, ya’nî lām-ı ta‘lil ma’nāsını ifâde eder: ﴿وَلَنْ يَنْفَعَكُمُ الْيَوْمَ﴾ ⁴⁹﴿إِذْ ظَلَمْتُمْ﴾ kelime-i kerîmesinde olduğu gibi ki “Bugün size menfâ‘at vermez, ya’nî azâbda iştirâkiniz dünyâda zulmeylediğiniz için” demek olur. Bu kısmın ismiyyet ve harfiyyetinde beyne’n-nuhât ihtilâf vardır.

5. “يَيْنَا، يَيْنَمَا” kelimelerinden sonra müfâce’e için gelir: Müfâce’e, bir kimse bir iş yâ bir hâl üzere iken bir emrin nâgehânî olarak vukû’undan ibârettir. “يَيْنَا أَنَا فِي مَجْلِسٍ إِذْ جَاءَ زَيْدٌ” gibi. “Ben bir mecliste olduğum esnâda ânsızın Zeyd geliverdi” demek olur. Bu kısımda beyne’n-nuhât ihtilâf vâkî‘ olup kimi zarf-ı zamân, kimi zarf-ı mekân ve kimi müfâce’e ma’nāsına harftir, kimi de harf-i te’kîd-i zâ‘iddir demişler. Bu cihetle ismiyyetle harfiyyeti muhtelefun fihtir.

6. Hurûf-ı zevâ’idden olur: ⁵⁰﴿إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ﴾ kavlı-i kerîminde olan “إِذْ” kelimesi gibi. Bu, kavlı-i ba‘z olup ekser-i nuhât tarafından reddolunmakla za‘ıftır. “إِذْ” kelimesinde “قَدْ” ma’nāsına olarak [11] bir yedinci kısım daha zikredenler var ise de evvelkinden ziyâde za‘ıftır.

إِذَا

Hemze’nin kesri ve zâl-i mu‘ceme’nin fethi ve elif’in kasrıyla ismiyyet ve harfiyyet beyninde lafz-ı müşterektir. İsim olduğu hâlde dört kısımdır:

1. Şart ma’nāsını mütezammın olarak zarf-ı zamân-ı müstakbel olur ve cevâbına “fâ” dâhil olur: Ve ekser kendinden sonra fi‘l-i mâzî gelip istikbâl ma’nâsı irâde olunur. Ve şart ma’nāsını mütezammın olmasıyla berâber cezmetmez. Ancak eş‘ârda zarûreten cezmeder. “إِذَا جَاءَ زَيْدٌ فَقُمْ إِلَيْهِ” gibi. “Zeyd geldiği vakitte ona kıyâm eyle!” demek olur.

2. Şart ma’nāsından mücerred olarak kezâ zarf-ı zamân-ı müstakbel olur: Ve kısm-ı evvelde olduğu gibi mâzî ma’nâsı istikbâle tahavvül eder. ﴿وَالْيَلِ إِذَا﴾

48 “O gün yeryüzü haberlerini anlatır” ez-Zilzâl, 99/4.

49 “Zulmettiğiniz için bugün (nedâmet) size hiçbir fayda vermeyecektir...” ez-Zuhurf, 43/39.

50 “Rabbîn meleklere demişti ki...” es-Sâd, 38/71.

⁵¹﴿يَغْشَى﴾ ve ⁵²﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى﴾ kavlı-i celillerinde olduğu gibi. *el-Cene'd-Dānī* sāhibi böylece zikretmiş⁵³ ise de mütercim-i *Kāmus* Âsım Efendi merhûm⁵⁴ “İذَا” kelimesi, ba'de'l-kasem zikrolundukta zarf-ı zamân-ı hâl olur diye zabtedip yine bu misâlleri irâd etmiştir.⁵⁵ Kavleyn-i mezkûreyn beynindeki fark zâhirdir.

3. “İذَا” menzilesinde zarf-ı zamân-ı mâzî olur: ﴿وَلَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا أَتَوْكَ﴾ ⁵⁶﴿لَتَحْمِلَهُمْ قُلْتُ لَا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ﴾ nazm-ı münifinde olduğu gibi. “Dahi günah yoktur şol kimseler üzerine ki sen onları tahmîl etmek için sana geldikleri vakitte sizi üzerine tahmîl edecek şey bulamam dedin” demek olup zarf-ı zamân-ı mâzî olduğu bedihîdir. [12]

4. Ma'nâ-yı zarfiyetten hurûc ederek “حَتَّى” ile mecrûr isim olur: ﴿وَسِيقَ﴾ ⁵⁷﴿الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُهَا﴾ Bunda “حَتَّى” intihâ-i gâyet ma'nâsına olarak “إِلَىٰ وَفَتْ مَجِيئِهِمْ لَهَا” sebkinde olur ki tercemesinde “Şol kimseler ki kâfir oldular, bölük bölük cehenneme sevk olundular, tâ ona gelinceye kadar” ta'bîr edilebilir. Bu sûrette “İذَا”dan sonra sîga-yı mâzî mezkûr olursa istikbâl ma'nâsı irâde olunmaz.

“İذَا” kelimesi harf olarak fücâ'yye olur, ya'nî bir emrin bağteten vukû' ve zuhûrunu ifâde eder. Bu hâlde cümle-i ismiyyeye mahsûs olup şart ma'nâsından mücerred olmakla cevâba muhtâc olmaz. Ve ibtidâda vâkî' olmadığı gibi istikbâl ma'nâsından dahi hurûc ile hâle muhtas olur. ﴿خَرَجْتُ فَإِذَا الْأَسَدُ﴾ ⁵⁸﴿فَالْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ﴾ gibi. “Ben çıktım, nâgâh esed kapıda” demek olur. Ve ⁵⁸﴿فَالْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ﴾ kavlı-i kerîmi de bu kabildendir.

51 “(Karanlığı ile etrafı) bürüyüp örttüğü zamân geceye yemin olsun” *el-Leyl*, 92/1.

52 “Battığı zamân yıldız andolsun” *en-Necm*, 53/1.

53 Bkz. *el-Murâdî, el-Cene'd-dâni*, 370.

54 Mütercim Âsım Efendi: Seyyid Ahmed Âsım, 1169 (1755) yılında Antep'te doğmuştur. Tahsilini Antep'te tamamlamış ve burada divân kâtipliği yapmıştır. Çeşitli nedenlerle İstanbul'a gelen Âsım Efendi vak'ânüvislik vazifesinde bulunmuştur. Arapça ve Farsça birçok eseri tercüme etmiştir. Eserleri arasında şunlar sayılabilir: *Burbân-ı Kâtû' Tercümesi*, *Kāmus Tercümesi* (*el-Okyânüsül-basit fî tercemeti'l-Kāmusi'l-muhit*), *Tuhfe-i Âsım*, *Târih*. Bkz. Mustafa S. Kaçalin, “Mütercim Âsım Efendi”, *DİA*, c. XXXII, s. 200-202.

55 Bkz. *el-Murâdî, el-Cene'd-dâni fî hurûfi'l-me'âni*, (thk. Fahreddin Kabâve, Muhammed Nedim Fâdıl), Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1992, s. 370; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânüsül-basit fî tercemeti'l-Kāmusi'l-muhit*, (hz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, VI, s. 6062.

56 “Kendilerini bindirip (cepheye) sevk edesin diye sana geldikleri zaman, senin, “Sizi bindirebileceğim bir şey bulamıyorum” dediğin...” *et-Tevbe*, 9/92.

57 “İnkâr edenler grup grup cehenneme sevk edilirler. Cehenneme vardıklarında...” *ez-Zümer*, 39/71

58 “Müşâ da onu attı. Bir de ne görsün o, hızla akan bir yılın olmuş!” *Tâhâ*, 20/20

Fücâ'iyye, şartıyyeden dört vechile tefrîk olunur:

1. Fücâ'iyye, hâssaten cümle-i ismiyyeye dâhil olur.
2. Şart ma'nâsından mücerred olmakla cevâba muhtâc olmaz.
3. Hâssaten zamân-ı hâle delâlet eder.
4. Sadr-ı kelâmda vâki' olmaz.

“İذا”-i fücâ'iyyenin, ba'zılar zarfiyetine zâhib olarak kimi zarf-ı zamân, kimi zarf-ı mekândır demekle ihtilâf etmişlerdir.

إِذَا مَا

Hemze'nin kesri ve feth-i zâl-i mu'ceme ve elif'ten sonra mîm-i meftûha ve elif-i maksûra ile alâ-ihtilâfî'l-akvâl hurûf-ı cevâzımdan fi'lini cezmederek zamâna delâlet eder edât-ı şarttır. “وَإِذَا مَا تَعْمَلُ بِعِلْمِكَ تَكُنْ خَيْرَ النَّاسِ” gibi. “Ne vakit ilminle âmil olursan nâsın hayırlısı olursun” [13] demek olup bu sûrette misâlde bulunan “تَكُنْ، تَعْمَلُ” fi'illeri “إِذَا مَا” ile meczûmdur. Bu kelime mâzî evvelinde bulunduğu zamân ba'zen “مَا”-i nâfiye olur. Buna da “إِذَا مَا” dan sonra “لَمْ” ile musaddara cümle-i fi'liyye-i menfiyye bulunması alâmettir. “إِذَا مَا أَوْضَحْتَ لَمْ يَفْهَمُوا قَوْلَكَ” gibi.

إِذَا مَا

Hemze'nin kesri ve sükûn-ı zâl-i mu'ceme ve “مَا” ile “إِذَا مَا” gibi fi'lini cezmeder edât-ı şarttır. Bu dahi zamâna delâlet eder. Şâ'irin,

فَإِنَّكَ إِذَا مَا تَأْتِ مَا أَنْتَ أَمْرٌ * بِهِ لَا تَجِدُ مَنْ أَنْتَ تَأْمُرُ آتِيَا⁵⁹

beytinde olduğu gibi ki “İmdi tahkîk sen her ne vakit âmir olduğun şey ile kendin âmil olursan âride emrecek bir kimse bulamazsın”, ya'nî fi'lin, kavlini musaddık olursa sözün mü'essir olup mütenassih olmadık kimse kalmaz.

İşbu “إِذَا مَا” kelimelerinin mâhiyetlerinde beyne'n-nuhât vâki' olan ihtilâf kelimeteyn-i mezkûreteynin amellerinde dahi mü'essir olarak düçar-ı za'f olmuştur. Fe-lizâ ba'zılar, zarûret sebebiyle ancak şî'irde cezmeder. Ba'zılar

59 el-Aynî, Bedreddin, *el-Mekâsidü'n-Nahviyye fî Şerhi Şevâhidi'l-Elfiyye*, (thk. Ali Muhammed Fâhir, Ahmed Muhammed Tevfik es-Sûdânî ve Abdulaziz Muhammed Fâhir), Dâru's-Selâm, Kahire 2010, c. IV, s. 1915.

da şî'irde zarûrete tahsîs etmeyip “Bunlardan cezm ameli kalîlen vâkî olur” demişlerdir.

إِذْنٌ

Hemze'nin kesri ve zâl-i mu'ceme'nin fethi ve nûn'un sükûnuyla cezâ ve cevâbda zikrolunur. «إِذَا كَانَ الْأَمْرُ كَذَلِكَ» te'vîlindedir ki lisânımızda bundan “öyleyse”, “o takdîrce”, “o hâlde” ta'bîr ederiz. Bu kelime cumhûr indinde fi'l-i muzâri'e tesâdüfünde nasb eder. Hurûf-ı nevâsıbdan bir harftir. İnde'l-ba'z isimdir. Zîrâ, “إِذْنٌ أَكْرَمَكَ” kavlinde asıl olan “إِذَا جِئْتَنِي أَكْرَمَكَ” olup cümle hazfolunarak bir tenvîn-i ıvaz gelmiş ba'dehû “أَنْ”-i muzmere-i nâsibe ile fi'il mansûb olmuştur. Evvelki [14] kavle göre kelime-i mezkûre basîta, sâniye göre “ذُ” ile “أَنْ” lafzından mürekkebedir. Akvâ olan da kavli evveldir. Bu sûrette hurûf-ı nevâsıbdan olur. Lâkin bunun nasb ameli üç şartın vücûduna mütevakkıftır:

1. Dâhil olduğu fi'l'in istikbâle delâlet etmesidir. Bi'l-aks hâle delâlet eder ise ref eder.

2. Dâhil olduğu cümlede tasaddur etmesi, ya'nî “إِذْنٌ” kelimesinin mâ-ba'dine ta'alluku olan bir kelimenin ona tekaddüm etmemesi.

3. Dâ'imâ dâhil olduğu fi'le muttasıl olup beynlerini kasem ile “لَا”-ı nâfiyeden gayrı bir şey fasl ve tefrîk etmemesi. Meselâ, “آتَيْكَ غَدًا” kavline nasbla “إِذْنٌ لَا أَخْرَجَ غَدًا” ve “إِذْنٌ وَاللَّهِ أَكْرَمَكَ” ve “إِذْنٌ أَكْرَمَكَ” misillü cevâb verilir.

İşbu “إِذْنٌ” kelimesi üzerine vakfolunsa nûn'u elif'e tebdîl ile “إِذَا” denir. Ba'zen hemze'yi hazfle “ذَنْ” denir. Ba'zen dahi bilâ-nûn tenvînle “إِذَا” sûretinde yazılır. Resm-i mushafta böyledir. ⁶⁰ «إِنِّي إِذَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» ve emsâli âyât-i kerîmede olduğu gibi. Lâkin bazıları, “Amelden mülgâ oldukta elif'le, amel ettikte nûn'la yazılır” demişlerdir.

أَلٌ

Feth-i hemze ve sükûn-ı lām'la “أَلٌ”, ya'nî elif-lâm ismiyyet ve harfiyyet beyninde lafz-ı müşterek olmakla iki vecih üzerine müsta'meldir:

60 “O takdirde ben mutlaka açık bir sapıklık içinde olurum.” Yâsîn, 36/24.

Vech-i Evvel: İsim olarak isti'mâldir ki "الَّذِي، الَّتِي" ve bunların tesniye ve cem'lerinden ibâret olan furû'u ma'nâlarına ism-i mevsûldür ki ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûle ittisâl eden elif-lâm'dır. "الضَّارِبُ، الْمَضْرُوبُ" gibi. Bunlarda "الَّذِي، الَّتِي" ma'nâsınadır. Ve kalilen zarfa, cümle-i ismiyyeye ve fi'l-i muzâri' olan cümle-i fi'liyyeye [15] ittisâl eder ki şu hâssası ismiyyetine dâldir. Zarfa ittisâli şâ'irin, "مَنْ لَا يَزَالُ شَاكِرًا عَلَى الْمَعَةِ" kavlinde⁶¹ vâki' olmuştur, "على الذي معه" ma'nâsına. Cümle-i ismiyyeye dühûlû; kâ'ilin, "مِنْ الْقَوْمِ الَّذِينَ رَسُولُ اللَّهِ مِنْهُمْ" kavlinde⁶² vâki' olmuştur, "الَّذِي يُجَدِّعُ" gibi ki "صَوْتُ الْحِمَارِ الْيَجْدَعُ" ma'nâsınadır. Böyle zarfa ve cümleteyne ittisâli şî're mahsûstur. Lâkin Ahfeş⁶³ ve İbn Mâlik⁶⁴ şî'rin gayırıda vukû'unu tecvîz etmişlerdir.

Esmâ-i mevsûlenin tercemesinde zevi'l-'ukûlde "şol kimse ki", zevi'l-'ukûlün gayrıda "şol şey ki" ta'bîr olunur.

Vech-i Sâni: "أَلْ" kelimesinin harf olarak isti'mâlidir ki on iki kısımdır:

1. Ahd-i zikrî için olur: Ya'nî bir isim kelâmda evvelce zikrolunur, ba'dehû bir kere daha zikrolunmakla ma'hûdün bi'z-zikr olduğundan "ahd-i zikrî" ta'bîr olunmuştur. ﴿كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا فَعَصَىٰ فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ﴾⁶⁵ kavli kerî-

61 Beytin tamamı şöyledir:

مَنْ لَا يَزَالُ شَاكِرًا عَلَى الْمَعَةِ * فَهُوَ حَرٌّ بِعَيْشَةِ ذَاتِ سَعَةِ

Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 84; el-Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübbâ Lisâni'l-Arab*, (thk. Abdusselam Harun), Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1997, c. I, s. 32.

62 Beytin tamamı şöyledir:

مِنْ الْقَوْمِ الرَّسُولُ اللَّهُ مِنْهُمْ * لَهُمْ دَانَتْ رِقَابُ بَنِي مَعَدٍ

Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 84.

63 Tam adı Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşîi el-Belhî'dir. Tabakat kitaplarında geçen ve Ahfeş lakabını taşıyanlardan tarih itibarıyla ikincisi olduğu için evsat (ortanca) olarak ek bir lakap daha zikredilir. Nahiv alanında Basra dil ekolünün önde gelen temsilcilerindendir. Hocaları arasında kendisinden yaşça küçük olan Sibeveyhi de bulunmaktadır. Vefatı ile ilgili 210/825, 215/830, 221/836 gibi tarihler zikredilen Ahfeş el-Evsat'ın eserlerinden bazıları şunlardır: *Kitâbü'l-Kavâfi*, *Meâni'l-Kur'ân*, *Kitâbü'l-Arûz*. Bkz. İnci Koçak, "Ahfeş el-Evsat", *DİA*, c. I, s. 526, Ziriklî, *el-A'lâm*, c. III, s. 101-102.

64 Tam adı Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâi el-Endelûsî el-Ceyyânî'dir. 600/1204 yılında Kurtuba (Cordoba) civarındaki Ceyyân'da (Jean) dünyaya geldi. İbn Mâlik, öğrenimini tamamladıktan sonra Halep'te Sultâniyye ve Âdiliyye medreselerinde dil ve kıraat dersleri vermiştir. Dimaşk'ta 672/1274 yılında vefat eden İbn Mâlik'in bazı eserleri şunlardır: *el-Elfiyye*, *Teshîlül-Fevâ'id ve tekmilül-Makâsid*, *Şerhu'l-Teshîl*, *Lâmiyyetü'l-Efâl*, *Zikru Me'âni Ebniyeti'l-Esmâ'i'l-Mevcûde fî'l-Mufasssal*. Bkz. Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâi", *DİA*, c. XX, s. 169-171.

65 "...Nitekim, Firavun'a da bir peygamber göndermiştik. Ama Firavun o peygambere isyan etti..." el-Müz-zemmil, 73/15-16.

minde olduğu gibi. “Nitekim Fir’avn[a] resûl gönderdik, imdi Fir’avn ol gönderdiğimiz resûle isyan etti” demek olur ki “الرسول” kelime-i kerîmesindeki elif-lâm, Fir’avn’ın isyan ettiği resûl sâlifü’z-zikr olduğunu ta’rif içindir. Bunun alâmeti “أل” ile mashûbunun mahalline zamîr kâ’im olmakla kabiliyet bulunmaktır. Meselâ, âyet-i kerîmenin me’âlini beyânda “فَعَصَاهُ فِرْعَوْنُ” demek sahîh olur. Kezâ “اَسْتَرَيْتُ الْفَرَسَ ثُمَّ بَغْتُ الْفَرَسَ” kelâmında “ثُمَّ بَغْتُهُ” demek sahîh olur.

2. Ahd-i zihnî için olur: Ya’ni mu’arref bi’l-lâm mütekellim ile sâmi’in bildiği bir şey olmakla beynlerinde ma’hûd olup ancak mesbûkun bi’z-zikr [16] ve hîn-i tekellümde dahi hâzır olmamak şarttır. ⁶⁶ «إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ» kavl-i kerîmi gibi ki «شَجَرَةٍ» kavl-i celilde mesbûkun bi’z-zikr olmadığı gibi hîn-i nüzûlde hâzır da değildi. Belki bu mâziden hikâyettir.

İzâh: Ba’zı kütüb-i nahvde işbu zikrolunan ta’rif hilâfına ahd-i zihnîyi, “münferiden mütekellimin bildiği şeydir” diye ta’rif etmişler ve mütekellimle sâmi’ beyninde ma’hûd olana ahd-i hâricî ta’bîr etmişlerdir. Hâlbuki *Muğni’l-Lebîb* şârihi Muhammed b. Ebî Bekr ed-Demâmî⁶⁷ bu kavli “فيه نظر” diye reddedip bizim ihtiyâr ettiğimiz ta’rîfî beyân ve isbât etmiştir.⁶⁸

3. Ahd-i huzûrî için olur: Ahd-i huzûrî, ma’hûdun mütekellimle muhâtabın ma’lûmu olarak inde’t-tekellüm dahi huzûrundan ibârettir. Bu ekser ism-i işâretten sonra gelen mu’arref bi’l-lâm olur. ⁶⁹ «لَا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ» kavl-i kerîminde olan “الْبَلَدِ” gibi ki sûre-i şerîfe Mekkiyye olmakla ma’hûd-ı hâzır Mekke-i Mükerreme’dır. Ve nidâda vâki’ “أَيُّ” den sonra vâki’ olur. “يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ” gibi. Ve “إِذَا”-yı fücâ’iyeden sonra vâki’ olur. “فَإِذَا الْأَسَدُ فِي الْبَابِ” gibi. Kezâ “yevm, sâ’at, vakt, ân” gibi hâzırî irâde olunan esmâ-i zamâna muttasıl elif-lâm’dır. “جَائِنِي الْيَوْمَ، لَقَيْتُهُ السَّاعَةَ، صَلَّى الْوَقْتُ، مَا رَأَيْتُهُ الْآنَ” gibi.

66 “...ağaç altında sana biat ederlerken...” el- Fetih, 48/18.

67 Tam adı Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî ed-Demâmî’dir. 763/1362’de İskenderiye’de doğdu. Ezher’de Arap dili ve edebiyatı dersleri verdi. Dönemin ileri gelen ilim adamları ile ve özellikle İbn Haldûn’la uzun süre birlikte bulundu. İbnü’d-Demâmîni 827/ 1424 yılında Hindistan’ın Gülberge şehrinde vefat etmiştir. Bazı eserleri: *el-Uyûnü’l-Gâmize ‘alâ Habâyâ’-Râmize*, *Tuhfetü’l-Garib bi-Şerhi Muğni’l-Lebîb*, *Ta’liku’l-Ferâ’id ‘alâ Teshîli’l-Fevâ’id*. Bkz. Mehmet Reşit Özbalkıç, “İbnü’d-Demâmîni”, *DİA*, c. XXI, s. 10-11.

68 ed-Demâmîni, Ebû Abdullah Bedrüddin, *Şerhu Muğni’l-Lebîb*, (thk. Muhammed es-Seyyid Osman), Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 2012, 16.

69 “Yemin ederim şu beldeye” el-Beled, 90/1.

Tenbih: Elsine-i mu'ribinde bir de ahd-i hâricî vardır ki kütüb-i nahviyyede bunun ta'rîfî; şeyin inde'l-mütekellim ve's-sâmi' ma'lûm olup zikren yâ huzûren ma'hûd olmasından ibârettir. Bu da ahd-i huzûrî ile ahd-i zikrînin ta'bîr-i âharla yâdından ibâret olmakla bunun ayrıca bir kısım olarak zikrinden sarf-ı nazar edilmiştir. [17]

4. Ta'rîf-i cins için olur: Ve buna "cinsiyye" ta'bîr edilir ki hâricde mu'arrefin vücûduna nazar olunmayarak mahzâ cinse delâlet eder. Meselâ, "الرَّجُلُ خَيْرٌ مِنَ الْمَرْأَةِ" kavlinde ta'rîf-i cinsî olup tercemesinde "Cins-i racül cins-i mer'eden hayırlıdır" ta'bîr edilir.

5. İstiğrâk-ı efrâd-ı cins için olur: Ya'nî cins-i vâhidin kâffe-i efrâdına delâlet eder. Bunun alâmeti, "كُلُّ" kelimesinin hakîkaten elif-lâm'dan halef olmasıdır. Meselâ, ⁷⁰ "خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا" kavli celilinde "كُلُّ" kelimesi elif-lâm'a halef olarak "خُلِقَ كُلُّ إِنْسَانٍ" demek sahîh olur ki "Kâffe-i efrâd-ı cins-i insân za'îf olarak halk olundu" demek olur.

6. Efrâd-ı cinsin hasâyısını istiğrâk için olur: Bunun da alâmeti "كُلُّ" kelimesinin mecâzen elif-lâm'dan halef olmasıdır. "زَيْدٌ الرَّجُلُ عِلْمًا" gibi. "Zeyd ilim cihetinden kâmil erdir" demek olup bunda "كُلُّ" kelimesinin elif-lâm'dan mecâzen halef olması "زَيْدٌ كُلُّ رَجُلٍ عِلْمًا" takdîriyle "Zeyd ilim sıfatında hasâyıs-ı racüliyyetin küllisini hâ'izdir" demek ma'nâsına hamlolunmaktadır.

7. Şey'in mâhiyetini ta'rîf için olur: Bunun alâmeti de "كُلُّ" kelimesinin gerek hakîkaten gerek mecâzen elif-lâm'dan halef olamamasıdır. ⁷¹ "وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا" kavli kerîminde olan "الماء" kelimesindeki elif-lâm gibi ki "Biz her bir zî-hayât olan şeyi mâhiyyet-i mâ'dan halk eyledik" demek olup mâhiyyeti ta'rîf eder. Yoksa cins ve istiğrâk ma'nâlarına haml olunarak "من جنس الماء" yâhud "من كل ماء" demek sahîh olmaz.

8. Zâ'ide-i lâzime olur ki "الَّذِي، الَّتِي" ve cem' ve tesniyeden bunların [18] furû'u olan elfâz-ı mahfûzada ve "النَّصْرُ، النُّصْرُ" gibi a'lâm-ı nakliyyede, "السَّمَوَاتُ" gibi a'lâm-ı mürtecelede olan elif-lâmlar, bir de bir vâzı'-ı mu'ayyenin vaz'ıyla olmayıp belki li-eclî'l-galebe olan a'lâm ki Kâ'be-i Mükerreme'ye

70 "...Çünkü insan zayıf yaratılmıştır" Nisâ, 4/28.

71 "...ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi..." el-Enbiyâ, 21/30.

galebeten alem olan “الْبَيْتُ” ve arz-ı mutahhara-i tayyibeye “الْمَدِينَةُ” kelimele-
rinde olan elif-lām’lar’dır ki bunlarda elif-lām’lar zā’ide ve infikāki gayr-ı cā’ize
olmakla lâzimedir.

İzāh: A’lām-ı nakliyye, ism-i cinsten ve gayrısından naklolunan ve a’lām-ı
mürtecele, doğrudan doğruya tesmiye kılınan a’lāma derler.

9. Zā’ide-i gayr-ı lâzime olur: Bu iki kısım olup biri nādiren kelām-ı Arabda
vāki‘ olduğu Kūfiyyīn’in menkūlâtındandır. “الْخَمْسَةُ الْعَشْرَةُ الدَّرْهَمُ” gibi. Biri
dahi kesīran eş’ârda zarûreten vāki‘ olur. Nitekim şā’irin,

بَاعَدَ أُمُّ الْعَمْرِو عَنْ أُسِيرِهَا * حَرَّاسُ أَبْوَابٍ عَلَى قُصُورِهَا⁷²

beytinde olan “الْعَمْرُو” in elif-lām’ı gibi ki zā’ide-i gayr-ı lâzimedir. Tercemesin-
de “Ümm-i Amr’ı esīrinden ya’nî aşıkından, Ümm-i Amr’ın kasrları kapılarının
da olan bekçiler teb’id eyledi” ta’bīr olunur.

10. Lemh-i sıfat için olur: Ya’nî aslı alem-i a’lām-ı vasfiyyeden olduğunu
tenbih için gelip “الْحَارِثُ، الْعَبَّاسُ، الضَّحَّاكُ، اللَّيْثُ، الْفَضْلُ” gibi a’lām-ı vasfiyye-
lerde olur.

11. Zamīrden ivaz olur: ⁷³﴿جَنَّاتٌ عَذْنٍ مُفْتَحَةً لَهُمُ الْأَبْوَابُ﴾ kavli keriminde
olduğu gibi ki “مُفْتَحَةً لَهُمُ أَبْوَابُهَا” olacak iken zamīr hâfz ve ondan elif-lām ivaz
olmuştur.

اَلْ

Hemze’nin fethi ve lām’ın sükūnuyla kelime-i istifhām olan “هَلْ” kelime-
sinden lügattir. Bunu bazı nuhāt, Arabdan hikāye ettikleri cihetle garībe ola-
rak menkūldür. Meselâ, “هَلْ فَعَلْتَ؟”, “أَلْفَعَلْتَ؟”, “هَلْ فَعَلْتَ؟” demek olup [19] harf-i ta’rīf
olan elif-lām’dan tefrīk için resm-i hatta mashūbu olan kelimeye muttasılan
yazılmaz. Nitekim “هَلْ” kelimesi dahi öyledir.

72 Bu beyit, Ebu’n-Necm’e aittir. Bkz. Müberred, Ebu Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Muktedab*, (thk. Mu-
hammed Abdülhalik Udayme), Vizāratu’l-Evkāf - el-Meclisü’l-A’lâ li’ş-Şu’ûni’l-İslâmiyye - Lecnetü İh-
yâi’t-Türâsi’l-İslâmi, İlk baskı, Kahire 1994, IV, s. 49; el-Murâdî, *el-Cenêd-Dâni*, 198.

73 “Kapıları kendilerine açılmış olarak Adn cennetleri vardır” es-Sâd, 38/49.

أَلَا

Hemze'nin fethi ve lām-ı meftûha'nın tahfifi ve elif'in kasrıyla harf-i istiftâhtır. Muhâtabı ikâz ve şurû' olunan kelâmın celâletini iş'âr için sadr-ı kelâma idhâl olunup onunla kelâma bed' olunur. Ba'zen fi'il makâmına kâ'im olup "إِغْلَمَ" ma'nası murâd olunur.

İşbu 'أَلَا' kelimesi yedi vecih üzere müsta'meldir:

1. Tenbîh için gelir: Bu hâlde mâ-ba'dinin tahkik ve takrîrini ifâde eder. Lisânımızda bundan "âgâh ola ki, haberdâr ola ki, bilmiş ola ki" ile ta'bîr ederiz. Cümle-i ismiyye ve fi'liyyeye dâhil olur. Ve bu ma'nâyı mahmûl olmasına alâmet "أَلَا" kelimesi bulunduğu cümleden iskât olunsa cümlelerin ma'nasına hâlel gelmez. ⁷⁴ ﴿أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ kavl-i celilü's-şânında olduğu gibi ki bundan "أَلَا" iskât olunsa "إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ" ilâ âhirihi ma'nasız kalmaz. "Bilmiş olunuz ki tahkik Allâh'ın velileri onlar üzerine korku yoktur ve onlar mahzûn olmazlar" demek olup "Bilmiş olunuz ki" sözü terk olunsa yine evvelki ma'nâ sahihtir. Cümle-i fi'liyyeye dühûlû مَضْرُوفًا لَيْسَ بِأَتِيهِمْ ﴿أَلَا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَضْرُوفًا﴾ ⁷⁵ kavl-i celilinde vâki' olmuştur.

2. 'Arz için gelir: Ya'nî bir şey'in talebine delâlet eder. Lâkin 'arz, muhâtabın kibâr ve ecilleden veyâhud kendisinden huşûnet me'mûl edilen kimselerden bulunmasıyla kemâl-i rıfk ve mülâyemetle, ya'nî yalvarır gibi taleb etmektir. Bu ma'nâda "أَلَا" cümle-i fi'liyyeye muhtastır. "أَلَا تَنْتَرِلُ عِنْدَنَا" "Bizim yanımıza inmez misin!", "أَلَا تُغْطِيهِ شَيْئًا" "Ona bir şey vermez misin!" demek olur. [20]

3. Tahdîd için olur: Bu da 'arz gibi taleb ifâde eder. Lâkin has ve tahrîd ve tergible talebi mütezammındır. "أَلَا تُضْرِبُ زَيْدًا" gibi. "Ne duruyorsun? Zeyd'i dövmez misin!", "أَلَا تُطِيعُ مَنْ أَحْسَنَ إِلَيْكَ" "Sana ihsân eden kimseye itâ'at etmez misin! Lâyık olan ona itâ'attır" gibi. Bu da cümle-i fi'liyyeye mahsûstur.

4. Nefyden istifhâm için gelir: Şâ'irin,

74 "Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına hiçbir korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de" Yûnus, 10/62.

75 "...İyi bilin ki, azap onlara geleceği gün, kendilerinden bir daha uzaklaştırılmaz..." el-Hûd, 11/8.

أَلَا اضْطَبَارَ لِسُلْمَى أَمْ لَهَا جَلْدٌ * إِذَا أَلَا قِي الَّذِي لَأَقَاهُ أَمْثَالِي⁷⁶

beytinde olduğu gibi ki “Selmâ için sabr müntefâ‘ olur mu yâhud onun için bir metânet mi vardır? Benim emsâlim mülâkî olduğu şey’e, ya’nî mevte, ben mülâkî olduğum vakitte” demek olur. Bu ma’nâda “أَلَا” cümle-i ismiyyeye dâhil olur.

5. İnkâr ve tevbîh ve takrî‘ için olur: Ya’nî bir kimsenin ef’âl ve ahvâlinde bir şey o kimsenin şahsına lâıyık ve münâsib olmadığı cihetle inkâr ve ta’yîb ile itâb ve başına kakmak mevki’inde kullanılır. Şâ’irin,

أَلَا اِزْعَوَاءَ لِمَنْ وَلَّتْ شَبِيبَتُهُ * وَ آذَنْتُ بِمَشِيبٍ بَعْدَهُ هَرَمٌ⁷⁷

beytinde olduğu gibi bunun tercemesinde “Umûr-ı kabîha ve müstehceneyi terk ve rucû‘ yok mu? Şol kimse için ki gençliği gitti ve ona sonu herem olan vakt-i şeybin hulûlünü i’lâm eyledi” “Ya’nî pîr ve ihtiyâr olanlara lâıyık olmaz, böyle şey’ ayıbdır” ta’bîr edilir. Bu dahi cümle-i ismiyyeye dühûle muhtastır.

6. Temennî için olur: Temennî, ümid olunmayan şey’i ârzûdur. Hele umûr-ı mümteni’ada vukû‘u gâlibedir. Şâ’irin, [21]

أَلَا عُمُرٌ وَلَّتْ مُسْتَطَاعٌ رُجُوعُهُ * فَيَزَابُ مَا أَثَّاتَ يَدُ الْغَفَلَاتِ⁷⁸

gibi ki “Âyâ, giden ömrün rucû‘u maktûr mudur ki onun rucû‘u gafelât elinin ifsâd ettiği şey’i ıslâh ede” demek olur. Bu dahi cümle-i ismiyyeye dâhil olur.

7. “بَلَى” ma’nâsına harf-i cevâb olur: Meselâ, “أَلَمْ يَقُمْ زَيْدٌ” su’âline “أَلَا” cevâbı “بَلَى” demek gibidir. Ve bu kalil ve şâzıdır.

Tenbih: İstifhâm ‘anî’n-nefı, inkâr-ı tevbîhî, temennî; şu üç vecihde “أَلَا” lafzı hemze-i istifhâm ile lâ-i tebri’eden mürekkebdır. Ve bu terkîb lâ-i mezkûrun kablât-terkîb olan amelini ibtâl etmeyip kemâ-kân bâkîdir. Nitekim misâllerinde dahi harekeleriyle gösterilmiştir. “لَا” mâddesinde dahi zikri gelir.

أَلَا

Şekl-i sâbık üzere ni‘met ma’nâsına isim olur. Cem’i “أَلَاءٌ” gelir. Bir de tak-sîr ma’nâsına olan “أَلَا، يَأْلُو، أُلُوءًا” den fi’l-i mâzî olur.

76 Beyit, Kays b. el-Mülevvah’a aittir. Bkz. Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, c. IV, s. 70.

77 Bkz. İbn Mâlik, Muhammed b. Abdullah et-Tâi, *Şerhu’t-Teshîl*, (thk. Abdurrahman es-Seyyid ve Muhammed el-Mahtûn), Dâr Hicr, Kahire 1990, II, s. 70; el-Aynî, *el-Mekâsîdün-Nahviyye*, II, 809.

78 Bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, s. 109.

أَلَا

Hemze ve lām-ı müşeddede'nin fethi ve elif'in kasrıyla harf-i taḥḍîd'dir. Cümle-i fi'liyyeye muhtastır. Bir gûne ameli yoktur. Taḥḍîd; bir fi'li taleb ve onun üzerine has ve iğrâ ve tahrîz etmektir. Ba'zen lev'm ve tevbihi dahi mütezammın olur. Şöyle ki “أَلَا” sā'ir edevat-ı taḥḍîd gibi fi'l-i muzâri' olan cümle-i fi'liyyeye dâhil oldukta, yalnız taḥḍîd ve tahrîz ve tergîb ve iğrâ ile fi'lin talebine delâlet eder. Meselâ, “أَلَا تُصَلِّي” “Namâz kıla(r)sın yâ kılmalsın. Lâyık olan kılmaktır. Ve ondan lâ-büddür” demek olur ki lev'm ve tevbihi sarâhaten mütezammın değildir. Lâkin fi'l-i mâzî olan cümle-i fi'liyyeye dâhil oldukta lev'm ve tevbihi dahi [22] mütezammındır. Zîrâ matlûb olan fi'lin zamânı geçmiş ve terk olunmuş olmakla lev'm ve tevbihi ifâde ve kazâsı mümkün efâlden ise ba'de-mâ işlenmesini âmirdir. “أَلَا صَلَّيْتَ” gibi. “Sen namâz kılmalıydın. Niçin kılmadın? Ba'de-mâ kılasın” demek olur. Hemzeden bedel “هَـ” ile “هَلَا” işbu “أَلَا” maddesinden lügattir denilmiş.

أَلَا

Mezkûr “أَلَا”-yı basîteden olmayıp mürekkebedir ki ba'zen “أَنْ”-i nâsibe ile “لَا”-i nâfiyeden, ba'zen dahi “أَنْ”-i müfessire ile “لَا”-i nâhiyeden, ba'zı kere de “أَنْ”-i muhaffefe ile kezâ “لَا”-i nâhiyeden mürekkebe olur ki ⁷⁹﴿أَلَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ﴾ ve ⁸⁰﴿أَلَا تَعْلَمُوا عَلَيَّ﴾ ve ⁸¹﴿أَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ﴾ kelimât-i kerîmesinde vâki' olmuştur.

إِلَّا

Hemze'nin kesri ve lām-ı müşeddede'nin fethi ve elif'in kasrıyla dokuz vecih üzere müsta'meldir:

1. Harf-i istisnâdır: Medhûlünü müte'addid-i sâbıktan müstesnâ kılar. Bunda iki vecih olup biri istisnâ-i muttasıldır ki müte'addid-i sâbıkın cinsinden bulunan bir şey'i onlardan ifrâz ve istisnâdır. “جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا” gibi ki kavim müte'addid ve Zeyd onların cinsinden olup “إِلَّا” ile onlardan ifrâz ve istisnâ olunmuştur. Biri de istisnâ-i munkatî'dir ki müstesnâ olan şey müte'addid-i sâbıkın, ya'nî müstesnâ minhin cinsinden olmayıp onlardan müf-

79 “Allah'tan başkasına kulluk etmeyiniz diye...” el-Hûd, 11/2.

80 “Bana karşı büyüklük taslamayın...” en-Neml, 27/31.

81 “Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenmez” en-Necm, 53/38.

rez ve müstesnâ dahi olmamaktır. “جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا حِمَارًا” gibi bunda “حِمَارٌ” kavmin cinsinden olmadığı gibi onlardan müfrez ve müstesnâ dahi değildir. Lâkin istisnâ, fi'l-i mecîdedir. Ya'nî “Kavim geldi, ancak eşek gelmedi” dedikte eşek gelmek fi'linden istisnâ edilmiş olur. “إِلَّا”nın ameli medhülünü nasbdır. Ancak müstesnâ, müstesnâ minhden bedel [23] olur ise onun i'râbına bi't-te-be' raf'an, nasben, cerren muhtelif olur.

İzâh: *el-Cene'd-Dâni* sâhibi İbn Kâsım el-Murâdî'nin kitab-ı mezkûrdaki beyânı mazbût olmakla naklolundu:

“إِلَّا” ile müstesnânın i'râbı üç kısımdır:⁸² Biri, müstesnâ ba'de'l-icâb olursa nasbı vâcibdir. “قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا” gibi. Biri de istisnâ-i muttasıl ba'de'n-nefý vâkî' olursa nasbı cā'iz, lâkin müstesnâ minhden bedel kılınması evlâ olur ⁸³﴿مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ﴾ kavlı celilinde olduğu gibi müstesnâ olan “قَلِيلٌ” lafzı “مَا فَعَلُوهُ” lafzının zamîr-i merfû'undan bedeliyyetle merfû'dur. Biri dahi müstesnâ-yı munkatî' ba'de'n-nefý vâkî' oldukta müstesnâ minhden bedel olması cā'iz ise de nasbı evlâ olur. ⁸⁴﴿مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتَّبَاعَ الظَّنِّ﴾ kavlı celilinde olduğu gibi.

2. “Gayr” kelimesi menziline isti'mâl olunur: Bu ma'nâda “إِلَّا” tâlisiyle cem'-i münekkere veya şibh-i cem'-i münekkere sıfat olmak şarttır. Cem'-i münekkere sıfat oluşu ⁸⁵﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ kavlı celilinde olan “إِلَّا” tâlisiyle bulunan kelime-i celâle-i şerife ile cem'-i münekkere olan “آلِهَةٌ” kelimesine sıfat vâkî' olmakla istisnâ ma'nâsı mümteni' olup “إِلَّا” “gayr” kelimesi menziline isti'mâl olunmuştur. Bu cihetle “غَيْرُ اللَّهِ” ile tefsîr olunur. Çünkü “إِلَّا” bu mahalde istisnâ için olursa ma'nâ fâsid olur. Meselâ âyet-i kerîmenin ma'nâsı “Semâ ile zeminde Allâh Te'âla hazretlerinin gayrı bir takım âlihe-i müte'addide olaydı semâ ve zemin fesâd bulurlardı” demek olup buna eğer istisnâ ma'nâsı verilse “Semâ ve zeminde bir takım âlihe-i müte'addide olaydı ancak Allâh Te'âla hazretleri olmayaydı semâ ve zemin fesâd bulurlardı” demek [24] olmakla bundan “Allâh Te'âla hazretleri onlarla berâber bulunduğundan

82 el-Murâdî, *el-Cene'd-Dâni*, s. 23.

83 “...içlerinden pek azı hariç, bunu yapmazlardı...” en-Nisâ, 4/66.

84 “...O hususta hiçbir bilgileri yoktur. Sadece zanna uyuyorlar...” en-Nisâ, 4/156.

85 “Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu...” el-Enbiyâ, 21/22.

feşâd bulmadılar” demek gibi bir ma'nâ-yı fâsid münfehim olur ki ma'nâ-yı maksûdun külliyyen hilâfıdır. Şibh-i cem'-i münekkere sıfat oluşu şâ'irin beyti,

أَنْحَتْ فَأَلَقَتْ بَلْدَةً فَوْقَ بَلَدَةٍ * قَلِيلٌ بِهَا الْأَصْوَاتُ إِلَّا بِعَامِهَا⁸⁶

kavlinde olduğu gibi ki “إِلَّا” tālisi olan “بِعَامِهَا” ile “الْأَصْوَاتُ” kelimesine sıfat vâki' olmuş ve “الْأَصْوَاتُ” kelimesi savtın cem'i ve lām'la ta'rifi, ta'rif-i cins olmakla nekre hükmünde olduğundan şibh-i cem'-i münekker bulunmuştur. İşte bu cihetle “إِلَّا” gayr menzilindedir. Beyt-i mezkûrun tercemesinde “Deveyi çokertdim göğsünü bir arz üzerine koydu ki onda cins-i savtdan devenin hazîn sadâsının gayrı sadâ azdır” ta'bîr edilir.

Tenbih: *el-Cen'ed-Dâni*'de, bu bahiste İbn Kâsım şu yolda tahrîr etmiştir: “Ba'zı kere “إِلَّا” , “غَيْرُ” ma'nâsına hamlolunarak “غَيْرُ” gibi sıfat olur. Ve “إِلَّا” ile mevsûf için iki şart vardır: Biri, “إِلَّا”nın mevsûfu cem' yâhud şibh-i cem' olmaktadır. Diğer dahi nekre yâhud “إِلَّا”-i cinsiye ile mu'arref olmaktadır” İntehâ fe'l-yüte' Emmel.⁸⁷

3. Lafzen ve ma'nen ma'tûfu matûfun aleyh ile teşrikte vâv menzilesinde âtife olur: “إِلَّا”nın bu ma'nâyâ geldiğine hilâfen li'l-cumhûr, Ferrâ⁸⁸ ve Ahfeş ve Ebû 'Ubeyde⁸⁹ kâ'il olmuşlardır. Ve لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُزْسَلُونَ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ ﴿لَوْلَا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ nazm-ı latîfini ve ﴿لَوْلَا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ kelime-i celîlesini böyle tefsîr etmişlerdir ki âyet-i ülâda “وَلَا مَنْ ظَلَمَ” ve sâniyede “وَلَا الَّذِينَ ظَلَمُوا” sebkindedir.

86 Beyit Zû'r-Rumme'ye aittir. Bkz. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1988, c. II, s. 332; Müberrred, *el-Muktedab*, c. IV, s. 409.

87 el-Murâdî, *el-Cen'ed-Dâni*, s. 517.

88 Tam adı, Yahya b. Ziyâd b. Abdullah b. Manzûr ed-Deylemî'dir. Hicrî 144/761-2 yılında Kûfe'de doğmuştur. Kûfe dil ekolünün en önemli temsilcisidir. Nahiv alanındaki otoritesinin yanında tefsirle de ilgilenmiştir. 207/822 yılında vefat etmiştir. Birçok eser kaleme alan Ferrâ'nın günümüze yalnızca şu dört eseri ulaşmıştır: *Meânî'l-Kur'ân*, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, *el-Maksûr ve'l-Memdûd*, *el-Eyyâm ve'l-Leyâlî*. Bkz. Zirikli, *el-A'lâm*, c. VIII, s. 145; Zülfikar Tüccar, “Ferrâ”, *DİA*, c. XII, s. 406-408.

89 Tam adı Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî'dir. 110/728 yılında Basra'da doğdu. Arap dili ve edebiyatı, tefsir, ahbâr ve nesp ilimleri ile ilgili eserler kaleme almıştır. Basra dil ekolünün önemli isimleri olan Halef el-Ahmer, Ebû Zeyd el-Ensârî ve Asmaî'den, ayrıca Ebû 'Amr b. Alâ, İsâ b. Ömer es-Sekafî, Yûnus b. Habîb, Ahfeş el-Ekber'den ders aldı. En meşhur hocası, yaşça kendinden küçük olan Sibeveyhi'dir. 209/824 yılında vefat eden Ebû Ubeyde'nin bazı eserleri şunlardır: *Mecâzü'l-Kur'ân*, *Kitâbü'l-hayl*, *Nekâ'izu Cerîr ve'l-Ferezdak*, *Kitâbü Fe'âle ve Ef'ale*. Bkz. Süleyman Tülücü, “Ma'mer B. Müsennâ”, *DİA*, c. XXI, s. 551-552. Yukarıda bilgi için bkz. Ebû 'Ubeyde, b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Fuad Sezgin), Mektebetü'l-Hancı, birinci cilt, Kahire, ty., s. 60.

90 “...Benim katımda peygamberler korkmazlar.” (10) “Ancak kim zulmeder de sonra (yaptığı) kötülüğün yerine iyilik yaparsa...” en- Neml, 27/10-11.

91 “...insanların elinde (size karşı) bir koz olmasın...” el-Bakara, 2/150.

4. Harf-i idrâb olan “بَلْ” ma'nâsına olur: ﴿طَهُ مَا أُنْزِلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْفَىٰ إِلَّا تَذَكُّرَةً لِّمَن يَخْشَىٰ﴾⁹² bu ma'nâyâ hamledilmiştir. Ya'nî “بَلْ تَذَكُّرَةً” ile tefsîr olunmuştur ki “Yâ Muhammed Kur'ân'ı senin üzerine, nefesine meşakkat etmek için inzâl etmedik, belki makâm-ı rubûbiyetten korkan kimse için tezkira ve nasihat olmak için inzâl ettik” demek olur. Allâhu a'lemu bi-kelâmihi.

5. Harf-i istidrâk olan “لَكِنَّ” ma'nâsına gelir: ﴿لَسْتُ عَلَيْهِمْ بِمُصِيطِرٍ إِلَّا مَنْ تَوَلَّى﴾⁹³ kelime-i celîlesi gibi ki “لَكِنَّ مَنْ تَوَلَّى” ma'nâsına olarak “Yâ Muhammed, sen onların üzerine gözcü ve bekçi olmadın, lâkin kim yüz çevirdi ve küfretti ise onu Allâhu Te'âlâ azâb-ı ekberle mu'azzeb eder” demek olur.

6. Müşeddede-i meksûre olan “إِمَّا” ma'nâsına müsta'meldir: ﴿إِمَّا أَنْ تُكَلِّمَنِي وَ إِمَّا أَنْ تَذْهَبَ﴾ gibi ki “إِمَّا أَنْ تَذْهَبَ” diye tefsîr etmişlerdir.

7. İnde'l-küfiyyîn “لَا”-i âtife menzilesinde vâki' olup mâ-ba'di mâ-kabline muhâlif olur: Fakat “لَا”nın ma'tûfu ba'de'l-icâb nefy ve “إِلَّا”nın ma'tûfu ba'de'n-nefy icâbîdir. Bu sûrette ma'tûfu ma'tûfun aleyh ile yalnız i'râbda teşrîk eder. “مَا قَامَ أَحَدٌ إِلَّا زَيْدٌ” gibi.

8. Zâ'ide olur: Ya'nî bir gûne ma'nâyâ delâlet etmez. Nitekim Zürrumme'nin⁹⁴, “أَرَى الدَّهْرَ إِلَّا مَجْنُونًا بِأَهْلِهِ”⁹⁵ ve âharın “خَرَجِيحُ مَا تَنَفَّكَ إِلَّا مَنَاحَةً”⁹⁶

92 “Tâ Hâ. (Ey Muhammed!) Biz Kur'an'ı sana sıkıntı çekesin diye değil, ancak (Allah'ın azabından) korkacaklara bir öğüt (bir uyarı) olsun diye indirdik” et-Tâhâ, 20/1-3.

93 “Sen, onlar üzerinde bir zorba değilsin. Ancak, kim yüz çevirir, inkâr ederse, Allah onu en büyük azaba uğrattır” el-Gâşiye, 88/22-24.

94 Tam adı, Ebû'l-Hâris Zürrumme Gaylân b. Ukbe b. Ma'dî b. 'Amr el-Adevî el-Kinânî el-Kahtânî'dir. 77/696 yılı dolaylarında doğdu. Emevîler döneminde yaşayan doğa betimlemeleri ile öne çıkmış şairlerden biridir. Arap dili ve edebiyatı âlimleri İshâ b. Ömer es-Sekafî ve Yûnus b. Habîb, kıraat ve edebiyat âlimi Ebû 'Amr b. Alâ ile bir araya gelmiştir. 117/735 yılında Basra yakınlarında vefat eden Zürrumme'nin divânı yakın dönemde İngilizce tercümesi ile birlikte neşredilmiştir. Bkz. Musa Yıldız, “Zürrumme”, *DİA*, c. XLIV, s. 581-582.

95 Zürrumme'ye ait olan beytin tamamı şöyledir:

خَرَجِيحُ مَا تَنَفَّكَ إِلَّا مَنَاحَةً * عَلَى الْخُشْفِ أَوْ نَرْمِي بِهَا بِلْدًا قَفْرًا

Bkz. Zürrumme, Gaylân b. Ukbe, *Divân Zürrumme*, (thk. Ahmed Hasan Besic), Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995, s. 86.

96 Beytin tamamı şöyledir:

أَرَى الدَّهْرَ إِلَّا مَجْنُونًا بِأَهْلِهِ * وَمَا صَاحِبُ الْحَاجَاتِ إِلَّا مَعْدَبًا

Bkz. el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, IV, 129.

“إِلَّا”yı Asmaî⁹⁷ ve İbn Cinnî⁹⁸ ve İbn Mâlik buna hamletmişlerdir. Güyâ ki “إِلَّا”nın sebkindedir ki garîbdir.⁹⁹

9. Ba‘zen esmâ-i zurûftan olan “بَعْدُ” ma‘nâsına olur denilmiş ve ¹⁰⁰ ﴿إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى﴾ kavlı celîli “بَعْدُ الْمَوْتَةَ الْأُولَى” ile tefsîr edilmiş ise de evvelkinden daha eğrab ve za‘îftir. [26]

إِلَّا

¹⁰¹ ﴿إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ﴾ kavlı kerîmiyle nezâ’irinde olan “إِنِّ”، “إِلَّا” -i şarṭiyye ile “لَا” -i nâfiyeden mürekkeb olup sâlifü'l-beyân “إِلَّا” aksâmından değildir. Tercemesinden dahi münfehim olur ki “Eğer siz ona yardım etmez iseniz imdi tahkik Allâh Te‘âlâ hazretleri ona yardım eyledi” demek olur.

إِلَى

Kesr-i hemze ve feth-i lâm ve elif’in kasrıyla harf-i cerdir ki medhülünü cer eder ve dokuz ma‘nâya gelir.

1. İntihâ-yı gâyet için gelir: Ve bu ma‘nâ-yı aslîsidir. İntihâ-yı gâyet de gâh zamânî olur; ¹⁰² ﴿ثُمَّ أَتَمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ emr-i celîlinde olduğu gibi. Gâhca mekâniyye olur; ¹⁰³ ﴿مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى﴾ nazm-ı latifinde olduğu gibi. Bunlardan başka kendisinde intihâ-yı gâyet ma‘nâsı mümkün olan

97 Tam adı Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî’dir. 122/740 yılında Basra’da doğdu. Döneminin önde gelen dilcileri olan Ebû ‘Amr b. Alâ, İsâ b. Ömer es-Sekafî, Halil b. Ahmed ve Halef el-Ahmer gibi isimlerden ders almış ve Basra dil mektebinin önemli isimlerinden biri olmuştur. Asma’î en büyük şiiir râvilerinden biri kabul edilip birçok şaire ait şiiir onun vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. 216/831 yılında Basra’da vefat eden Asma’î’nin bazı eserleri şunlardır: *el-Asma’iyyât*, *Kitâbü’l-Hayl*, *Kitâbü’n-Nebât*, *Fuhûletü’l-Şu‘arâ*. Bkz. Süleyman Tülücü, “Asma’î”, *DİA*, c. III, s. 499-500.

98 Tam adı Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî’dir. 322/934 yılında doğdu. İlköğrenimini Musul’da Ebü’l-Abbas Muhammed el-Mevsilî’nin yanında tamamladı. Hocaları arasında Ebû Ali el-Fârîsî de yer almaktadır. Meşhur şair Mütenebbî ile tanışmış ve birçok defa bir araya gelmişlerdir. Çalışmaları Arap dili ve edebiyatı sahasında yoğunlaşan ve bu alanda çok önemli eserler kaleme alan İbn Cinnî 392/1002 senesinde Bağdat’ta vefat etmiştir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Hasâis*, *İlelüt-Tesniye*, *el-Lüma’ fi’l-Arabiyye*, *el-Elfâzül-Mehmûze*, *el-Müzekker ve’l-Mü’enness*. Bkz. Mehmet Yavuz, “İbn Cinnî”, *DİA*, c. XIX, s. 397-400.

99 Bkz. İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, II, s. 268.

100 “...ilk ölümden başka...” ed-Duhân, 44/56.

101 “Eğer siz ona (Rasûlullah’a) yardım etmezseniz (bu önemli değil); ona Allah yardım etmiştir...” et-Tevbe, 9/40.

102 “...Sonra da akşama kadar orucu tam tutun...” el-Bakara, 2/187.

103 “...Mescid-i Haram’dan Mescid-i Aksâ’ya” el-İsrâ, 17/1.

eşyâda meselâ a'dâdde olur. “أَعْطَيْتُهُ مِنْ دِرْهَمٍ إِلَى أَلْفٍ” gibi. “Ona bir dirhemden bin dirheme değin verdim” demek olur.

2. Ma'iyyet için, ya'nî “مَعَ” ma'nâsına gelir: ¹⁰⁴ ﴿مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ﴾ kavl-i kerîminde olduğu gibi ki “مَعَ اللَّهِ” demek olur. Bu ma'nâ bir şey'i gerek mücâ-nese gerek gayr-ı mücânese olan bir âhar şey'e zamm irâde olundukta tahakkuk eder. Nitekim âyetde nusret-i havâriyyîn nusretullâha munzamm olmak irâde olunmuştur ki “Vahdehû benim nâsırım olan Allâh Teâla hazretlerinin nusretiyle ma'an bana yardım edici kimdir” demek olur.

3. Tebyîn için gelir: Ya'nî “إِلَى” kelimesi müte'allakı bulunan hadese kendi mecrûrunun fâ'iliyyetini mübeyyin olur. Lâkin “إِلَى” dan mukaddem müte'alla-kı “muhabbet” yâhud “buğz” ifâde eden fi'l-i ta'accüb veya ism-i tafdîlden biri olmak şarttır. Meselâ; “مَا أَحَبَّ عَمْرًا إِلَيَّ” gibi ki “Amr, bana ne kadar [27] sevgilidir!” Ve ¹⁰⁵ ﴿قَالَ رَبِّ السَّجُنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ﴾ kavl-i kerîmi gibi ki “Ey benim Rabbim! Zindân bana ziyâde sevgilidir şol şeyden ki beni ona da'vet ederler, dedi” demek olup “إِلَى” müte'allakı bulunan fi'l-i ta'accüb ve ism-i taf-dîlin delâlet ettiği muhabbet hadeslerine kendi mecrûrları olan yâ-yı mütekel-limlerin fâ'iliyyetini tebyîn içindir.

4. Lâm-ı cârre'ye mürâdif olur: ¹⁰⁶ ﴿وَالْأَمْرُ إِلَيْكَ فَانْظُرِي مَاذَا تَأْمُرِينَ﴾ kavl-i kerîminde olduğu gibi ki “Emr senindir, bak sen ne emredersin?” demek olur. Lâkin bu kısımda “إِلَى” kelimesinden mukaddem “رَاجِعٌ”, “مَوْكُولٌ” gibi bir ke-lime takdîr edilerek “وَالْأَمْرُ مَوْكُولٌ إِلَيْكَ، رَاجِعٌ إِلَيْكَ” te'viliyle ma'nâ-yı aslîsi olan intihâ-yı gâyetle ibkâ edilmek dahi vâki'dir.

5. Fî ma'nâsına olur: Şâ'irin,

فَلَا تَتْرَكْنِي بِالْوَعِيدِ كَأَنِّي * إِلَى النَّاسِ مُطْلَى بِهِ الْقَارُ أَجْرَبُ ¹⁰⁷

kavlinde olduğu gibi ki “فِي النَّاسِ” demek olmakla tercemesinde “İmdi, tehdîd ile nâs içinde beni kendine katran tılâ olunmuş uyuz gibi bırakma” ta'bir edilir.

104 “...Allah yolunda yardımcılarım kim?” Âl-i İmrân, 3/52.

105 “Yûsuf, “Ey Rabbim! Zindan bana, bunların beni dâvet ettiği şeyden daha sevimlidir... dedi” Yûsuf, 12/33.

106 “...Emir senin. Ne emredeceğini düşün” en-Neml, 27/33.

107 Beyit Nâbiğa ez-Zübyânî'ye aittir. Bkz. Nâbiğa ez-Zübyânî, *Divânü'n-Nâbiğa*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, t.y., s. 73

; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 116.

İbn Mâlik, ¹⁰⁸ ﴿لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ kavlı-i kerîmi dahi bu kısımdan olmak mümkündür, buyurmuş. ¹⁰⁹ O hâlde “فِي يَوْمِ الْقِيَامَةِ” sebkinde olur. Fakat bu ma'nâyı za'îf görenler de vardır.

6. “مِنْ” gibi ibtidâ-i gâyet için olur: Şâ'irin,

تَقُولُ وَقَدْ عَالَيْتُ بِالْكُورِ فَوْقَهَا * أَيْسَقَى فَلَا يَزْوَى إِلَيَّ ابْنُ أَحْمَرَ¹¹⁰

kelâmında olduğu gibi bunda “إِلَيَّ” “مِنِّي” ma'nâsına olup mazmûn-ı beyt “Deve ben palanını üzerine kaldırır iken lisân-ı hâlde der ki: İbn Ahmer, iskâ olup da kanmayan kimse gibi benden rukûb husûsunda usanmaz mı?” demeyi isti'âre-i temsiliyye ile ifâde eder. [28]

7. “عِنْدَ” ma'nâsına gelir: Şâ'irin,

أَمْ لَا سَبِيلَ إِلَى الشَّبَابِ وَذِكْرُهُ * أَشْهَى إِلَيَّ مِنَ الرَّحِيقِ السَّلْسَلِ¹¹¹.

beytinde vâki' olduğu gibi ki, “إِلَيَّ”, “عِنْدِي” ma'nâsına olarak “Yâhud gençliğe yol yok mu ki onun zikri benim 'indimde şarâb-ı hoşgüvârdan ziyâde sevgili ve merğûbdur” demek olur. Lâkin işbu misâlde “إِلَى” tebyîn için olmayıp da “عِنْدَ” ma'nâsına olduğuna hâricde delâlet eder bir şey bulunmamakla berâber “إِلَى” dan mukaddem “حُبِّ” ma'nâsını müfid “أَشْهَى” kelimesi ism-i tafdîl olduğu ve “إِلَى” nın dahi müte'allakı bulunduğu hâlde kâ'ideten mecrûrunun mezkûr “أَشْهَى” nın medlûlü olan hadesin fâ'ili olduğunu tebyîn için olmak iktizâ eder iken “عِنْدَ” ma'nâsına cümleinin vechi meskûtun anı bırakılmıştır. Ve bu İmâm Ferrâ kavidir.

8. Te'kid için olur: Ve buna zâ'ididir demişler. ﴿وَأَجْعَلْ أَفْتِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوَى﴾¹¹² kavlı-i celilinde “تَهْوَى” kelimesini vâv'ın fethiyle kırâ'at eden imâmın kırâ'atine göre “تَهْوِيَهُمْ” demek olup “إِلَى” te'kidten zâ'ide vâki' olmuştur. Zîrâ kelime-i mezkûre vâv'ın fethiyle “تُحِبُّ” ve kesriyle “تُحِبُّ” ma'nâlarıdır. Bu kavlı dahi İmâm Ferrâ'nın olup cumhûr buna kâ'il olmamıştır.¹¹³

¹⁰⁸ “...Andolsun sizi kıyamet gününde mutlaka bir araya toplayacaktır...” en-Nisâ, 4/87.

¹⁰⁹ İbn Mâlik, *Şerhu'r-Teshîl*, III, s. 146.

¹¹⁰ Beyit, 'Amr b. Ahmer'a aittir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, s. 116.

¹¹¹ Beyit Ebû Kebîr el-Hüzelî'ye aittir. Bkz. *Divânü'l-Hüzelîyyîn*, (thk. Ahmed ez-Zeyn ve Mahmud Ebu'l-Vefâ), Dârü'l-Kütübî'l-Mısıryye-Dârü'l-Kavmiyye, 1965, c. II, s. 89.

¹¹² “...Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir...” el-İbrahim, 14/37.

¹¹³ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdülfettah İsmail eş-Şelebî), Dârü'l-Mısıryye li't-Telif ve't-Terceme, Kahire, t.y., II, s. 78.

9. “عَلَى” ma'nāsına olur: Zāt-ı Risālet-meāb efendimiz hazretlerinin “مَنْ تَرَكَ كَلًّا وَ عِيَالًا فَلَيْ” kavlı kerem-kârlarında¹¹⁴ olduğu gibi ki “فَعَلَى” demek olup tercemesinde “Şol kimse ki mevt sebebiyle akrabâ ve iyâl terk eyleye i'âşeleri benim üzerimdir” ta'bîr edilir.

Kā'ide: “إِلَى” kelimesinin elif'i zāhire dāhil olduğu vakitte hālî üzere ibkâ olunup bir gūne tasarruf görmez. Lâkin muzmere dāhil oldukta yā'ya kalb [29] olunur. “إِلَيْهِ، إِلَيْكَ، إِلَيَّ، إِلَيْنَا” ve emsâlinde olduğu gibi.

إِلَيْكَ

“إِلَى” ile kāf-ı hitābtan mürekkeb olarak ism-i fi'l-i emr mevzî'inde müsta'meldir.¹¹⁵ Mürtercim-i *Kāmūs* Āsım Efendi merhûm bunun tercemesinde “Alarga ve bertaraf ol” ta'bîr eylemiştir ki “Savul” demek olur. “إِلَيْكَ عَيَّي” gibi ve “حُذْ” ma'nāsına isti'mâl olunup “إِلَيْكَ كَذَا” denir, “حُذْ” demek irāde edilir. Ve “اِذْهَبْ إِلَيْكَ” denir, “اِسْتَعِلْ بِنَفْسِكَ” ma'nası kasdolunur.

أَلَى

Hemze'nin zammı ve lām'ın fethi ve elif'in kasrıyla ve hurûf-ı cârreden “إِلَى” ya müşabehet-i¹¹⁶ ma'nâ için vāv-ı fārika resmiyle “أَوَّلَى” ve med ile “أَوَّلَاءَ” ve harf-i tenbîhe idhāliyle “هَؤُلَاءِ” ve kāf-ı hitāb ilhakıyla “أَوَّلَيْكَ” ve kasrıyla “أَوَّلَاكَ” ve “ذَلِكَ” gibi lām tevsitıyla “أَوَّلَايَكَ” ve lām'ın teşdidıyla “أَلَاكَ” ism-i işārettir. “Onlar, şunlar” ma'nāsına cem' olup kendi lafzından müfredi yoktur. Ve te'nîs ve tezkîrde müsāvidir. Ba'zılar indinde müfred müzekkeri “ذَا”, müfred mü'ennesi “ذِهْ” dir. Bu sûrette kelimetân-ı mezkûretânın lafzının gayrından cem'i olur. Nitekim “تَا” ve “تِهْ” kelimeleri dahi müfred mü'ennes olup bunların tesniyelerinde hâlet-i refde “تَانِ، تَانِ” ve nasb ve cerlerinde “تَيْنِ، تَيْنِ” denir. Lâkin sahîh olan kelime-i mebhûsun anha cemā'at için mevzû' ism-i işāret olup ânifu'l-beyân “تَا، تِهْ، ذَا، ذِهْ” kelimelerinin kendi sîgalarından cem'i olmadığından bununla iktifâ edilerek kelimât-ı mezkûrenin cem'i makâmına kâ'im olmuştur. Faslu't-Tâ ve Faslu'z-Zâlî'l-Muceme'de dahi zikri gelir.

114 Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, (thk. Şuayb el-Arnâvûd vd.), Müessesetü'r-Risâle, Ürdün 2001, XXVIII, s. 435.

115 Mürtercim Āsım Efendi, *el-Okyanûs*, VI, s. 6063.

116 Metnin aslında “müşabehetin” şeklinde geçmektedir.

الأُولَى

Ba'de-harfi't-ta'rif hemze'nin zammı ve lām'ın fethi ve elif'in kasrıyla [30] “الَّذِينَ” ma'nāsına ism-i mevsül-i cem'dir. Kelime-i mezkûre gibi zevi'l-'ukûle mahsûs olmayıp cem'-i gayr-ı âkilde dahi müsta'meldir. Ancak isti'mâli kalil-dir. Ba'de'l-hemze mersûm olan vāv-ı fârika olup telaffuz olunmaz. Ba'zen bilâ-vāv “الأُولَى” dahi yazılır. Bu hâlde “الأُولَى” kelimesinin cem'i olan “أُول” lafzının mablûbu bulunan “الأُولَى” kelimesine müşâbih olur. Şu sûrette tefrik ediliyor ki mevsûle olan “الأُولَى” sılaya muhtâç olmakla kelâmda sıla bulunmaz ise tamâm olmaz. Ma'lûm eğer kelâm bilâ-sıla tamâm olur ise “الأُولَى” mevsûle olmadığı zâhir olur. Arab'ın “ذَهَبَتِ الْعَرَبُ الْأُولَى” kavillerinde olduğu gibi.

الَّتِي

Hemze ve lām-ı müşeddede'nin fethi ve tā'nın kesri ve yâ ileidir. Ve lām'ın işbâ'yla “الَّتِي” ve tā'nın kesriyle “الَّتْ” ve tā'nın sükûnuyla “الَّتْ” ki dört lügattir, ism-i mevsül olan “الَّتِي” kelimesinin sîgasının gayrıdan mü'ennesleridir. Bunun tesniyesinde nûn'un kesriyle “الَّتَانِ” ve nûn-ı müşeddede-i meksûre ile “الَّتَانِ” ve bilâ-nûn “الَّتَا” denir ki sîgasının gayrıdandır. Kezâ cem'inde tā'nın kesri ve meddiyle “الَّتَايِ”; tā'nın kesriyle bilâ-yâ “الَّتَاتِ”; lām'dan sonra vāv ve ba'de't-tā'i'l-meksûre yâ ile “الَّتَوَايِ” ve bilâ-yâ, tā'nın kesriyle “الَّتَوَاتِ”; hemze ile “الَّتَايِ”; bilâ-hemze, yâ ile “الَّتَايِ” ve bilâ-yâ, hemze ile “الَّتَاءِ”; ba'de'l-lām, vāv ile bilâ-tā ve hemze ve yâ “الَّتَوَا” ve lām'ın ve elif'in meddi ve âhirde tā ile “الَّتَاتِ” denmiştir ki sîgasının gayrıdan sekiz lügattir. “الَّتِيَا” lām'ın ve tā'nın fethi ve yâ'nın teşdîdi ve âhirde elif ile “الَّتِيَا” kelimesinin musağğarıdır. Bunda lām'ın zammıyla da lügattir.

الَّذِي

Lām'ın fethi ve zāl-i mu'ceme'nin kesri ve yâ ile. Ve yalnız zāl'in [31] kesriyle bilâ-yâ “الَّذِ” ve zāl'in sükûnuyla “الَّذْ” ve yâ-i müşeddede'nin kesriyle “الَّذِي” ve zammıyla “الَّذِي” ve mahzûfu'l-lām olarak “لَّذِي” ki altı lügattir. Müzekkere mahsûs ism-i mevsüldür. Bunun tesniyesinde sîgasının gayrıdan olarak lām'ın ve zāl'in fethi ve ba'de'l-elif nûn-ı meksûre ile “الَّذَانِ” ve nûn'un iskâtıyla “الَّذَا” denir. Ve işbu tesniye sîgasının hâlet-i nasb ve cerrinde zāl'in fethiyle “الَّذَيْنِ” denir. Mü'enneste dahi hâl böyledir.

“الَّذِي” kelimesinin cem’i ahvâl-i selâsede “الَّذِينَ” gelir ki zâl’in kesriyledir. Yalnız Benî ‘Ukayl lüğatinde hâlet-i ref’de zâl’in zammıyla “الَّذُونَ” denir. Şu lügât-ı müte’addide ile müzekkeren ve mü’ennesen bu mâdde ism-i mevsûldür ki me’ârifî cümleler ile sıfatlığa tavassul için mevsû’dur. Ve ism-i mevsûlün ma’nâsı kendisinden sonra vâki’ bir cümle veyâhud şibh-i cümle ile tamam olmakla bu cümle yâ şibh-i cümle ya sıla ta’bîr edilir. Ve mezkûr cümle ve şibhinde birer zamîr bulunup ism-i mevsûle râci’ olur. Ve işbu sıla vaslolunmadıkça ism-i mevsûl kelâmdan bir cüz-i tām addolunamaz. Gerek cümle ve gerek şibh-i cümle haberiyye olmak lâzımdır. İsmiyye ve fi’liyye olması müsâvidir. Bunların tercemesinde lisânımızda “şol kimse ki, şol kimseler ki, şol hâtûn ki, şol hâtûnlar ki” ta’bîr olunup gayr-ı âkilde “şol şey ki, şol şeyler ki” denir. Bu sûrette âkil ile gayr-ı âkil beyninde müşterektir. Tasgîrinde “الَّذِيَا” denir.

الَّتِيَا، الَّتِي

“الَّتِيَا” ve “الَّتِي” kelimeleri esmâ-i dâhiyeden olarak müsta’meldir. Meselâ, “بَعْدَ اللَّتِيَا وَالَّتِيَا” kavilleri “وَقَعَ فِي الدَّاهِيَةِ” ma’nâsına ve “بَعْدَ اللَّتِيَا وَالَّتِيَا” kavilleri “بَعْدَ الشَّدَّةِ وَالْدَّاهِيَةِ” ma’nâsındadır.

الْمَ

Hemze ve lām’ın fethi ve mîm’in sükûnuyla fi’l-i müstakbelin ma’nâsını mâziye [32] tahvîl ile nefy için mevsû’ ve hurûf-ı cevâzımdan olan “لَمْ” kelimesinden lügattir. Fasl-ı Lām’da gelir.

الْمَا

Hemze ve lām ve mîm-i müşeddede’nin fethi ve elif’in kasrıyla “لَمْ” gibi ve daha sâ’ir ma’nâlarda müsta’mel olan “لَمَّا” dan lügattir. Lâ Faslı’nda mezkûrdur.

أَمْ

Feth-i hemze ve sükûn-ı mîm’le dört vecih üzere müsta’mel harftir:

1. “Âm”-i muttasıladır: Bu dahi iki nev‘ olup bir nev‘i hemze-i tesviyeden sonra zikrolunan “Âm” kelimesidir. ¹¹⁷ ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَلَّذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ﴾ kavli-i kerîmi ve ¹¹⁸ ﴿سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزَعْنَا أَمْ صَبَرْنَا﴾ nazm-ı münîfi gibi. Bu nev‘de “Âm” kelimesi hakikaten istifhâm üzere olmayıp haber olmakla tasdik ve tekzibi kâbil olmadığından kısım-ı ahîr gibi cevâba müstehak değildir. Ve cümleteyn beyninde vâki‘ oldukça cümleler fi‘liyye olur ise te‘vîl-i müfredde bulunur. Ve cümle-i ismiyye ve fi‘liyye, fi‘liyye ve ismiyye beyninde dahi vâki‘ olur. Her sūretle bu gibi mahallerde hemze ile ma‘an mücerred tesviye ifâde eder. Diğer nev‘i taleb-i ta‘yîn için olan hemze-i istifhâmiyyeden sonra müfreddeyn yâhud te‘vîl-i müfredde olmayan cümleteyn-i fi‘liyyeteyn veya ismiyyeteyn veya mütehâlifeyn beyninde vâki‘ olan “Âm” dir. Bu sûrette hemze ve “Âm” ile istifhâmiyye olan “أَيُّ” kelimesiyle taleb olunan ma‘nânın ta‘yîni taleb olunur. Lisânımızda bundan “kangı, yoksa, yâhud” gibi lafızlarla ta‘bîr edilir. ﴿أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ﴾ ¹¹⁹ ﴿الْأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ﴾ nazm-ı celîli gibi “Siz mi eşedsiniz halk cihetinden yoksa semâ mı?”, ya’nî kangısı demek olur. Ve cümleler beyninde vukû‘u şâ‘irin, ﴿فَقُلْتُ أَهِيَ سَرَتْ﴾ [33] “شُعَيْثُ بْنُ سَهْمٍ أَمْ شُعَيْثُ بْنُ مَنْقَرٍ” ¹²⁰ ve âharın ¹²¹ “أَمْ جَاءَنِي حُلْمٌ” olduğu gibi. Bunlara “Âm”-i muttasıla tesmiyesi mâ-kabli ve mâ-ba‘di kelâm-ı vâhid hükmünde olup biriyle diğerinden istiftâ olunamadığı cihetledir. Ve bunlara kısım-ı evvelde ¹²² hemze-i tesviyeye, kısım-ı sâniye hemze-i istifhâmiyyeye mu‘âdil olmakla “Âm”-i mu‘âdile” dahi denir. “Âm”-i mu‘âdile’nin vücûdu indinde hemze’nin cevaz-ı hazfı Faslu’l-Elif’te hemze-i istifhâmiyye bahsinde mezkûrdur. Ve inde’l- cumhûr şu iki nev‘de dahi “Âm” âtufedir.

2. “Âm”-i munkatı‘adır: Buna “munfasıla” dahi denir ki mâ-kablinde gerek tesviye gerek taleb-i ta‘yîn için olan hemzeteynden biri bulunmayan “Âm” kelimesidir. Bu dahi üç nev‘ olup bir nev‘i haber-i mahzdan sonra vâki‘ olur.

117 “...Onları uyarsan da, uyarmasan da, onlar için birdir...” el-Bakara, 2/6.

118 “...Şimdi sızlansak da, sabretsek de bizim için birdir...” el-İbrâhîm, 14/21.

119 “(Ey inkarcılar!) Sizi yaratmak mı daha zor, yoksa göğü yaratmak mı?” en-Nâzi‘ât, 79/27

120 Merrar b. Munkız’a ait olan beytin tamamı şöyledir:

فَقُلْتُ لِلطَّيِّفِ مُرْتَاغًا وَأَرْقَنِي * فَقُلْتُ أَهِيَ سَرَتْ أَمْ عَادَنِي حُلْمٌ؟

Bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, s. 75.

121 Esved b. Ya‘fur’a ait olan beytin tamamı şöyledir:

لَعَفْرُكَ مَا أَذْرِي وَإِنْ كُنْتُ دَارِنَا * شُعَيْثُ بْنُ سَهْمٍ أَمْ شُعَيْثُ بْنُ مَنْقَرٍ؟

Bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, s. 75.

122 Metinde “kısım oldukça” şeklinde yazılmıştır.

﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾¹²³ *“Am”* kelimesi gibi bu *“Am”* ma‘al-istifhām idrāba delālet ederek “Kitābın inzālinde şek yoktur ki rabbi’l-‘ālemīndendir, belki onu iftirā etti derler mi?” demek olur. “مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ” cümle-i cemilesi “تَنْزِيلُ الْكِتَابِ” cümle-i celilesinden haber-i mahzdır.

Bir nevi’de hakikaten istifhām ma’nāsına olmayan hemzeden sonra vāki’ olur. ¹²⁴ ﴿أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا﴾ *“Am”* kavl-i keriminde olan *“Am”* gibi ki hemzesi inkār için olup “Asnām için ayaklar mı var ki onunla yürürler yāhud onlar için eller mi var ki onunla tutarlar” demek olur.

Diğer nev’i de hemze gayrıyla olan istifhāmdan sonra vāki’ olur.

﴿هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ﴾ *“Am”* nazm-ı celilinde olan *“Am”* gibi ki bunda *“Hl”*-i istifhāmiyyeden sonra gelip “A‘mā ile basir bir olur mu yok belki zulūmāt ile nūr bir olur mu?” demek [34] olmakla mücerred idrāba delālet etmiştir.

İşbu envā‘-i selāsesi beyān olunan *“Am”* kelimesine “munkatı’a, munfasıla” denmesi mā-kabli mā-ba’diyle kelām-ı vāhid hükmünde olmayıp birbirinden munkatı’ ve munfasıl olduğu cihetledir. Bu *“Am”*-i munkatı’adan ma’nā-yı idrāb münfek olmaz. Lākin ba’zen mücerred idrāb için olur. Ba’zı kere dahi ma‘e’l-idrāb istifhām-ı inkārī yāhud istifham-ı talebiye delālet eder. Idrābın ma’nāsı Faslu’l-Bāda *bl* māddeinde gelir.

3. Zā’ide vāki’ olur: İbn Kāsım *el-Cene’d-Dānī*’de Ebū Zeyd’e isnādıyla ¹²⁶ ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ﴾ kelime-i celilesini ve İbn Hişām *Muğni’l-Lebīb*’de ¹²⁷ ﴿أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ cümle-i celilesini kezā Ebū Zeyd’e isnād ederek misāl irād etmişlerdir.¹²⁸ Bu sûrette kavleyn-i kerimeynin takdîri; “يَقُولُونَ افْتَرَاهُ، أَفَلَا تُبْصِرُونَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ” sebkinde olur. Lākin misāl-i evvel ikın-

123 “Kendisinde hiçbir şüphe bulunmayan bu Kitab’ın indirilişi, âlemlerin Rabbi tarafından’dır.Yoksa “Onu Muhammed uydurdu” mu diyorlar?..” es-Secde, 32/2-3.

124 “Onların yürüyecek ayakları mı var? Yahut tutacak elleri mi var?..” el-A‘râf, 7/195.

125 “Kör ile gören bir olur mu? Ya da karanlıklarla aydınlık bir olur mu?..” er-Ra’d, 13/16.

126 “Yoksa “onu (Kur’an’ı) uydurdu” mu diyorlar?..” el-Hüd, 11/13.

127 “Yoksa ben, şu zavallı, nerede ise maksadını anlatamayacak durumda olan bu adamdan daha hayırlı değil miyim?” ez-Zuhruf, 43/51-52.

128 Bkz. İbn Hişām, *Muğni’l-Lebīb*, 83; el-Murâdî, *el-Cene’d-Dānī*, 206-207.

ci nevi'de “أم”-i munkatı'anın haber-i mahzdan sonra vukû'una misâl olduğu sebketti. Fe'l-yüte'emmel.

4. Tayy lüğatinde, inde'l-ba'z Hımyer lüğatinde harf-i ta'rîf olur: Zât-ı akdes risâlet-penâh sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'in “لَيْسَ مِنْ أُمِّرٍ أَمِصِيَامُ” “لَيْسَ مِنْ أُمِّرٍ أَمِصِيَامُ فِي السَّفَرِ” kelâm-ı hikmet-ittisâmlarında olduğu gibi ki Ka'b bin 'Âsım rivâyet etmiştir ki “لَيْسَ مِنْ أُمِّرٍ أَمِصِيَامُ فِي السَّفَرِ” demektir.

Tenbih: أم kelimesi ba'zen muttasıla ve munfasıla olmaya muhtemel olarak vârid olur. Bu gibiler hakkında beyne'n-nuhât ihtilâfât-ı kesîre olmakla mufas-salât-ı kütüb-i nahv ve i'râba havâle edilir.

أم

Feth-i hemze ve zamm-ı mîm ile ism-i kasem olan “أَيْمُنُ” mâddesinden lügattir. İşbu Elif Faslı'nın âhirinde kelime-i mezbûrenin zikrinde tafsili gelir.

أما

Hemze'nin fethi ve mîm-i meftûha-i hafife ve elif'in kasrıyla üç kısım olarak müsta'meldir: [35]

1. “أَلَا” gibi harf-i istiftâh olur. Ya'nî kelime-i mezkûre gibi bununla dahi kelâma bed' olunup şurû' olunan kelâmın celâletini iş'âr ve muhâtabı ikâza delâlet eder. Ancak “أَلَا” kesîran kable'n-nidâ vâki' olup “أَمَّا” kable'l-kasem vâki' olur. “أَمَّا وَاللَّهِ لَقَدْ أُوجِرَ فِي الْكَلَامِ” gibi “Âgâh ol vallâhi tahkikan kelâmda icâz eyledi” demek olur. Ba'zen bunun hemzesi “هَـ”ya, ba'zen dahi ayn'a tebdil olunup “هَمَّا، عَمَّا” denmiştir. Ve lügât-ı selâsesinde ya'nî hemze ve hâ ve ayn ile olduğu hâlde âhirden elif hazfolunarak “أَمْ، هَمْ، عَمْ” dahi denilmiş.

2. “أَنَّ” ma'nâsına gelir. Bu ma'nâyâ delâletinde mâ-ba'dinde olan “أَنَّ” müşeddede-i meftûha olur. Nitekim “أَنَّ”dan sonra olan “أَنَّ” dahi böyledir. Ma'nâ-yı mezkûrede “أَمَّا”nın ismiyyet ve harfiyyetinde ihtilâf olunduğu gibi besâtat ve terkibinde dahi ihtilâf edilmiştir. Ba'zılar “أَنَّ” ma'nâsına isimdir demiş; âharları hemze ile şey' ma'nâsına olan “مَّا”dan mürekkeb olur, “أَحَقَّ” demektir demişler ki kelimâttan, ya'nî bir harf ile bir isimden mürekkeb olur. İbn Hişâm dahi bunu tasvîb etmiştir.¹²⁹ “مَّا” zarfiyyet üzerine mevzi'-i nasb-

dadır. Ebū Rāfi'den mervî olan ¹³⁰ “أَمَّا وَاللَّهِ إِنِّي لَأَمِينٌ فِي السَّمَاءِ وَأَمِينٌ فِي الْأَرْضِ” kelâm-ı hakikat-beyân-ı risâletpenâhîde olduğu gibi şerhinde “حَقًّا وَاللَّهِ ، أَحَقُّ وَاللَّهِ” denir. Tercemesi zâhirdir.

3. “أَمَّا”da olduğu gibi “أَمَّا” dahi ‘arz için gelir. Bu hâlde “أَمَّا” fi’le muhtastır. Ya’nî kendinden sonra fi’il bulunur. Eğer isim bulunursa fi’il takdîr edilir, “أَمَّا تَقُومُ، أَمَّا تَقْعُدُ” gibi. “أَمَّا زَيْدًا، أَمَّا بَكْرًا” gibilerde karîne ile bir fi’il takdîr olunur; “أَمَّا تُبْصِرُ، أَمَّا تُغْطِي” [36] gibi. Ba’zen hemze hazfolunarak yalnız “مَا” kalır, yine bu ma’nâya delâlet eder. Şâ’irin,

مَا تَرَى الدَّهْرَ قَدْ أَبَادَ مَعْدًا * وَأَبَادَ الشَّرَّاءَ مِنْ عَدْنَانِ¹³¹

kavlinde olduğu gibi ki “أَمَّا تَرَى” demektir. Tercemesinde; “Görmez misin deheri tahkîk Ma’ad bin ‘Adnân’ı helâk eyledi. ‘Adnân’dan olan sâdâtı dahi helâk eyledi” ta’bîr edilir. İbn Kâsım buyurur ki “أَمَّا”yı harf-i ‘arz olarak sâhib-i *Rasf*’in kelâmının gayrıda görmedim.¹³² Zâhir olan bu gibilerde “أَمَّا” hemze ile “مَا”-i nâfiyeden mürekkeb olmaktır.

أَمَّا

Hemze ve mîm-i müşeddede’nin fethi ve elif’in kasrıyla üç ma’nâya gelir. Harf-i basîttir.

1. “أَمَّا” te’viliyle müevvel olarak harf-i şart olur. Ve cevâbına mutlaka fâ dâhil olur.¹³³ ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ﴾ kavl-i celinde olduğu gibi ki “İmdi imân eden kimseler bilirler ki tahkîkan o mesel haktır Rab’leri cânibinden” demek olur. Ba’zı kere zarûreten cevâbından fâ hazfolunur.

2. Tafsîl için gelir ki “أَمَّا” kelimesinin gâlib-i ahvâlidir. Tafsîlin ma’nâsı bu kelime ile mütetekellim nefsinde olanı yâhud kelâmıda bulunan aksâm-ı müte’addideyi beyândır.¹³⁴ ﴿وَأَمَّا الْغُلَامُ﴾¹³⁵ ﴿وَأَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ﴾¹³⁶ kelimât-ı kerîmesinde olduğu gibi.

130 İbn Batta, Ebu Abdullah b. Muhammed, *el-İbânetü’l-Kübrâ*, (thk. Hamed b. Abdülmuhsin et-Tuveycirî, Dâru’r-Râye, Riyad 2005, c. VIII, s. 136.

131 Bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, s. 92.

132 İbn Kâsım, *el-Cenêd-Dâni*, s. 392.

133 “...İman edenler onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler...” el-Bakara, 2/26.

134 “O gemi, bir takım yoksul kimselere ait idi...” el-Kehf, 18/79.

135 “Çocuğa gelince...” el-Kehf, 18/80.

136 “Duvar ise...” el-Kehf, 18/82.

3. Te'kîd için gelir. Bir kimsenin gideceğini ifâde etmek için “زَيْدٌ ذَاهِبٌ” denir. Lâkin muhakkak gitmek üzere olduğunu ve lâ-mahâlete âzim olduğunu ifâde için “أَمَّا زَيْدٌ فَذَاهِبٌ” denir. Ba'zen dahi şart ve te'kîd ma'nâlarını ma'an mütezammın olur. Bu kelime fî'il üzerine [37] dâhil olmaz. Ve ba'zı kere mîm-i ûlâ, yâ'ya tebdîl olunarak “أَيُّمًا” dahi denilmiş.

Tenbih: أَمَّا kelimesi ba'zı kere “أَم”-i munkatı'a ile “مَا”-i istifhâmiyyeden, ba'zen “أَنْ”-i masdariyye ile “مَا”-i zâ'ideden mürekkeb olarak zikrolunmuştur. Bu gibiler mebhûsun anı olan “أَمَّا” aksâmından değildir. Meselâ, أَهْمَاذَا كُنْتُمْ 137 أَهْمَاذَا كُنْتُمْ kavlı-i kerîminde “أَم مَادَا” iken mîm-i ûlâ, mîm-i sâniyede idgâm olunmuş. Ve “أَبَا خُرَاشَةَ أَمَّا أَنْتَ ذَا نَفَرٍ” mısra'ında 138 “أَنْ”-i masdariyye ile “مَا”-i zâ'ideden mürekkebdır ki kurb-ı mahrecden dolayı nûn-ı sâkine mîm'de idgâm olunmuş. “لَأَنْ كُنْتَ ذَا نَفَرٍ” takdîrindedir.

إِمَّا

Hemze'nin kesri ve mîm-i müşeddede-i meftûha ve elif'le ekser-i nahviyyûn indinde hurûf-ı atfan bir harftir ve bir gürûh indinde kendi üzerine harf-i atf dâhil olmakla hurûf-ı atfan değildir. İbn Mâlik dahi “وَبِهِ أَقُولُ” kavliyle bunu tercîh etmiş¹³⁹, lâkin Sîbeveyhi¹⁴⁰ harf-i atf olduğuna kâ'il olup “إِمَّا” üzerine dâhil olan harf-i atf ez-cümle vâv, “إِمَّا”-i ûlâ ile sâniyeyi birbirine rabt için olmakla âtûf olmayıp harf-i rabttır, demiş. Ve şart ma'nâsına müsta'mel kelime-i mecâzâtandır diyenler de bulunmuş. Ba'zılar basîta, ba'zılar dahi mürekkebe olduğuna zâhib olmuş. Ez-cümle, Sîbeveyhi bunun “إِنْ” ile “مَا” dan mürekkeb olduğuna ba'zen “مَا” hazfolunarak “إِنْ” kalıp “إِمَّا” makâmına kâ'im olmasını delîl addetmiştir. Gâh mîm-i ûlâ yâ'ya ibdâl olunarak “إِيْمًا”, ba'zı kere de hem-

137 “...Yoksa ne yapıyordunuz ki?” en-Neml, 27/84.

138 Beyit Abbas b. Mirdâs'a aittir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 68.

139 Bkz. İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, c. III, s. 344.

140 Tam adı Ebû Bîşr Sîbeveyhi 'Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî'dir. Kendisi Sîbeveyhi lakabıyla meşhur olmuştur. 135-140/752-757 yılları arasında Şîraz yakınlarında Fârisî bir anne babadan doğdu. Ailesi ile birlikte genç yaşta Basra'ya göç etmiştir. Burada uzun süre Halil b. Ahmed'in derslerine devam etmiştir. Bunun dışında nahiv okuduğu hocaları arasında Yunus b. Habib, Ahfeş el-Ekber, Ebû 'Amr b. Alâ ve Ömer es-Sekafî gibi önemli isimler de bulunmaktadır. Öğrencileri arasında Ahfeş el-Evsat ve Kutrub bulunmaktadır. Sîbeveyhi Basra nahiv okulunun en önemli temsilcisidir. Yazdığı *el-Kitâb* isimli eseri Arapça gramere dair günümüze ulaşan ilk hacimli kitaptır. Sîbeveyhi kitabında kendisine kadar gelen Arap nahiv ve sarfına dair birçok meseleyi ele almış ve nispeten sistematik bir şekilde ortaya koymuştur. Meseletü'z-zenburiyye ile ilgili Kısâi ile yaptığı bir münazarada yenilince üzüntüsünden Basra'yı terk etmiş ve memleketi Şîraz'a giderek 180/796 yılında vefat etmiştir. Bkz. M. Reşit Özbalkıç, “Sîbeveyhi”, *DİA*, c. XXXVII, s. 130-134.

ze meftûh kılınarak “أَمَّا” denilmiştir. Faslın âhirinde zikrolunup işbu kelime altı ma'nâya gelir:

1. Şek ve terdid için gelir: “جَاءَنِي إِمَّا زَيْدٌ وَإِمَّا عَمْرٌو” gibi, “Bana yâ Zeyd geldi yâ Amr geldi” demek olur ki bundan gelen kimse [38] Zeyd ve Amr'dan kangısı olduğunda mütekellimin şek ve tereddüdünü ifhâm eder.

2. İbhâm ifâde eder: Bu ma'nâdan teşkik ile de ta'bîr olunur. ﴿وَأَخْرُوجُونَ مُزَجَّوْنَ﴾¹⁴¹ kavlı-i kerîminde olduğu gibi. “Ve diğerleri Allâh Te'âlâ'nın emrine bırakılmışlardır, yâ onları mu'azzeb kılar veya onlar üzerine rahmetle ikbâl buyurup tövbelerini kabûl eder” demek olup kangısını irâde buyurduğunu ibhâm ve sâmi'îni teşkik buyurmuştur.

3. Tahyîr için, ya'nî muhâtabı iki şey' beyninde muhayyer kılmak için olur: ﴿إِمَّا أَنْ تُعَذِّبَ وَإِمَّا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا﴾¹⁴² kavlı-i kerîmi gibi tahyîr ba'de't-taleb vâki' olacağından bunda “إِفْعَلْ إِمَّا أَنْ تُعَذِّبَ” ilâ-â-hirihi, sebkinde olarak ma'nâ “Ya ta'zîb veyâ onlar hakkında hüsn-i mu'amele edesin” Ya'nî her ikisine de sana kudret verip muhayyer kıldık iktiza-yı hâle göre kangısını dilerse işle demek olur.

4. İbâha için gelir: “تَعَلَّمْ إِمَّا فِقْهًا وَإِمَّا نَحْوًا” gibi ki “Ta'allüm eyle yâ fikh veya nahv” ya'nî “Ta'allüm et de gerek fikh olsun gerek nahiv olsun, heman lâzım olan ta'allümdür” demek olur.

5. “أَمَّا”-i müşeddede-i meftûha gibi tafsîl için gelir: ﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا﴾¹⁴³ kavlı-i kerîminde olduğu gibi. “Biz ona yolu hidâyet eyledik, gerek şâkir gerek kefür olduğu hâlde” Ya'nî eğer şükr yâhud küfr her iki hâlde dahi ona hidâyet ettik” demek olur.

6. İki hâlden birinin vakten mine'l-evkât icâbını ifâde eder: Meselâ, dâ'imâ harb ve darbıla meşgûl ve me'lûf olan merd-i şuca'a, “أَمَّا أَنْتَ إِمَّا طَعْنٌ وَإِمَّا ضَرْبٌ” denildikde “إِمَّا” kelimesi ta'n ile darbdan [39] birinin er geç vukû'u lâ-büd olduğunu ifâde eder ki tercemesinde “Emmâ sen yâ ta'n yâ darb olunacaksın” denir.

141 “(Sefere katılmayanlardan) diğer bir kısmı da, Allah'ın emrine bırakılmışlardır. Bunlara ya azap eder ya da tövbelerini kabul eder...” et-Tevbe, 9/106.

142 “...Ya (onları) cezalandırırsın ya da haklarında iyilik yolunu tutarsın...” el-Kehf, 18/86

143 “Şüphesiz biz onu (ömür boyu yürüyeceği) yola koyduk. O bu yolu ya şükrederek ya da nankörlük ederek kateder” el-İnsân, 76/3.

إِذَا

Ânifü'l-beyân “إِذَا” aksâmından olmayıp “إِنْ”-i şartıyye ile “مَا”-i zâ’ideden mürekkebdır. Bu “مَا” inde’l-ba’z te’kid ifâde eder. ﴿إِذَا تَرَيْنَ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا﴾¹⁴⁴ kelime-i münîfesinde ve emsâlinde olan “إِذَا” gibi “Eğer cins-i beşerden bir kimseyi görürsen söyle” demek olur.

إِنْ

Hemze’nin kesri ve nûn-ı hafifenin sükûnuyla sekiz vecih üzere müsta’mel harftir:

1. Şartıyye olur: ¹⁴⁵﴿إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ﴾ kavlı-i kerîminde olduğu gibi “Eğer müntehî olurlarsa onlar için mağfiret olunur” demek olup müntehî olmak mağfirete şart kılınmıştır. Bu vecihde “إِنْ” kelimesi âmile olup fi’lini cezmeder. Nitekim misâlde vâki’ olmuştur. Ba’zen “إِنْ”-i şartıyye “لَا”-i nâfiyye mukârin olarak nûn-ı sâkine lâm’dan idgâm olunup “إِلَّا” sûretinde yazılmakla harf-i istisnâ’ olan “إِلَّا” ile iltibâs hâsıl olur. ¹⁴⁶﴿إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ﴾ kavlı-i celîlinde olan “إِلَّا” gibi ki “إِنْ لَا تَنْصُرُوهُ”dur. Tercemesi “إِلَّا” mâddesinde mürûr etti. İşbu “إِنْ”-i şartıyye edevât-ı şartın aslıdır. “إِنْ” kelimesinin şartı gâliben müstakbelül’l-ma’nâdır. Eğer şart yâhud şartla cezâ ma’an fi’l-i mâzî olur ise de ma’nâyı müstakbele tahvîl eder. Ba’zı kere şart bulunan sîga-i mâzî ma’nâ-yı aslîsi üzere kalıp cezâ istikbâle tahavvül eder. Ba’zen dahi bi’l-aks olur. Eğer şart muzâri’ olup cezâ mâzî olursa cezânın evveline fâ ile “قَدْ” kelimeleri gelir. “إِنْ تَرْزُقْنِي فَقَدْ زُرْتُكَ” gibi. Bi’l-aks şart mâzî, cezâ muzâri’ olur ise cezmi de refî de câ’iz [40] olur. Meselâ, “إِنْ زُرْتَنِي أَزُورُكَ” yâhud “أَزُورُكَ” denir.

2. “مَا” gibi nâfiye olur: Bu sûrette cümle-i ismiyyeye dahi dâhil olur. Ve kendini “إِلَّا” ta’kîb eder.

﴿إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنَّا﴾¹⁴⁷ أَي: مَا يَدْعُونَ

¹⁴⁴ “... İnsanlardan birini göreceksin de ki...” el-Meryem, 19/26.

¹⁴⁵ “Eğer (iman edip, düşmanlık ve savaştan) vazgeçerlerse, geçmiş günahları bağışlanır...” el-Enfâl, 8/38.

¹⁴⁶ “Eğer siz ona (Resûlullah’a) yardım etmezseniz (bu önemli değil); ona Allah yardım etmiştir...” et-Tevbe, 9/40.

¹⁴⁷ “Onlar, Allah’ı bırakıp ancak dişilere tapıyorlar...” en-Nisâ, 4/117.

﴿إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا﴾¹⁴⁸ أي: ما لبثتم

﴿إِنْ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ﴾¹⁴⁹ أي: ما الكافرون

﴿وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ﴾¹⁵⁰ أي: وما من أهل الكتاب

kelimât-ı münîfesinde olduğu gibi. Bunun âmile ve gayr-ı âmile olmasında ihtilâf olup Kisâi ve ekser Küfiyyûn ve İbn Serrâc¹⁵¹ ve Ebu'l-Feth¹⁵² ve emsâli âmiliyyetini tecvîz ve ekser Basriyyûn men' eylemişlerdir. Mufasssalât, kütüb-i nahvde meşrûhtur. Ameli tecvîz olunduğu hâlde “ما” gibi ismini ref' ve haberini nasb eder.

3. Hurûf-ı müşebbehe bi'l-fi'lden olan “إِنْ”-i sakileden muhaffeftir: “إِنْ”-i sakilenin ba'de't-tahfif iki hâli vardır: Biri i'mâli, biri ihmâlidir. Bunda 'ale'l-hilâf kâ'ide budur ki “إِنْ”-i muhaffefe eğer cümle-i ismiyyeye dâhil olur ise i'mâli câ'izdir. Zîrâ inde'l-Basriyyîn âmil olur. Sîbeveyhi'nin Arabdan nakl ve hikâye ettiği “إِنْ عَمْرًا لَمُنْطَلِقٌ” kavli gibi. Lâkin ihmâli kesîrdir. Fakat inde'l-Küfiyyîn i'mâli câ'iz değildir.¹⁵³ ﴿وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾¹⁵⁴ kavli gibi. Eğer cümle-i fi'liyyeye dâhil olursa ihmâli vâcibdir,¹⁵⁴ ﴿وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً﴾ kelime-i celîlesinde olduğu gibi. “إِنْ”-i muhaffefeden sonra, ya'nî haberinde lâm-ı meftûha bulunursa lâ-mahâlete aslı sakile olup tahfif kılındığına dâldir. Ve bi-eyyi hâlin kân “إِنْ”-i sakile ma'nâsınadır. Ve bu hâlde ismi zamîr-i şân-ı mukadderdir.

4. Zâ'ide olur: Bunun kelâmda ziyâde olması ekser “ما”-i hicâziyyeden sonra vâki' oldukta olur. İşbu “ما” ehl-i Hicâz lügatinde “لَيْسَ” gibi ismini ref' ve haberini nasb eylemekle “hicâziye” tesmiye olunmuş. [41] Eğer

148 “...Çok az bir zamân kaldınız...” el-Mü'minûn, 23/114.

149 “...İnkarcılar ancak bir aldaniş içindedirler” el-Mülk, 67/20.

150 “Kitab ehlinden hiç kimse yoktur ki ona (İsâ'ya) iman edecek” en-Nisâ, 4/159.

151 Tam adı, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî'dir. Bağdat'ta 265/878 yılında dünyaya geldi. Döneminin Basra dil mektebi reisi Müberrred olmak üzere farklı hocalardan gramer dersleri aldı. Dil derslerinin yanı sıra mantık ve mûsikî ile de ilgilenmiştir. İbnü's-Serrâc'ın öğrencileri arasında Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâci, Ebû Saîd es-Sîrâfî, Ebû Ali el-Kâfî, lûgat âlimi Muhammed b. Ebû Ali el-Fârisî ve Ali b. İsâ er-Rummânî gibi isimler zikredilebilir. Uzun süre Bağdat'ta dil ve edebiyat dersleri veren İbnü's-Serrâc 316/929'da vefat etti. Bazı eserleri şunlardır: *el-Ustûl*, *el-Mûcezz*, *el-Arûz*, *İhticâcü'l-Kurrâ*. Bkz. Hüseyin Yazıcı, “İbnü's-Serrâc”, *DİA*, c. XXI, s. 205-206.

152 Ebu'l-Feth İbn Cinnî'dir.

153 “Onların hepsi de mutlaka toplanıp (hesap için) huzurumuza çıkarılacaklardır” Yâsin, 36/32.

154 “...ağır gelse de...” el-Bakara, 2/143.

bundan sonra “إِنْ”-i muhaffefe-i zâ’ide olursa “ما”nın ameli mümteni‘ olur. Şâ’irin,

مَا إِنْ أَتَيْتُ بِشَيْءٍ أَنْتَ تَكْرَهُهُ * إِذَنْ فَلَا رَفْعَتْ سَوَاطِي إِلَيَّ يَدِي¹⁵⁵

kavlinde zâ’id olup “مَا أَتَيْتُ” demektir. Tercemesinde “Senin hoşnûd olmadığın bir şey’ işlemedim. Eğer işledim ise elim, kamçımı bana kaldırmasın” ta’bîr edilir ki elim kırılınsın demek irâde edilmiştir. “إِنْ”-i muhaffefenin “ما”dan sonra zâ’ide olması cümle-i fi’liyyeye ve ismiyyeye dühûlünde vukû’ bulur. Ba’zen “ما”-i mevsûle ve “ما”-i masdariyye ve “أَلَا”-i istiftâhiyyeden sonra dahi ziyâde olur.

5. İnde’l-Küfîyyîn “إِذْ” gibi ta’lîl ifâde eder: ¹⁵⁶ ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ kavli-i keriminde olduğu gibi ki “لَأَجَلَ كُونَكُم مُّؤْمِنِينَ” demek olur. Ve bu kavli-i Küfîyyîndir. Bunda *el-Cene’d-Dânî* ve *Muğni’l-Lebib* ve *Kullîyyât*’ta “بِمَعْنَى إِذْ” denilmiş. Ancak Demâmîni şerhinde “التَّغْلِيلِيَّةُ” kavliyle kayd edip sonra da “أَيُّ لَتَغْلِيلٍ مَا قَبْلَهُ” ibâresiyle izâh etmiş. Şeyh Emîr dahi “بِمَعْنَى إِذْ الَّتِي تَرُدُّ لَتَغْلِيلٍ” demiştir.¹⁵⁷

6. “فَدَ” ma’nâsına gelir: ¹⁵⁸ ﴿فَذَكِّرْ إِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرَى﴾ kavli-i keriminde olduğu gibi ki “فَدَ نَفَعَتْ” demek olur. İbn Hişâm bu ve mâ-kablindeki ma’nâları za’îf addetmiştir ve bu Kutrub kavlidir.¹⁵⁹

7. “لَقَدْ” ma’nâsına gelir: ¹⁶⁰ ﴿وَإِنْ كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلِينَ﴾ kavli-i celîlinde olduğu gibi ki “وَلَقَدْ كُنَّا” demek olur. Bunu sâhib-i *Küllîyyât* zikredip kimin kavli olduğunu beyân etmemiştir.¹⁶¹

8. “إِذَا” ma’nâsına gelir: Sîbeveyhi indinde “إِذَا” kelimesi “إِنْ”-i meksûre-i hafife ile “ما”dan mürekkebe olup nûn-ı sâkine mîm’de idgâm [42] olunmuş olmakla ba’zen “ما” hazfedilip “إِنْ”-i hafife-i meksûre ile iktifâ olunur. İşte bu gibi mevâzî’da “إِنْ” kelimesine “إِذَا”-i müşeddede-i meksûre ma’nâsı verilir. Şâ’irin,

155 Şiir Nâbiğa ez-Zübyânî’ye aittir. Bkz. *Divânu Nâbiğati’z-Zübyânî*, 25.

156 “...Eğer mü’minler iseniz Allah’a karşı gelmekten sakının” el-Mâide, 5/57...

157 Bkz. el-Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, s. 212-213; Ebu’l-Bekâ, *el-Küllîyyât*, (thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Misrî), Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1998, s. 194.

158 “O halde, eğer öğüt fayda verirse, öğüt ver” el-A’lâ, 87/9.

159 İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, 52.

160 “...Doğrusu sizin ibadetinizden bizim asla haberimiz yoktu!” Yûnus, 10/29.

161 Ebu’l-Bekâ, *el-Küllîyyât*, 194.

سَقَّتْهُ الرِّوَاعِدُ مِنْ صَيِّفٍ * وَإِنْ مِنْ حَرِيفٍ فَلَنْ يَغْدَمَا¹⁶²

kavlinde “إِمَّا مِنْ صَيِّفٍ وَإِمَّا مِنْ حَرِيفٍ” ma’nası irāde olunmuş. Lâkin zarûreten evvelki “إِمَّا” hazf, ikinciden dahi “مَا” hazfolunarak “إِنْ” ile iktifâ olunmuştur. “إِمَّا” bahsinde buna dâ’ir söz geçmiştir.

أَنْ

Hemze’nin fethi ve sükûn-ı nûn ile isim ve harf olarak müsta’mel lafz-ı müsterekktir. İsim olarak iki vechile isti’mâl olunur:

Vech-i Evvel: Zamîr-i mütekellim-i vahde olur. Arab’ın vaslen ve vakfen sükûn-ı nûn’la “أَنْ فَعَلْتُ” kavli gibi ki “أَنَا فَعَلْتُ” demektir. Bu sûrette “أَنَا” mād-desinde olan lügatten olacaktır. Lâkin inde’l-ekserîn hâlet-i vaslda feth-i hemze ve nûn’la “أَنْ” ve hâlet-i vakfta nûn’dan sonra elif götürülerek “أَنَا” denir. “أَنْ الْفَاعِلُ، فَعَلْتُهُ أَنَا” gibi.

Vech-i Sānî: Zamîr-i muhâtab olur. “أَنْتَ، أَنْتِ، أَنْتُمْ، أَنْتُنَّ” denir. Buna dâ’ir, ba’zı kelâm “أَنَا” maddesinde gelir.

Harf olarak isti’mâli dokuz vecih üzerinedir:

1. “أَنْ”-i masdariyyedir ki hurûf-ı mevsülâtandır: Mâzî, muzârî‘, emr olarak ef’ale vaslolunup sılasını te’vîl-i masdara çıkarır. “أَعْجَبَنِي أَنْ فَعَلَ، يُعْجِبُنِي أَنْ” te’vîlinde. Misâl-i ahîr, ya’nî fi’l-i emre ittisâli Sîbeveyhi’nin hikâyetiyle sâbittir.¹⁶³ Fi’l-i muzârî‘i nasb eden hurûf-ı nevâsıbdan ve belki bâb-ı nevâsıbın aslıdır. Zâhire [43] ve muzmere olarak fi’l-i muzârî‘de nasb amelini icrâ eder. Kütüb-i i’râbın i’râb-ı ef’âl bahsinde zikrolunduğu vechile.

2. “أَنْ”-i sakîle-i meftûhadan muhaffefedir: “أَنْ”-i muhaffefe fi’l-i yakînden, ya’nî yakîn ifâde eden fi’lden sonra vâki‘ olur.¹⁶⁴ “عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضًى”¹⁶⁴ kavli kerîminde olduğu gibi yâhud fi’l-i yakîn menziline tenzîl olunan “ظَنَّ” fi’linden sonra vâki‘ olur.¹⁶⁵ “وَحَسِبُوا أَنْ لَا تَكُونُ فِتْنَةً” kavli kerîminde “تَكُونُ” fi’linin refîiyle olan kırâ’atte olduğu gibi “ظَنَّ”، “حَسِبَ” ma’nâsına olduğu hâlde kuvveti i’tibârıyla “عَلِمَ” menziline tenzîl edilmiştir. “أَنْ”-i muhaffefe aslı

162 Beyit Nemr b. Tûlib’e aittir. el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, XI, 94.

163 Bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, s. 162.

164 “...(Allah) bilmektedir ki, içinde hastalar bulunacak...” el-Müzzemmil, 73/20.

165 “(Bu yaptıklarında) bir bela olmayacağını sandılar...” el-Mâide, 5/71.

gibi masdariyye olup Kûfiyyûnun gayr-ı 'indlerinde ismini nasb ve haberini ref eder. Lâkin ismi gerek zamîr-i şân gerek gayrısı olsun mahzûf olmak şarttır. Haberi yâ cümle-i ismiyye olur. ¹⁶⁶ ﴿وَأَجْرُ دَعْوِهِمْ أَنَّ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ kavli-i kerîmi gibi ki ismi zamîr-i şân-ı mahzûf, haberi "الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" cümle-i ismiyyesidir. Yâhud cümle-i fi'liyye olur. Eğer makrûnu olan fi'il ef'al-i mutasarıfeden ise "أَنْ" ile fi'il beynini "قَدْ", harf-i tenfîs, harf-i nefy, "لَوْ" den biriyle fasl lâzımdı ¹⁶⁷ ﴿تَبَيَّنَتْ﴾ ¹⁶⁸ ﴿عَلِمَ أَنْ قَدْ صَدَقْتَنَا﴾ ¹⁶⁹ ﴿عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ﴾ ¹⁷⁰ ﴿لَوْ كَانُوا﴾ kelimât-ı celîlesinde olduğu gibi. Eğer fi'il gayr-ı mutasarıf yâ du'â veya şart olursa hurûf-ı mezkûre ile beynlerini fasla hâcet kalmaz.

3. Müfessir[e] olur: Bunun alâmeti "أَنْ" mahalline harf-i tefsîr olan "أَيَّ" lafzı gelse ma'nâ güzel olur. Bir de lafzının gayrıdan ma'nâ-yı kavli mütezammın olan, ya'nî lafz-ı kavlden müştak olmayıp kavli ma'nâsına olan cümleden sonra vâki' olur. ¹⁷¹ ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اضْنَعِ الْفُلْكَ﴾ kavli-i kerîminde "أَوْحَيْنَا" kelimesi lafzının gayrıdan ma'nâ-yı kavli mütezammın olup bu cümle-i fi'liyyeyi [44] "أَنْ"-i müfessire "اضْنَعِ الْفُلْكَ" cümlesiyle tefsîr etmiştir ki "Ve ona vahy eyledik, gemiyi yap demekle" demek olur. Cümle-i ismiyyeye de dâhil olur, ¹⁷² ﴿وَتَوَدُّوا أَنْ تَلْكُمُ الْجَنَّةُ﴾ kavli-i kerîminde olduğu gibi. Bunda dahi "nidâ" ma'nâ-yı kavli mütezammın ve "تَلْكُمُ الْجَنَّةُ" cümle-i ismiyyedir. Münfehim olur ki "أَنْ"-i müfessirenin mâ-kablindeki cümlede hurûf-ı "kavl" bulunmaz. Eğer bulunur ise "emir" ve emsâli bir ma'nâyla mü'evvel olmak lazımdır.

Tenbih: 'أَنْ'-i müfessirenin medhûlü "لَا" ile menfî muzâri' olursa "أَنْ"-i müfessire "لَا"-i nâfiye olmak üzere merfû' ve "لَا"-i nâfiye olmak üzere meczûm olur. Lâkin "أَنْ"-i masdariyye i'tibârıyla "لَا"-i nâfiye olursa mansûb olur. Eğer muzâri' müsbet olursa evvelki i'tibârlar ile ref ve nasbı câ'izdir. Ve bu kısım sakîleden muhaffefe olmayıp sünâiyyü'l-asıldır.

4. Zâ'ide olur: Bunun için dört mevzû vardır:

166 "...dualarının sonu ise, "Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur" sözleridir..." Yûnus, 10/10.

167 "...Senin bize doğru söylediğini bilelim..." el-Mâide, 5/113.

168 "(Allah) Sizin buna (gecenin tümünde yahut çoğunda ibadete) gücünüzün yetmeyeceğini bildi..." el-Müzzemmil, 73/20.

169 "...(Allah) bilmektedir ki... olacak" el-Müzzemmil, 73/20.

170 "...cinler anladılar ki, eğer bilmiş olsalardı..." es-Sebe', 34/14.

171 "Bunun üzerine Nuh'a, "o gemiyi yap" diye vahyettik" el-Mü'minûn, 23/27.

172 "İşte size cennet... diye seslenilir" el-A'râf, 7/43.

Birinci: Tevkītiyye olan “لَمَّا” dan sonra. ¹⁷³﴿وَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ﴾ kavlı-i kerīminde olduğu gibi “وَلَمَّا جَاءَ” ma’nāsına olup “müjdedi geldiği vakt” demektir.

İkinci: Kesīran kasem ile “لَوْ” kelimesi beyninde. Şā‘irin,

فَأُقْسِمَ أَنْ لَوْ التَّقِينَا وَأَنْتُمْ * لَكَانَ لَكُمْ يَوْمَ مِنَ الشَّرِّ مُظْلِمٌ ¹⁷⁴

beytinde olduğu gibi ki “فَأُقْسِمَ لَوْ التَّقِينَا” demektir. Tercemede “İmdi ben kasem ederim eğer biz sizinle iltikā eylemiş olsak elbette sizin için şerden bir karanlık gün olurdu” denir.

Üçüncü: Nādiren hurūf-ı cārreden kāf ile mecrūru beyninde. Şā‘irin, ‘ظَنِّيَّة’ kelimesinde cer ile rivāyet olunan “كَأَنَّ ظَنِّيَّةً تَغْطُو إِلَى وَارِقِ السَّلَمِ” kavlinde ¹⁷⁵ olduğu gibi ki “ظَنِّيَّة” ma’nāsına olarak yapraklı ve zevātīş-şevk olan ulu ağaca yaprak yemek üzere [45] uzanan āhū gibi” demek olur.

Dördüncü: “إِذَا” dan sonra vukū‘unda. Şā‘irin,

فَأَمْهَلَهُ حَتَّى إِذَا أَنْ كَانَهُ * مُعَاطِي يَدٍ فِي لُجَّةِ الْمَاءِ غَامِرٌ ¹⁷⁶

beytinde olduğu gibi ki “أَنْ” -i zā‘ide olarak “Derin suya batıp da tahlis için el sunan kimse gibi oluncaya kadar onu terk eyledi” demek irāde eder.

Tenbih: İnde’l-Ahfeş “أَنْ” -i zā‘ide, fī’l-i muzārī’e tesādüfünde nasb eder. Güyā zā‘ide olması ameline mānī‘ değildir. Bu kısım dahi muhaffefe olmayıp sünāiyyü’l-asıldır. Kelāmda zā‘ide olarak vücdü te’kid ifāde eder, zā‘ide tesmiye olunması kelāmdan ıskāt olursa ma’nāya halel gelmediği içindir. Yoksa hîç fā‘idesi yok demek değildir.

5. “إِنْ” -i meksūre-i hafife gibi şartıyye olur: ﴿أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا﴾ ¹⁷⁷ kavlı-i kerīminde olduğu gibi ki bunda “أَنْ” -i şartıyyedir. Nitekim

173 “Fakat ne zamân ki, gerçekten müjdedi geldi...” Yūsuf, 12/96.

174 Beyit Müseyyeb b. İls’e aittir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, s. 65; el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, X, s. 80.

175 İlbâ b. el-Erkam’a ait olan beytin tamamı şöyledir:

وَيَوْمًا تَوَافَيْنَا بِوَجْهِ مُقْسَمٍ * كَأَنَّ ظَنِّيَّةً تَغْطُو إِلَى وَارِقِ السَّلَمِ

İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, 65; el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, X, s. 411.

176 Beyit Evs b. Hacer’e aittir. Beytin son kelimesi şairin divanında (غارف) şeklinde geçmektedir. Evs b. Hacer, *Divân-ı Evs b. Hacer*, (thk. Muhammed Yusuf Necm), Dâru Beyrut, 1980, 71; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, 66.

177 “Bu, onlardan biri unutacak olursa, diğerinin ona hatırlatması içindir” el-Bakara, 2/282/

hemze'nin kesriyle dahi kırâ'at olunması bunu mü'eyyiddir ve şartıyye olmakla cevâbına fâ dahi gelmiştir. Tercemesinde “Eğer ikinin biri yanılır ise diğer biri tezkîr eder” denir. Medhûlü bulunan muzârî‘ mansûbdur.

6. “لَا” gibi nâfiye olur: ¹⁷⁸ ﴿قُلْ إِنْ أَلْهَدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ أَنْ يُؤْتَىٰ أَحَدٌ مِّثْلَ مَا أُوتِيتُمْ﴾ kavlı-i celîlinde olduğu gibi ki “يُؤْتَىٰ” demektir denilmiş lâkin ba‘zıları cerh etmiştir.

7. “لَا” ma’nâsına gelir: ¹⁷⁹ ﴿يَبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضْلُوا﴾ kavlı-i kerîminde olduğu gibi ki “لَا تَضْلُوا” demek olur. Lâkin inde’l-Basriyyîn hazf-i muzâf kâ‘idesi üzeredir. Bu sûrette ma’nâ “كَرَاهَةً أَنْ تَضْلُوا” [46] takdîri üzerinedir.

8. “إِنْ” ma’nâsına olup “إِنْ”-i meksûrede olduğu gibi ta’lîl ifâde eder:

¹⁸⁰ ﴿بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ﴾ kavlı-i celîlinde olduğu gibi “إِنْ جَاءَهُمْ” ma’nâsına olarak “Belki ta’accüb ettiler onlara kendi cinslerinden münzir geldiği için” demek olur. Buna kâ’il olanlar “أَنْ” kelimesi mâziye mukârin oldukça ba‘zıları muzârî‘e dahi mukârin olduğunda ma’nâ-yı mezkûre delâlet eder demişler, ma’amâfih diğerleri za’îf addetmişlerdir.

9. Ba‘zı mevâzî’da “الَّذِي” mevki’inde vâki‘ olur. Meselâ مِنْ أَنْ “زَيْدٌ أَعْقَلَ مِنْ أَنْ” “مَنْ الَّذِي يَكْذِبُ” kavli “يَكْذِبُ” te’vîlindedir. Bunu sâhib-i *Külliyât* yazmış. “أَنْ”-i meftûha fi’le muhtas olmakla gayrıda amel etmez. Fe’fhem.¹⁸¹

إِنْ

Kesr-i hemze ve nûn-ı müşeddede-i meftûha ile iki vecih üzere müsta‘mel-dir:

Vech-i Evvel: Hurûf-ı müşebbehe bi’l-fi’l aksâmındandır. İsmi nasb ve haberini ref eder ve sadr-ı kelâmda bulunup bulunduğu cümle mazmûnunu te’kîd ve tahkik ifâde eder. Eğer âhirine “مَا”-i kâffe lâhık olur yâhud nûn’u tahfîf olunursa mekfûfün ani’l-amel olur. “مَا”-i kâffe lâhık oldukça hasr ifâde eder: ¹⁸² “إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ” gibi. Ba‘zı Arab’ın lûgatine göre ismini ve haberini

178 “De ki: “Şüphesiz hidayet, Allah’ın hidayetidir. Birine, size verilenin benzerinin verilmesinden...” Âl-i İmrân, 3/73.

179 “...Sapmayasınız diye Allah size (hükümünü) açıklıyor...” en-Nisâ, 4/176.

180 “Aralarından bir uyarıcının gelmesine şaşıldılar...” el-Kâf, 50/2.

181 Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 193.

182 Buhârî, Bed’ü’l-vahy, 1.

ma'an nasb eder. Bu kelimenin ismiyle haberinin hükmü mübtedâ ile haberin hükmü gibidir. Bu mādde on dört mahalde meksûru'l-hemze olur:

1. «قَوْل» den müştak sîgalardan sonra vâki' oldukta: ¹⁸³ ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ﴾ kelimeteyn-i kerîmeteyni gibi. ¹⁸⁴ ﴿قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ﴾

2. Ba'de'd-du'â vâki' oldukta: ¹⁸⁵ ﴿رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ﴾ [47] kavl-i kerîmi gibi.

3. Ba'de'n-nehy vukû'unda: ¹⁸⁶ ﴿لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا﴾ kelime-i celîlesi gibi.

4. Ba'de'n-nidâ: ¹⁸⁷ ﴿يَا لُوطُ إِنَّا رُسُلُ﴾ hitâb-ı şerîfi gibi.

5. “كَلا” dan sonra: ¹⁸⁸ ﴿كَلاَّ إِنَّهُمْ﴾ lafz-ı münîfi gibi.

6. Emirden sonra: ¹⁸⁹ ﴿دُقْ إِنَّكَ﴾ kelime-i münîfesi gibi.

7. “ثُمَّ” den sonra: ¹⁹⁰ ﴿ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ﴾ cümle-i cemîlesi gibi.

8. İsm-i mevsûlden sonra: ¹⁹¹ ﴿وَأَتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ﴾ nazm-ı kerîmi gibi.

9. Haberine lâm dâhil oldukta: ¹⁹² ﴿إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ﴾ kavl-i münîfi gibi.

10. Cevâb-ı kasem vâki' oldukta: ¹⁹³ ﴿وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ﴾ kasem-i celîli gibi.

11. Cümle-i ibtidâ'ıyyeye dühûlünde: “إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ” gibi.

12. “أَلَا” -i istiftâhiyyeden sonra: ¹⁹⁴ ﴿أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ﴾ kelimesi gibi.

13. Vâv-ı hâliyyeden sonra: “جَاءَ زَيْدٌ وَإِنَّ يَدَهُ عَلَى وَجْهِهِ” gibi.

14. “حَيْثُ” kelimesinden sonra vukû'unda: “اجْلِسْ حَيْثُ إِنَّ زَيْدًا جَالِسٌ” gibi.

183 “De ki: Rabbim rızkı (dilediğine) bolca verir...” es-Sebe', 34/39.

184 “Müşâ şöyle dedi: “Rabbim diyor ki: O ...sığırdır” el- Bakara, 2/68.

185 “Rabbimiz! Şüphesiz sen,insanları toplayacaksın” Âl-i İmrân, 3/9

186 “...Üzülme, çünkü Allah bizimle beraber...” et-Tevbe, 9/40.

187 “...Ey Lût! Biz Rabbinin elçileriyiz...” el-Hüd, 11/81

188 “Hayır, şüphesiz onlar...” el-Mutaffifin, 83/15

189 “(Deyin ki: “Tat bakalım! Hani sen...” ed-Duhân, 44/49.

190 “Sonra onu açıklamak da bize aittir” el-Kiyâmet, 75/19.

191 “Ona öyle hazineler vermiştik ki, anahtarları...” el-Kasas, 28/76.

192 “O, elbette değerli bir Kur'an'dır” el-Vâkı'a, 56/77.

193 “Andolsun zamâna ki, insan gerçekten...” el-Âsr, 103/1-2.

194 “Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına...” Yûnus, 10/62.

Lâkin “حَيْثُ” kelimesinden sonra vâki‘ olan elif-nûn mâddesinin medhülû olan cümle müevvelün bi’l-masdar olmak lâzım geldikte “أَنَّ” meftûha olur. “إِنَّ”-i meksûre tahfîf olunup kesr-i hemze ve sükûn-ı [nûn] ile “إِنْ”-i hafife denilir ve amelden sâkıt olur ve cümle-i fi’liyyeye dahi dâhil olur. “إِنْ”-i hafife bahsinde mezkûrdur.

Vech-i Sānī: “إِنَّ”-i meksûre-i sakîle “نَعَمْ” ma’nāsına harf-i cevâb olur. İbn Zübeyr hazretlerinden atıyye ümidiyle gelip de nâ’il-i me’mûl olamayınca لَعَنَ إِنْ وَرَاكِبَهَا diyen kimseye müşârun ileyh hazretlerinin إِنْ وَرَاكِبَهَا cevâbında vâki‘ olduğu gibi ki “نَعَمْ وَرَاكِبَهَا” demektir; “Evet o devenin râkibine de la’net etsin” ma’nâsı irâde olunmuştur.

إِنْ

Kesr-i hemze ve feth-i nûn-ı müşeddede ile “إِنْ”-i hafife-i nâfiye ve zamîr-i mütekellim-i vahde olan “أَنَا” lafızlarından mürekkebirdir. Şöyle ki: “إِنْ أَنَا” [48] lafzından hemze-i sâniye ve âhirdeki elif hafzolunarak nûn’lar yekdigerde idgâm olunmuştur. Ba’zı Arab’ın “إِنْ قَائِمٌ” kavli gibi. “إِنْ أَنَا قَائِمٌ” sebkinde “مَا أَنَا” demektir.

إِنْ

Kezâ kesr-i hemze ve nûn-ı müşeddede-i meftûha ile yedi gûne isti’mâl olunur lügattir:

1. “إِنْ يَا زَيْدٌ” den vâhid-i müzekker için emir olur: ¹⁹⁵ “إِنْ يَا زَيْدٌ” gibi.
2. “قِيلَ وَبِيعَ” fi’illerine teşbihen fâü’l-fi’lin kesriyle olan lügate göre kezâ “إِنْ فِي الدَّارِ” den fi’l-i mâzî-i mechûl olur: “أَيْنَ” gibi.
3. “إِنْ يَا نِسَاءَ” den cema’at-ı inâs için emr olur: “إِنْ يَا نِسَاءَ” ma’nāsına olan “أَيْنَ” den cema’at-ı inâs için emr olur: “إِنْ يَا نِسَاءَ” gibi.
4. Kezâ “إِنْ” den fi’l-i mâzî cem‘-i mü’ennes-i gâ’ibe olur: “النِّسَاءُ إِنْ” gibi.
5. “وَعَدَ” ma’nāsına olan “وَأَى” dan müfred mü’ennes için nûn-ı te’kîd ile mü’ekked olarak fi’l-i emr olur: “إِنْ يَا هِنْدُ” gibi.

195 Metinde «إِنْ يَا زَيْدٌ» şeklinde tenvinli olarak geçmektedir.

6. “قَرُبَ” ma'nāsına olan “أَنَّ” kelimesinden cemā'at-i inās için emir olur: “إِنَّ يَا نِسَاءَ” gibi.

7. Kezā “أَنَّ” kelimesinden fi'l-i māzī-i cem'-i mü'ennes-i gā'ibe olur, “النِّسَاءُ إِنَّ” gibi. Bunların mahalli kütüb-i lügat ise de berāy-ı def'-i iltibās mücmelen işāret olunmuştur.

أَنَّ

Hemze ve nūn-ı müşeddedenin fethi ile hurūf-ı müşebbehe bi'l-fi'l aksāmından olup ismini nasb ve haberini ref' ederek dāhil olduğu cümlelerin mazmūnunu te'kid ile te'vil-i masdara çıkarır ve medhülū olan cümle ile kendisi dā'imā bir amele ma'mūl olmakla sadr-ı kelāmda bulunmaz. Bu kelime esahh-ı akvāl üzere “إِنَّ”-i meksūrenin fer'idir. Beynlerindeki fark ancak “إِنَّ”-i meksūre tahkik ve te'kid ifāde edip dāhil olduğu cümlelerin ma'nāsını tağyir etmez. “أَنَّ”-i meftūha ber-vech-i [49] meşrūh tahkik ve te'kid ifādesiyle berāber medhülū bulunan cümleyi te'vil-i masdara çıkarır. Meksūre için ta'yin ve tahsis kılınan on dört mevzi'in gayrıda bulunur.

Tenbih: Te'vil bi'l-masdarda kā'ide budur ki: “أَنَّ”-i meftūhanın haberi eğer ef'al veya esmā-i müştakkadan olursa müevvelünbih olan masdar o fi'l yāhud ismin lafzından olur. Meselâ: “بَلَّغْنِي أَنَّكَ تَنْطَلِقُ” yāhud “بَلَّغْنِي أَنَّكَ مُنْطَلِقٌ” cümlelerinin te'vilinde kendi lafzından “بَلَّغْنِي إِنْطِلَاقًا” takdîr edilir. Fakat “بَلَّغْنِي أَنَّ زَيْدًا” “بَلَّغْنِي أَنَّ” nin fi'l-hakika haberi mahzūf olmakla takdîr lâzım gelir. Bu hâlde haber her ne takdîr olunur ise müevvelünbihi olan masdar o takdîr olunan fi'il yā ismin lafzından olur. Meselâ “بَلَّغْنِي أَنَّ زَيْدًا فِي الدَّارِ” kavlinde “أَنَّ” nin haberi her ne kadar “فِي الدَّارِ” kavli i'tibār olunursa da fi'l-hakika mahzūftur. Bu sûrette takdîr lâzım geldi, eğer haber-i mahzūf “اسْتَقَرَّ” yāhud “مُسْتَقَرَّ” takdîr edilir ise kavli-i mezkūr “بَلَّغْنِي اسْتِقْرَارُ زَيْدٍ فِي الدَّارِ” te'vilinde olur. Eğer haber müştakkāttan olmaz ise “بَلَّغْنِي أَنَّ هَذَا زَيْدٌ” gibi bu ve bunun emsālinde “بَلَّغْنِي كَوْنُ هَذَا زَيْدٌ” gibi te'vil olunur. İnde'l-ba'z “بَلَّغْنِي زَيْدِيَّةٌ هَذَا” kavliyle te'vil olunur. Bunun vechi bir ism-i cāmidin āhiline yā-i nisbet ile tā-i te'nīs ilhāk olundukta masdar ma'nāsı ifāde eder: “الْفَرَسِيَّةُ، الثَّعَالِيَّةُ، الْحَجَرِيَّةُ، الشَّجَرِيَّةُ” gibi. Bu gibilere masādir-ı mec'ule dahi ta'bîr edilir. “أَنَّ”-i meftūha-i müşeddede tahfif olunup “أَنَّ” denir. Tafsili “أَنَّ”-i meftūha-i hafife bahsinde mezkūrdur.

أَنَّ

Kezâ feth-i hemze ve nûn-ı müşeddede-i meftûha ile “لَعَلَّ” kelimesinden lügattir: [50] “إِنِّ السُّوقَ أَنَّكَ تَشْتَرِي لَنَا لَحْمًا” gibi “لَعَلَّكَ تَشْتَرِي” demektir. İnşâ'al-lâh faslu'l-lâmda kendi mâddesinde tafsîli gelir.

أَنَّ

Kezâ şekl-i sâbık üzere teevvüh ma'nâsına olan “أَنِّ” den fi'l-i mâzî müfred müzekker gâ'ib olur. Bâb-ı sâniden “أَنَّ-يَعْنُ” gibi ve “كَانَ” ve “ثَبَّتَ” ma'nâsına isti'mâl edilir. Arab'ın “لَا أَفْعَلُهُ مَا أَنَّ فِي السَّمَاءِ نَجْمٌ” kavlinde olduğu gibi ki “مَا كَانَ فِي السَّمَاءِ نَجْمٌ” ma'nâsına “Ol şey'i işlemem semâda yıldız oldukça yâhud durdukça”, ya'nî ebeden demek olur. Kezâ “صَبَّ” ma'nâsına fi'l-i mâzi olur: “أَنَّ الْمَاءَ أَثْنًا” derler, bir kimse suyu döktüğü vakitte. Mahalli, kütüb-i lügattir.

أَنَّى

Hemze ve nûn-ı müşeddedenin fethi ve elif-i maksûre ile “حَتَّى” vezninde ismiyyet ve harfiyyet beyninde lafz-ı müşterektir; isim olarak dört ma'nâya gelir:

1. “مِنْ أَيْنَ” ma'nâsına olur ki nereden ve kandan demektir: ﴿قَالَ يَا مَرْيَمُ 196﴾ “أَنَّى لَكَ هَذَا” kavli-i kerîminde olduğu gibi “مِنْ أَيْنَ” ma'nâsına “Dedi ey Meryem, bu sana neredendir?” demek olur.

2. “مَتَى” mürâdifidir ki Türkî'de “ne zamân” ta'bîr olunur: “أَنَّى يَكُونُ هَذَا” gibi ki “مَتَى يَكُونُ” ma'nâsına “Ne vakit olur bu?” demektir.

3. “كَيْفَ” ma'nâsına gelir: Lisânımızda “ne güne, nice, nasıl” deriz:

197 ﴿قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾ kavli-i celîlinde olduğu gibi ki “كَيْفَ يُحْيِي” ma'nâsına: “Ölümünden sonra bunu Allâh Te'âlâ nasıl diriltir!” demek olur.

4. “حَيْثُ” ma'nâsına olur ki zarf-ı mekândır: [51] ﴿نَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأْتُوا 198﴾ “حَيْثُ شِئْتُمْ” kavli-i kerîminde olduğu gibi ki “حَيْثُ شِئْتُمْ” ma'nâsına olur. Lâkin işbu âyet-i kerimedeki “أَنَّى” lafzı ma'nâ-yı evvel müstesnâ ola-

196 “...Meryem, Bu sana nereden geldi?” derdi...” Âl-i İmrân, 3/37.

197 “...O, “Allah, burayı ölümünden sonra nasıl diriltecek (acaba)?” demişti...” el-Bakara 2/259

198 “Kadınlarınız sizin ekinliğinizdir. Ekinliğinize dilediğiniz biçimde varın...” el-Bakara 2/223.

rak bākī ma'nā-yı selāseye tatbiki muhtemeldir: Meselā “أَنْتَى شَيْئٌ” ; “مَتَى شَيْئٌ” , “كَيْفَ شَيْئٌ” , “حَيْثُ شَيْئٌ” ma'nalarına gelebilir.

Harf olarak fi'lini cezmeden hurūf-ı cevāzımdandır. “أَنْتَى” kelimesinin bu hālī, ma'nā-yı şartı mütezammın olduğu vakittedir. O zamān şartıyye ve cezā'iyye ta'bīr olunan cümlelere dāhil olduktā şartıyyeyi sebep ve cezā'iyyeyi müsebbeb kılar: “أَنْتَى تَأْتِينِي آتَكَ” gibi “ne vakit sen¹⁹⁹ bana gelirsən ben sana gelirim” demek olur.

أَنَا

Hemze ve nūn'un fethiyle zamā'ir-i munfasıladan mütekellim vahde zamīridir. Türki'de “ben” deriz; tasrīfle “أَنَا-أَنْتِ-أَنْتُمْ-أَنْتُنَّ” denir. Bunların aslı bu sūrette feth-i hemze ve sūkūn-ı nūn ile “أَنْ” olup zamīr-i mütekelim olduktā vasl hālinde nūn'un fethiyle “أَنْ” ve hālet-i vakftā elif ilhākıyle “أَنَا”; muhātabda tā-i hitāb ile “أَنْتِ” ve tasrīf edip “أَنْتِ-أَنْتُمْ-أَنْتُنَّ” denir ki asl-ı zamīr “أَنْ” olup tā'lar harf-i hitāb olduğu hālde şey'-i vāhid gibi gelmiştir. Cumhūrun kavli de budur. Ba'zı nahviyyūn indinde “أَنَا” lafzı mübtedā ile haberi beyninde fasl vākī'olduktā harf i'tibār olunmuştur. “أَنْ” māddeinde zikrolunduğu vechile sūkūn-ı nūn ile “أَنْ”, “أَنَا” lafzından lügattir.

أَوْ

Feth-i hemze ve sūkūn-ı vāv ile harf-i atftır. Cumhūr indinde “أَوْ” kelimesi ma'tūfunu, ma'tūfunaleyhe i'rābda teşrīk edip ma'nāda teşrīk etmez, vāv'ın hilāfına olarak. Zīrā vāv ikisinde birden [52] teşrīk eder. Tafsīli fasl-ı vāv'da gelir. İşbu “أَوْ” harfinin on iki ma'nası vardır:

1. Mütekellimin şekkini ifāde eder: ²⁰⁰﴿قَالُوا لَبِئْسَ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ فَاسْأَلِ الْعَادِينَ﴾ kavli celinde olduğu gibi ki “Dediler: Bir gün yāhud bir günün ba'zı mikdārı eylendik, hesāb bilenlerden sor” demek olur. Bunda mütekellimin müddet-i lebsin bir gün tamām ve bir günün bir mikdārı olduğunda şekki olduğu münfehim olur.

199 Nūshada “siz” şeklindedir.

200 “Onlar, “Bir gün, ya da bir günden daha az bir süre kaldık. Hesap tutanlara sor” derler” el-Mu'minūn, 23/113.

2. İbhâm ifâde eder: Ya'nî sâmi' üzerine mütekellim hakikati gizlemekten ibârettir: ²⁰¹﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ kavlı keriminde olduğu gibi ki evvelki "أو" mütekellim tarafından sâmi'e hakikat-i hâlin ibhâm eylediğini müfiddir. Tercemesinde "Dahi ben veyâhud siz elbette hidâyet üzerine yâhud dalâl-i mübîndeyiz" ya'nî her iki taraftan biri, iki hâlin birisinden hâlî değildir. Bakalım kangı taraf selâmet bulur demek olur.

3. Tahyîr ifâde eder: Bu ma'nâ "أو" kelimesi talebden sonra vâki' olduktadır. Tahyîr iki şey'den birini işlemekte muhâtabı muhayyer kılmak demek olmakla ikisini birden işlemekten mâni' olduğu derkârdır. Meselâ: ²⁰²﴿خُذْ دِينَارًا﴾ "Parayı al yâhud esvâbı al" demek olup emrayn beyninde muhayyer kılmaya her ikisini birden alma[ma]ktan²⁰²ma'nâ müfiddir.

4. İbâha ifâde eder: İbâha ile tahyîrin farkı budur ki tahyîrde şey'eynin beynini cem' memnû', ibâhada câ'izdir. İbâha dahi ba'de't-taleb vâki' olur: ²⁰³﴿تَعَلَّمَ الْفِقَةَ أَوْ النَّحْوَ﴾ gibi ki "Ta'allüm et fikhı yâhud nahvı", ya'nî kangısı olursa olsun maksat ta'allümdür. Bu hâlde ikisi birden mümkün olursa daha a'lâ demek olur. [53]

5. Vâv gibi cem'-i mutlak ifâde eder: Şâ'irin, beyt:

وَقَدْ زَعَمْتُ لَيْلَىٰ بِأَنِّي فَاجِرٌ * لِنَفْسِي تُقَاهَا أَوْ عَلَيْهَا فُجُورُهَا²⁰⁴

kavlinde olduğu gibi ki "لَهَا تَقْوِيهَا وَعَلَيْهَا فُجُورُهَا" takdîrinde olarak. Tercemesi: "Dahi tahkîk Leylâ hakikat beni fâcir zu'm eyledi. Hâlbuki nefsimin takvâsı kendi lehine ve fücûru kendi aleyhinedir" demek olur ki "أو" kelimesi "vâv" makâmına kâ'im olmuştur.

6. "بَلْ" gibi idrâb ifâde eder: Idrâb hükmü ma'tûfun aleyhten ma'tûfa sarf demektir. ²⁰⁴﴿وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَىٰ مِثَّةٍ آلَافٍ أَوْ يَزِيدُونَ﴾ nazm-ı latîfinde olduğu gibi ki "بَلْ يَزِيدُونَ" takdîrinde olarak, "Ve biz onu yüz bin nüfûsa irsâl ettik; belki daha ziyâde olurlar" demek olur. Lâkin Sibeveyhi bunu iki şartla tecvîz etmiştir ki birincisi, "أو" kelimesi ba'de'n-nefy yâhud ba'de'n-nehy vâki' olmak; ikincisi,

201 "...O halde ya biz hidayet veya apaçık bir sapıklık üzereyiz, ya da siz!" es-Sebe, 34/24.

202 Nüşhada "almaktan" şeklinde geçmektedir.

203 Beyit Tebe b. el-Humeyyir'e aittir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 101; el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, XI, 68.

204 "Biz onu yüz bin, yahut daha fazla insana peygamber olarak gönderdik" es-Sâffât, 37/147.

her iki hâlde dahi âmil i'ade olunmaktadır: “لَسْتَ زَيْدًا أَوْ لَسْتَ عَمْرًا” gibi bunda ba'de'n-nefy vâki' olarak âmil i'ade kılınmış olmakla “بَلْ” takdîr edilerek “Sen Zeyd değilsin, belki Amr da değilsin” demek olur. Ba'de'n-nehy i'ade-i âmil ile vukū'una “لَا تَضْرِبْ زَيْدًا أَوْ لَا تَضْرِبْ عَمْرًا” kavli misâldir ki “Zeyd'i darb etme, belki Amr'ı da darb etme” demektir. Lâkin nuhâtan birçokları bilâ-şart ıdrâb ifâde ettiğine kâ'il olarak emsile-i müte'addide îrâd etmişlerdir.

7. Taksîm ifâde eder: Ya'nî bir şey'in aksâm-ı müte'addidesini tebyîn için gelir: “الْكَلِمَةُ اِسْمٌ أَوْ فِعْلٌ أَوْ حَرْفٌ” kavlinde olduğu gibi kelimenin aksâm-ı selâsesini tebyîn eder ki “Kelime isimdir yâ fi'ildir yâ harftir” demek olur.

8. “إِلَّا” ma'nâsına gelir: Bu ma'nâda “أَوْ” lafzı “أَنْ”-i hafife-i nâsibe [54] takdîriyle fi'l-i muzârî'i nasb eder: “لَأَقْتُلَنَّهُ أَوْ يُسْلِمَ” gibi. Bunda ma'nâ “لَأَقْتُلَنَّهُ فِي كُلِّ وَقْتٍ إِلَّا أَنْ يُسْلِمَ” takdîri ve “وَوَقْتُ إِسْلَامِهِ” te'viliyle “Elbette onu her vakit öldürürüm, ancak Müslümân olduğu vakitte öldürmem” demek olur. Lisânımızda dahi bu güne istisnâ vardır; meselâ “Bi-eyyi hâl seni öldürürüm yahud Müslümân olursun” deriz ki “Benim elimde ölmekten seni İslâm ol-maklığın kurtarır” demek kasdolunur.

9. “إِلَى” ma'nâsına olur: Bu dahi sâbık gibi “أَنْ” ızmâriyle fi'l-i muzârî'i nasb eder. Şâ'irin,

لَأَسْتَسْهِّلَنَّ الصَّغْبَ أَوْ أَذْرِكَ الْمُنَى * فَمَا أَنْقَذَتْ الْأَمَالَ إِلَّا لِصَابِرٍ²⁰⁵

kavlinde olduğu gibi “إِلَى أَنْ أَذْرِكَ الْمُنَى” takdîriyle “إِلَى إِذْرَاكِ الْمُنَى” te'vîlinde olarak “Her bir güçlüğü kolay addederim maksûda erişinceye kadar. Zîrâ emeller sâbirin gayrı kimsenin maksûduna muvâfık olmadı” demek olur.

10. Takrîb ifâde eder: Bu mahalde takrîb demek iki şey'in husûlü beyninde olan zamânın 'adem-i bu'du olur. Nitekim misâlden dahi münfehim olur: “مَأْذِرِي أَسْلَمَ أَوْ وَدَّعَ” gibi. “Bilmiyorum selâm mı verdi yahud vedâ' mı etti?” Ya'nî “Gelmesiyle gitmesi pek yakın olduğundan güyâ geldi mi gitti mi bilinmez” demek olur.

11. Şartıyye olur: “لَأَضْرِبَنَّ عَاشَ أَوْ مَاتَ” gibi. “إِنْ عَاشَ بَعْدَ الضَّرْبِ أَوْ مَاتَ” takdîrinde olup “Elbette döverim yaşarsa ölürse” demek olur.

205 Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, s. 160.

12. Teb'iz ifâde eder: ²⁰⁶ ﴿وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى﴾ kavlı-i celilinde olduğu gibi. Bunu İbnü'ş-Şecerî²⁰⁷ nakletmiş ise de diğerleri taraflarından za'îf görülmüştür.

Tenbih: Tahkik budur ki “أَوْ” ehad-ü şey'eyn [55] yâ eşyâ' için mevzû' olup ba'zen “بَلْ” ve vâv ma'nâsına çıkar, bakıyye-i me'ânî “أَوْ” kelimesinin gayrıdan müstefâddır; yâ takdîr-i harf veyâ karîne-i makâm sebebiyledir.

إِنِّي

Hemze'nin kesri ve yâ'nın sükûnuyle “نَعَمْ” ma'nâsına harf-i cevâbdır. Muhberin tasdiki için gelir: “قَامَ زَيْدٌ” kavline “إِنِّي” cevâbı, “نَعَمْ” gibi muhberi tasdiktir. Müstahberi i'lâm için gelir: “هَلْ قَامَ زَيْدٌ” kavline “إِنِّي” cevâbı gibi ki “نَعَمْ أَضْرِبُهُ”, “إِنِّي” talebine “إِضْرِبْ زَيْدًا” demek olur. Vâd-i tâlib için gelir: “إِضْرِبْ زَيْدًا” talebine “إِنِّي” kelimesi “نَعَمْ” gibi müceb ve menfî olan haberden ve emr ve nehyden ve gerek müceb gerek menfî istifhâmdan sonra vâki' olur. İbn Hâcib²⁰⁸ ba'de'l-istifhâm ve kable'l-kasem vâki' olur demiş ve kable'l-kasem vukû'unda üç hâl beyân olunmuştur: Biri kable'l-kasem vukû'unda vâv-ı kasem ıskât olunur “إِنِّي” kelimesinde yâ alâ-hâlihi sâkin olarak telaffuz olunmak, biri dahi yâ'nın fethiyle ve diğeri yâ'nın hazfîyle “إِ” telaffuz olunmaktır: “إِنِّي وَاللَّهِ” gibi ki “إِنِّي وَاللَّهِ، إِيَّاهُ، إِيَّاهُ” dir.

206 “(Yâhûdiler) “Yâhûdî olun” ve (Hıristiyanlar da) “Hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız” dediler...” el-Bakara, 2/135.

207 Tam adı, Ebû's-Saadât Ziyâüddîn Hibetullah b. Ali b. Muhammed b. Hamza el-Hâşimî el-Alevî el-Hasenî el-Bağdâdî'dir. 450/1058 senesinde Bağdat'ta doğdu. Eğitimi Bağdat'ta tamamlayan İbnü'ş-Şecerî, Ebû'l-Muammer Yahyâ b. Tabâtabâ el-Alevî, Ali b. Faddâl el-Mücâşîi, Hatîb er-Tebrîzî gibi âlimlerden dil ve edebiyat dersleri almıştır. Yetmiş yıla yakın bir süre nahiv okutmuş Kemâleddin el-Enbârî, İbnü'l-Haşşâb, İbn Abide, Ebû'l-Yümn el-Kindî, Ebû'l-Hasan b. Zâhide, Abdülkerim es-Sem'ânî gibi bir çok alime hocalık yapmıştır. Zemaşşerî ile bir hac yolculuğu sırasında karşılaştığı ve Zemaşşerî'nin kendisini çok beğendiği nakledilmektedir. 542/1148 yılında Bağdat'ta vefât eden İbnü'ş-Şecerî'nin bazı eserleri şunlardır: *el-Emâlî*, *el-İntisâr*, *Divânü'l-Hamâse*, *Mu'cem li'l-Müştereki'l-Lafzî*. Bkz. Hüseyin Elmalı, “İbnü'ş-Şecerî”, *DİA*, c. XXI, s. 219-220.

208 Tam adı Ebû 'Amr Cemâlüddîn Os mân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus'tur. 570/1175 yılında Mısır'daki İsnâ kasabasında dünyaya geldi. Babasıyla beraber erken yaşta Kahire'ye giden İbnü'l-Hâcib, burada Muhammed b. Ömer el-Bennâ, Kâsım b. Firruh eş-Şâtibî, Ebû'l-Cûd Gıyâs b. Fâris el-Lahmî, Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. Ali el-Büsîrî gibi âlimlerden ders almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra Fâzılıyye Medresesi'nde ders vermeye başlamıştır. Daha sonra Dimaşk'a gitmiş ve Emeviyye Camii'nde Mâlikî mezhebine ayrılan zâviyede ders vermeye başlamıştır. Bu yönüyle İbnü'l-Hâcib, Doğu İslâm dünyasında Arap gramerine dair eserleriyle şöhret bulmuşken Batı İslâm dünyasında fıkıh ve fıkıh usulüne dair eserleriyle bilinmektedir. Hayatının sonuna doğru İskenderiye'ye gitmiş ve 646/1249 yılında vefat etmiştir. Bazı eserleri şunlardır: *el-Kâfiye*, *Şerhu'l-Kâfiye*, *el-İzâh fî Şerhi'l-Mufasssal*, *eş-Şâfiye*, *Müntehes-Sûl (su'âl) ve'l-Emel fî İlme'yi'l-Usûl ve'l-Cedel*, *el-Muhtasar*, *Câmi'u'l-Ümmehât*. Bkz. Hulusi Kılıç, “İbnü'l-Hâcib”, *DİA*, c. XXI, s. 55-58.

إِنِّي

Hemze-i meksûre ve yâ-i sâkine ile “وَعَدَ” ma'nâsına olan “وَأَيَّ ، يَيَّ”den müfred mü'ennes için emr olur. Nitekim müfred müzekker için “إِ” gelir.

أَيَّ

Hemze'nin fethi ve yâ'nın sükûnu ile iki vecih üzere müsta'mel harftir:

Bir Vechi: 'Alâ-ihtilâfî'l-akvâl ba'ide yâhud karîbe yâhud mütevassıta nidâ için mevzû' harf-i nidâdır. Cenâb-ı Fahr-i kâinât aleyhi ekmelü't-tahiyyât efendimizin ammileri Ebû Tâlib hazretlerine âhir-i vaktinde ²⁰⁹“أَيَّ عَمَّ قُلْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” kelâm-ı müşfikânelerinde olduğu gibi ba'zen hemzesi med olunup “آيَّ” denir. İnde'l-ba'z bu hâl ba'ide nidâ edildikte olur. [56]

İkinci Vechi: Harf-i tefsîrdir: “عِنْدِي عَسَجْدُ أَيَّ ذَهَبٌ” gibi ki mâ-kablinde olan “عَسَجْدُ” lafzını “ذَهَبٌ” ile tefsîr etmiştir. Bunun tercemesinde “İndimde 'asced vardır ya'nî altun vardır” ta'bîr olunur ve kelime-i mezkûrenin mâ-ba'dî'râbda mâ-kabline tâbî'dir. Çünkü mâ-kablinden bedel yâhud mâ-kabli üzerine atf-ı beyân vâki' olur, atf-ı nesak vâki' olmaz ve “أَيَّ” kelimesi cümle için dahi tefsîr vâki' olur. Nitekim şâ'irin,

وَتَرْمِيَنِي بِالطَّرْفِ أَيَّ أَنْتَ مُذْنِبٌ * وَتَقْلِينِي لَكِنَّ إِيَّاكَ لَا أَقْلِي ²¹⁰

kavlinde “وَتَرْمِيَنِي بِالطَّرْفِ” cümle-i fi'liyyesi için tefsîr vâki' olmuştur. Tercemesinde “Ve sen göz ile bana işaret edersin, ya'nî sen suçlusun dersin ve sen bana buğz edersin lâkin ben sana buğz etmem” ta'bîr olunur. İşbu harf-i tefsîr olan “أَيَّ” lafzı, “تَقُولُ اسْتَكَتَمْتُهُ الْحَدِيثَ أَيَّ سَأَلْتُهُ كِتْمَانَهُ” gibi “تَقُولُ” kelimesinden sonra zamîre müsned olan fi'lden mukaddem vâki' olursa o zamîre müsned fi'l-i mu'ahhar zamm-ı tâ ile sîga-i mütekellim üzere telaffuz olunur. Lâkin “أَيَّ” mahallinde “إِذَا” getirilirse tâ'nın fethi ile sîga-i hitâb olarak telaffuz olunur: “تَقُولُ اسْتَكَتَمْتُهُ الْحَدِيثَ إِذَا سَأَلْتُهُ كِتْمَانَهُ” gibi.

209 Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, (thk. Şuayb el-Arnâvud vd.), Müessesetü'r-Risâle, Ürdün 2001; hadis no: 23674; c. XXXIX, s. 78.

210 Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 118; el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, c. XI, s. 225.

أَيُّ

Hemze'nin fethi ve yâ-i müşeddede ile beş vecih üzere müsta'mel isimdir:

1. İsm-i şart olur: ²¹¹ ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾ kavli keriminde olduğu gibi ki ism-i şart olup “تَدْعُوا” fi'inde cezm ile âmil ve kendisi “تَدْعُوا”nun mef'ûlü olmakla ona ma'mûl olmuştur. Terceme-i nazm-ı münifde “Söyle yâ Muhammed! Allâh ism-i şerîfini çağırın yâhud Rahmân ism-i şerîfini çağırın, kangısını çağırırsanız güzel isimler ona muhtastır” denir. [57]

2. İstifhâmiyye olur: ²¹² ﴿أَيُّكُمْ يَأْتِينِي بِعَرْشِهَا﴾ kavli keriminde olduğu gibi ki “Sizin kangınız Belkıs'ın tahtını bana getirir?” demek olur. Ba'zen “أَيُّ” tahfif olunur. Nitekim şâ'irin, “تَنْظَرْتُ نَضْرًا وَالْبِسْمَاكَيْنِ أَيُّهُمَا” kavlinde²¹³ olan “أَيُّهُمَا”nın aslı müşeddad olup zarûreten tahfif kılınmıştır.

3. İsm-i mevsûl olur: Bu, Sibeveyhi kavli olup Kûfiyyûn ve Basriyyûn'dan ba'zılar muhâlefet etmişlerdir. ²¹⁴ ﴿ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا﴾ kavli kerimi gibi ki “لَنَنْزِعَنَّ الَّذِي هُوَ أَشَدُّ” takdîrinde olarak “Sonra ihrâc ederiz her bir cemâ'atten ol kimseyi ki Rahmân üzerine istikbâr ve cür'et cihetiyle eşeddir” demek olur. Bu kelime âkil ve gayr-ı âkilde müsta'meldir. Şart ve istifhâm ma'nalarında te'nîs ve tezkîri müsâvî ise de vücûh-ı sâ'irede lafz-ı vâhid ile isti'mâlî ahsen ve te'nîs ve tezkîri cā'izdir. Sıfat vâki' oldukça mevsûfuna mutâbakatı lâzımdır. Lâkin aksi de hikâyet olunmuştur.

4. Ma'nâ-yı kemâle delâlet eder: Bu hâlde “أَيُّ” kelimesi lafzen ve ma'nen izâfetle isti'mâl olunur ve nekreye sıfat ve ma'rifeden hâl olur: “زَيْدٌ رَجُلٌ أَيُّ رَجُلٍ” gibi ki “كَامِلٌ فِي صِفَاتِ الرِّجَالِ” demek ve “مَرَزْتُ بِعَبْدِ اللَّهِ أَيُّ رَجُلٍ” gibi.

211 “De ki: “(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O'nundur...” el-İsrâ, 17/110.

212 “...Ey ileri gelenler! (Onlar bana teslim olmadan önce) hanginiz bana onun (kraliçenin) tahtını getirebilir?” en-Neml, 27/38.

213 Beytin tamamı şöyledir:

تَنْظَرْتُ نَضْرًا وَالْبِسْمَاكَيْنِ أَيُّهُمَا * عَلِيٍّ مِنَ الْغَيْثِ اسْتَهْلَتْ مَوَاطِرُهُ

Bkz. Ferezdak, *Divânü'l-Ferezdak*, (şrh. Ömer Faruk et-Tabbâ), Daru'l-Erkam, Beyrut 1997, 288.

214 “Sonra her bir topluluktan, Rahman'a karşı en isyankâr olanları mutlaka çekip çıkaracağız” el-Meryem, 19/69.

5. Münādā mu'arref bi'l-lām oldukta nidāya tavassul için gelir: “يَا أَيُّهَا النَّاسُ” “يَا أَيُّهَا النَّفْسُ” gibi iktizāsına göre tā-i te'nise lāhık olarak meselâ “يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ” denir. “هـ” tenbîh içindir.

Tenbîh: “أَيُّ” ile ism-i münekkerden bilâ-izâfe su'âl olunduğu vakitte ism-i münekkerin i'râbından ve te'nîs ve tezkîr ve tesniye ve cem'inden müstahak olduğu şey'e hikâye olunur. Meselâ “جَاءَنِي رَجُلٌ” kavlinden ref ile “أَيُّ” “رَأَيْتُ رَجُلًا”، “أَيُّ” kavlinden cer ile “أَيُّ” ta'bîriyle ta'yîn taleb olunur. Mü'ennesinde tā-i te'nîs ile “أَيَّةٌ، أَيَّةٌ، أَيَّةٌ” denildiği gibi. Tesniyesinin hâlet-i ref'inde “أَيَّانَ”، nasbında “أَيَّيْنِ”، cem'inde kezâ “أَيُّونَ، أَيُّونَ” denir. Bir de “أَيُّ” kelimesi mevsûl olup da sılasının sadrı mahzûf oldukta mebnî ve binâsı zamm üzerinedir.

Üçüncü vecihde ism-i mevsûl olduğuna misâl olarak irâd olunan ²¹⁵ “ثُمَّ لَنْتَرَعَنَّ” âyet-i kerîmesinde olduğu gibi ki sadr-ı sılası olan “هُوَ” zamîri mahzûfdur. “لَنْتَرَعَنَّ الَّذِي هُوَ أَشَدُّ” takdîrinde olduğu mahall-i mezkûrda mezkûrdur. Vücûh-ı sâ'iresinde mu'rabdır. Lâkin Arab'dan bir tâife “أَيُّ” kelimesini kâffe-i ahvâlde mu'rab kılmışlardır.

أَيَّا

Feth-i hemze ve yâ-i hafife-i meftûha ve elif'in kasrı ile ba'ide nidâ olunur harf-i nidâdır. Ba'zen hemzesi “هـ”yâ tebdîl olunarak “هَيَّا” denilmiştir.

إَيَّا

Hemze'nin kesri ile güneşin nûru ve ziyâsına ve hüsn ve revnakına ve kezâ nebâtâtın revnak ve letâfetine denir. Bunda med ile “إِيَاءَ” ve tā ile “إِيَاءَ” dahi lügattir. Mahalli kütüb-i lügattir. Ānifü'l-beyân “إِيَاءَ” ve âtiyü'l-beyân “إِيَاءَ” den fark olunsun için kayd olundu.

إِيَّا

Hemze'nin kesri ve yâ-i müşeddede'nin fethi ve elif'in kasrıyla bir ism-i mübhemdir ki cemî'-i muzmerât-ı mansûbe-i muttasıla ona lāhık olup kendisi

215 “...mutlaka çekip çıkaracağız” el-Meryem, 19/69.

onlara di'âme vâki' olur. "إِيَّاهُ" ona, "إِيَّاكَ" sana, "إِيَّايَ" bana, "إِيَّانَا" bize demek olur. Mü'ennes zamîrleri dahi böylece. Ba'zen hemzesi "هَـ"ya tebdil olunup "هِيَ", ba'zen dahi vāv'a tebdil ile "وَيَا" denmiştir. Bu kelimenin ba'zılar harf olmasına²¹⁶ zâhib olmuşlar ise de ekser-i nuhât indinde ism-i mübhemdir. [59]

أَيَّانَ

Feth-i hemze ve yâ-i müşeddede-i meftûha ve ba'de'l-elif-nûn'la zamân-dan su'âle mevzû' zarf-ı zamândır. Sâ'ir emsâlinde farkı budur ki bununla tefhîm-i emri ve ta'zîm-i şe'ni irâde olunan zamândan su'âl olunur: ﴿يَسْأَلُ أَيَّانَ﴾²¹⁷ "Sorar kangı zamânda olur kıyâmet günü" demek olur. İşbu kelime "مَتَى" ma'nâsına dahi gelir: ﴿وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ﴾²¹⁸ "Mettî yüctün" demektir.

أَيُّمُنْ

Hemze'nin fethi ve sükûn-ı yâ ve mîm'in ve nûn'un zammıyla kaseme muhtas isimdir. Zeccâc²¹⁹ ve Rummânî²²⁰ harf-i cer olmasına kâ'il olmuşlar ise de İbn Hişâm ve gayruhu cerh etmişlerdir. Bereket ma'nâsına olan "يُمْنٌ"den müştak ism-i müfred olup hemzesi vasldır. İbtidâda ref'in lüzûmu ve ba'zı kere üzerine lâm-ı ibtidâ'iyenin dühûlü ve gâliben ism-i celileye ve ba'zen "كَغَبَةٍ"ye

216 Nûshada "olunmasına" şeklindedir.

217 "O kıyâmet günü ne zamân? diye sorar" el-Kıyâmet, 75/6.

218 "...ne zamân dirileceklerinin de şuuruna varamazlar" en-Nahl, 16/21.

219 Tam adı, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî'dir. Doğumu ile ilgili farklı rivayetler bulunan Zeccâc 241/855 veya 230/844 senesinde Bağdat'ta dünyaya geldi. Önceleri Kûfe mektebinin önde gelen ismi Sa'leb'in derslerine devam etmiş ve onun dikkatini çekmiştir. Sonraları ise Basra mektebinin önde gelen simalarından Müberred'in ders halkasına katılarak ölümüne kadar yanından ayrılmamıştır. Müberred'den *Kitâbü Sibeveyhi*'yi okumuştur. Kendisi de ders veren Zeccâc, İbnü's-Serrâc, Ebû Ali el-Kâli, Ebû Ali el-Fârisî ve Rummânî gibi birçok talebe yetiştirmiştir. 311/923 yılında Bağdat'ta vefat eden Zeccâc'î'nin bazı eserleri şunlardır: *Me'âni'l-Kur'ân ve f'râbubû, Tefsîru Esmâ'llâhi'l-Hüsnâ, Mâ Yensarifü ve mâ lâ-Yensarifü, Fe'alü ve Ef'alü*. Bkz. Emrullah İşler, "Zeccâc", *DİA*, c. XLIV, s. 173-174.

220 Ebû'l-Hasen Ali b. İshâ b. Ali er-Rummânî el-Bağdâdî, 296/908 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Zeccâc, İbnü's-Serrâc ve İbn Düreyd gibi dil âlimlerinin derslerine katılmıştır. Nahiv sahasında Basra mektebinin yöntemini benimsemiş, kelâm ilminde ise İhşidiyye Mu'tezile ekolüne mensuptur. Öğrencileri arasında Ebû Hayyân er-Tevhîdî, Ebû'l-Kâsım Ali b. Ubeydullah ed-Dakîkî, Ali b. Muhassın er-Tenûhî ve Hasan b. Ali el-Cevherî zikredilir. Rummânî, kavramlarıyla birlikte mantık ilmini Arap nahvine ilk uygulayan dil âlimlerinden biri olarak addedilir. Bundan dolayı dönemindeki bazı nahiv âlimleri tarafından tenkit edilmiştir. 384/994 senesinde Bağdat'ta vefat eden Rummânî'nin bazı eserleri şu şekildedir: *el-Hudûd fi'n-Nahv, Me'âni'l-Hurûf, en-Nüket fi f'câzi'l-Kur'ân, Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*. Bkz. Sedat Şensoy, "Rummânî", *DİA*, c. XXXV, s. 242-244.

ve ba'zen “الَّذِي”ye ve ba'zen kāf-ı hitāba izāfetle zikri, bu kelimenin ba'zı ahkāmındandır ki mā-ba'di izāfetle mecrūr olur: “أَيُّمُنُ اللَّهُ، لَيُّمُنُ الْكَعْبَةِ، لَيُّمُنُكَ” kavillerinde ve “أَيُّمُ الَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ” hadīs-i şerīfinde²²¹ olduğu gibi. Bu kelimede on iki lügat vardır:

1. İbtidāda beyān olunduğu üzere: “أَيُّمُنُ اللَّهُ”
2. Hemze'nin kesri ve mīm'in zammı ve nūn'un hazfiyle: “إَيُّمُ اللَّهُ”
3. Hemze ve mīm'in fethi ba'zen dahi hemze'nin kesriyle: “أَيُّمُنُ اللَّهُ”
4. Hemze ve mīm'in kesri ile bilā-nūn: “إَيُّمُ اللَّهُ”
5. Hemze'nin hā-i meftūhaya ibdāli ve mīm'in zammıyla: “هَيُّمُ اللَّهُ”
6. Hemze'nin fethi ve mīm'in harekāt-ı selāsesiyle: “أَمُ اللَّهُ”
7. Hemze'nin kesri ve mīm'in zammı ve fethiyle: “أَمَّ اللَّهُ”
8. Mīm'in zammı ve nūn'un kesriyle: “مُنِ اللَّهُ”
9. Mīm'in ve nūn'un harekāt-ı selāsesiyle: “مَنْ اللَّهُ”
10. Yalnız mīm'in harekāt-ı selāsesiyle: “مُ اللَّهُ”
11. Lām-ı ibtidā'iyenin fethiyle: “لَيُّمُ اللَّهُ”
12. Kezā lām-ı ibtidā'iyeyle: “لَيُّمُنُ اللَّهُ” [60] kelimeleridir. Bunların cümlesi “لَيُّمُنُ اللَّهُ قَسَمِي” takdīrindedir. Fakat ba'zılar “لَيُّمُنُ اللَّهُ” cümlesi haber olup mübtedā, mahzūf “قَسَمِي” kelimesi olmasını tecvīz etmişlerdir ki o sûrette “قَسَمِي لَيُّمُنُ اللَّهُ” takdīrinde olur.

أَيُّمَا

Hemze'nin kesri ve ba'zen fethiyle ve yā-i sākine ve mīm-i meftūha ve elif'in kasrıyla “إَيُّمَا”-i müşeddede-i meksüreden lügattir ki mīm-i ūlā, yā'ya ibdāl olunmaktan ibārettir. Lākin ba'zı nuhāt indinde mīm'in yā'ya ibdāli hemze'nin fethiyledir. Şā'irin,

يَا لَيُّمًا أُمَّنَا سَأَلْتُ نَعَامَتَهَا * أَيُّمَا إِلَى جَنَّةٍ أَيُّمَا إِلَى نَارِ²²²

221 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (thk. Şuayb el-Arnâvût vd.), Müessesetü'r-Risāle, Beyrut 2001, XXXIII, s. 20.

222 Beyit Ma'bed b. Kurt'a aittir. Bkz. el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, c. XI, s. 86.

kavlinde olduğu gibi ki “إِمَّا إِلَىٰ جَنَّةٍ إِمَّا إِلَىٰ نَارٍ” demektir. Kendi mâddesinde dahi işâret olunmuştur.

أَيُّمَا

Âhirine mâ-i zâ’ide iltihâk etmiş olan ânifü’l-beyân “أَيُّ” kelimesidir. Fakat bu sûret “أَيُّ” kelimesi şartıyye olduktadır.²²³ ﴿أَيُّمَا الْأَجَلَيْنِ فَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ﴾ kavl-i kerîminde olduğu gibi ki “İki müddetten kangısını kazâ edersem benim üzerime zulm yoktur” demek olur. “أَيُّمَا” nazm-ı celilde “فَضَيْتُ” fi’linin mef’ûlû olmakla onun ma’mûlû olmuştur.

223 “...İki süreden hangisini tamamlarsam bana bir husûmet yok...” el-Kasas, 28/28.

FASLU'L-BÂ

ب

Bâ-i Müfrede: Hurûf-ı cârredendir ve isme muhtas olup medhûlünü cerr eder. On dört ma'nâya gelir:

1. İlsâk içindir: İlsâk lügatte yapıştırmak ve bitıştırmek ma'nâsına olup nahiv ıstılâhında bir emrin bâ'nın mecrûruna lusûkundan ibârettir. Ve harf-i bâ için bu ma'nâ asıl olmakla mevârid-i isti'mâlâtından hiç birinde kendinden müfâ-rakat etmez. İlsâk iki nev' olup biri hakikî, biri mecâzîdir. İlsâk-ı hakikî: Meselâ Zeyd'in cisminden tuttuğun zamânda "أَمْسَكْتُ بِزَيْدٍ" [61] kavlinde ilsâk-ı hakikî ifade etmiş olursun. Zirâ fi'l-i "مَسَكَ" hakikaten bâ'nın mecrûru olan Zeyd'e lusûk etmiştir. İlsâk-ı mecâzî: "مَرَزْتُ بِزَيْدٍ" kavlinde olan ilsâk gibi. Ke'enne fi'l-i mürûr Zeyd'in olduğu mekânın kurbuna ilsâk edilmiş olur; bu cihetle mecâzîdir.

2. Ta'diye için gelir: Ta'diye bir fi'lin ma'nâsını isme îsâldir. Bu ma'nâda sâ'ir hurûf-ı cârre dahi bâ'ya müşârik gibi görölüyor ise de bâ'nın mütehasıs olduğu ma'nâ-yı ta'diye, mücerred fi'lin ma'nâsını isme îsâl olmayıp belki fi'l-i lâzımı müte'addi hükmüne koymakta hemze-i ta'diye kâ'im-makam olmasıdır. Meselâ: "ذَهَبَ" gitti demek olup fi'l-i lâzımdır. Bu, if'âl bâbına nakl ile evveline hemze-i ta'diye geldiğinde "أَذْهَبَ" şekline girerek "giderdi" demek olur. İşte bâ dahi mecrûru bulunan ismi müte'allakı bulunan fi'le mef'ûl kılmakla o fi'li müte'addi hükmüne koyar da ²²⁴ ﴿ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ﴾ kavli-i kerîminde olduğu gibi "أَذْهَبَ اللَّهُ نُورَهُمْ" ma'nâsını ifade eder ki "Allâh Te'âlâ hazretleri onların nûrunu giderdi" demek olur.

3. İsti'âne için gelir: İsti'âne bir emrin ona münâsib bir şey' ile teshîlini talebdir. Bu [sû]rette bâ-i isti'âne fi'lin âleti üzerine dâhil olur ki mecrûru ism-i âlet olur demektir. "كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ" gibi ki "Kalemle yazdım" demek olur. Besmele-i şerîfenin bâsı dahi bu kısımdandır denilmiş ise de ba'zıları ism-i ilâhîyi âlet menzilesine tenzîl gibi olacağından tecvîz etmemişler. Fi'l-hakîka ta'rîf-i sâbika nazaran tecvîz olunamaz. Lâkin ismullâh'ın zikrinden muntazar olan berekât ile bir emr üzerine kudret ve kuvvet husûlünü temennî, zât-ı haktan isti'ânen den gayrı ne olabilir? Belki hakikaten isti'âne de budur. Ba'zı de'avât-ı me'sû-

224 "Allah onların ışıklarını yok etti". el-Bakara, 2/17.

rede “اِسْتَعْنْتُ بِاللّٰهِ” cümlesi dahi bu ma'nâyı [62] mü'eyyiddir. Kaldı ki bâ'nın medhülü dâ'imâ ism-i âlet olmayıp gâliben olarak ba'zen dahi sâ'ir esmâ olsun.

4. Sebebiyye olur: Ya'nî bir şey'in vücûdu bir şeyin vukû'una sebep olduğunu ifâde eder. Buna ba'zılar bâ-i ta'liliyye tesmiye etmişler, beynlerinde bir fark olmamakla birinin zikriyle diğerinden istiğnâ edilerek kimi sebebiyye ve kimisi ta'liliyye demişler. Bunun alâmeti, mahalline lâm-ı ta'lîl gelmek münâsib olur: ²²⁵ ﴿اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ﴾ kavlı celilinde olduğu gibi ki “لَا يَتَّخِذُكُمُ الْعِجْلُ” takdîriyle “Tahkîk sizler ‘icli ilâh ittihâz etmeniz için nefsinize zulmettiniz” demek olur. Sebebiyye diyenlere göre “بِسَبَبِ اتِّخَاذِكُمْ” takdîriyle “Tahkîk sizler ‘icli ilâh ittihâz etmeniz sebebiyle nefsinize zulmettiniz” demek olur. Kezâlik ²²⁶ ﴿فَكَلَّا اخَذْنَا بِذُنْبِهِ﴾ nazm-ı celilinde “لِذُنْبِهِ بِسَبَبِ ذَنْبِهِ” takdîr edilir.

5. Musâhabet için olur: Bunun iki alâmeti vardır. Biri bâ mahalline “مَعَ” lafzı münâsib olmak; biri de bâ, ma'a-mashûbihi hâl ile te'vîl olunmaya el-verişli bulunmaktır. Meselâ ²²⁷ ﴿قَدْ جَاءَكُمْ الرُّسُولُ بِالْحَقِّ﴾ nazm-ı münîfinde “مَعَ الْحَقِّ” takdîri yâhud “مَحَقًّا” te'vîli münâsibdir. Bundan lisânımızda “Tahkîk size Resûl hakla” yâhud “Muhik olarak geldi” ta'bîr olunur.

6. Zarfiyye olur: Bunun alâmeti de bâ mevzû'una “فِي” kelimesinin vukû'u münâsib olmaktır: ²²⁸ ﴿وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرِ﴾ kelime-i kerîmesinde “فِي بَدْرِ” demek lâzımdır ki zarf-ı mekân olacaktır. “Dahi tahkîk Allâh Te'âlâ size Bedir'de nusret eyledi” demek olur. Zamâniyye dahi olur: ²²⁹ ﴿نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍ﴾ kavlı kerîminde olduğu gibi ki “فِي وَفْتِ سَحَرٍ” takdîrinde [63] olarak “biz onlara seher vaktinde necât verdik” demek olur.

7. Mukâbele için olur: Mukâbele karşılık demek olup bâ-i ivaz dahi tesmiye etmişlerdir. Zîrâ ivaz bir şey'in mukâbilinde verilen bedel demektir. İşbu bâ-i mukâbele yâhud ivaz dâ'imâ a'vâz ve eşmân üzerine dâhil olur. “اِسْتَرَيْتُ الْفَرَسَ بِدِينَارٍ” kavlinde şemene dâhil olmakla “Şu atı bir dinâr mukâbelesinde satın aldım” demek olur. Ve “كَافَأْتُ اِحْسَانَهُ بِضَعْفٍ” kavlinde ivaza dâhil olarak “Onun ihsânına zı'fı ivazla mükâfeet ettim” demek olur.

225 “...Sizler, buzağıyı ilah edinmekle kendinize yazık ettiniz...” el-Bakara, 2/54.

226 “Bunların her birini kendi günahları yüzünden yakaladık...” el-'Ankebût, 29/40.

227 “...Peygamber size Rabbinizden hakkı (gerçeği) getirdi...” en-Nisâ, 4/170/

228 “...Allah size Bedir'de yardım etmişti...” Âl-i İmrân, 3/123.

229 “...bir seher vakti onları kurtardık” el-Kamer, 54/34.

8. Bedel ma'nāsına gelir: Bunun alâmeti bâ'nın mevzû'una "بَدَل" lafzı gelmek münāsib olur. Hadîs-i şerîf-i nebevîde vâki' olan "مَا يَسْرُنِي بِهَا حُمْرُ النَّعَمِ"²³⁰ cümle-i cemîlesinde olduğu gibi ki "بَدَلَهَا" demektir. Ve şâ'irin,

فَلَيْتَ لِي بِهِمْ قَوْمًا إِذَا رَكِبُوا * شَدُّوا الْإِغَارَةَ فُرْسَانًا وَرُكْبَانًا²³¹

kavlinde olduğu gibi ki "فَلَيْتَ لِي بِهِمْ قَوْمًا" takdîriyle "İmdi ne oldu benim için onlar bedelinde bir kavm oldu ki rākib oldukları vakit fursân ve rukbân olarak gâret için hamle edeydiler" demek olur ki kavmin hasmândan ahz-ı se'rde betâ'et ve cebânetlerinden şikâyet eder.

9. "عَنْ" gibi mücâvezet ma'nāsına gelir: Mücâvezetin ma'nâsı "عَنْ" mād-desinde gelir. Bâ-i mücâvezet ekser su'âlden sonra vâki' olur. ﴿سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ﴾²³² kavlı-i celilinde olduğu gibi ki "عَنْ عَذَابٍ" takdîrindedir. Ve gayr-ı mevzî'da dahi vâki' olmuştur. ²³³﴿نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ﴾ kavlı-i kerîminde olduğu gibi ki "وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ" takdîrindedir. [64]

10. "عَلَى" gibi isti'lâ için olur: Buna bir takım emsile irâd edilmiştir ki cümleden biri ²³⁴﴿وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ﴾ kavlı-i celili olup "عَلَى قِنطَارٍ" demek olduğu "أَمِنْ" mād-desinin ²³⁵﴿هَلْ أَمُكُم عَلَيْهِ﴾ nazm-ı celilinde "عَلَى" ile isti'mâ-linden istidlâl olunmuştur. Ve şâ'irin,

أَرَبُّ يَبُولُ الثُّغْلَانُ بِرَأْسِهِ * لَقَدْ ذَلَّ مَنْ بَالَتْ عَلَيْهِ الثُّغَالِبُ²³⁶

kavlinde olduğu gibi ki mısra'-ı sâni'de "بَالَتْ" fi'li "عَلَى" ile ta'diye ettiğinden mısra'-ı evveldeki "بِرَأْسِهِ" de olan bâ dahi 'alâ ma'nāsına olarak "عَلَى رَأْسِهِ" takdîrinde olur. "Rab mıdır o ki tilkiler başı üzerine işerler, vallâhi zelîl oldu üzerine tilkiler işeyen kimse" demek olur. Bu beyt Benî Sa'leb'in sanemi hakkında söylenmiş mebnîyyün ale'l-hikâyedir.

230 Ebu'l-Kâsım Süleyman et-Taberânî, *el-Mu'cemül-Evsat*, (thk. Tarık b. İvadullah, Abdülmuhsin b. İbrahim), Daru'l-Haremeyn, Kahire, t.y., c. VI, s. 251.

231 Beyit, Kureyt b. Üneyf'e aittir. Ebu Ali el-Merzûkî, *Şerhu Divâni'l-Hamâse li-Ebi Temmâm*, (thk. Gureyd e-Şeyh), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. I, s. 21.
; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 151.

232 "Soran bir kimse gerçekleşecek olan azabı sordu" el-Me'âric, 70/1.

233 "...Nurlarının, önlerinde ve sağlarında koştuğunu..." el-Hadîd, 57/12.

234 "...ona yüklerle mal emanet etsen..." Âl-i İmrân, 3/75.

235 "Ben onun hakkında size nasıl güvенеbilirim?" Yûsuf, 12/64.

236 Beyit, Râşid b. Abdurabbih'e aittir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 152.

11. “مِنْ”-i teb’îziyye ma’nâsına olur: ²³⁷ ﴿عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ﴾ nazm-ı celîli gibi ki “يَشْرَبُ مِنْهَا” demektir.

12. Kasem için olur ve bâ-i kasem asl-ı hurûf-ı kasemdir: Bu cihetle fi’l-i kasemin bâ ile birlikte zikri câ’izdir. “أَقْسِمُ بِاللَّهِ لَأَفْعَلَنَّ” gibi. Diğer hurûf-ı kasemde bi’l-aks fi’l-i kasemin hazfı vâcibdir. “وَاللَّهِ لَأَفْعَلَنَّ” gibi. Kezâ sâ’ir hurûf-ı kasemin hilâfına olarak zamîr üzerine dühûlü dahi câ’izdir. “بِكَ لَأَفْعَلَنَّ” gibi. Ve kasem-i isti’tâfide isti’mâli dahi “bâ”nın havâssındandır. Kasem-i isti’tâfî cevâbı talebî olan kasemdir. “بِاللَّهِ هَلْ قَامَ زَيْدٌ” gibi “أَسْأَلُكَ بِاللَّهِ” takdîrindedir.

13. “إِلَى” gibi intihâ-i gâyet için gelir: “وَقَدْ أَحْسَنَ بِي” gibi ki “إِلَى” demektir, ya’nî “Tahkîk bana ihsân eyledi” demek olur.

14. Bâ-i te’kiddir ki zâ’idedir: İşbu nev’-i bâ altı mevzî’de zâ’id olur:

Birinci: Fâ’ilde olur. Lâkin bu mevzî’de ziyâde olunması vucûben olur. Gâliben [65] olur zarûreten olur: Vucûben fi’l-i ta’accüb-i sâninin fâ’ilinde “كَفَى بِاللَّهِ” gibi. Gâliben “حَسْبُ” ma’nâsına olan “كَفَى”nin fâ’ilinde “كَفَى بِاللَّهِ” gibi bunda ba’zen dahi bâ’dan mücerred olarak gelmiştir. “كَفَى الشَّيْبُ” gibi mısra’ında²³⁸ olduğu gibi. Diğer ma’nâyâ delâletinde fi’l-i mezkûrenin fâ’iline bâ ziyâde olunmaz. Zarûreten ziyâde olunması şâ’irin,

أَلَمْ يَأْتِيكَ وَالْأَنْبَاءُ تُمْنَى * بِمَا لَأَقْتَ لَبُونُ بَنِي زِيَادٍ²³⁹

kavlinde olduğu gibi ki “يَأْتِيكَ” fi’line fâ’il olmakla bâ zâ’idedir. “Benî Ziyâd’ın sağmanları rast geldiği şey’ sana gelmedi mi ya’nî vâsıl olmadı mı? Hâlbuki haberler işâ’a olunur” demek olur.

İkinci: Mef’ulde ziyâde olur. ²⁴⁰ ﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ nazm-ı münîfinde olduğu gibi “أَيْدِيكُمْ” kelime-i celîlesi “تُلْقُوا” fi’linin mef’ulü olup bâ hiçbir şeye müte’allık olmamakla berây-ı te’kid zâ’idedir demişler.

237 “Bir pınar ki Allah’ın kulları ondan içer...” el-İnsân, 76/6.

238 Sühaym Abdu Benî’l-Hashâs’a ait olan beyitin tamamı şöyledir:

غَمِيرَةٌ وَذَرْغٌ إِنْ تَجَهَّزْتَ غَادِيَا * كَفَى الشَّيْبُ وَالْإِسْلَامُ لِلْمَرْءِ نَاهِيَا

Bkz. Suhaym Abdu Beni el-Hashâs, *Divân-ı Sühaym*, (thk. Abdulaziz el-Meymenî), Daru’l-Kütübî’l-Misriyye, Kahire 1950, s. 16] İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, s. 155.

239 Kays b. Züheyr’e ait olan beyit için bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, s. 156; el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, c. VIII, s. 361.

240 “...Kendi kendinizi tehlikeye atmayın...” el-Bakara, 2/195.

Üçüncü: Mübtedâda zâ'ide olur. Arabın “بِحَسْبِكَ دِرْهَمٌ” kavli gibi.

Dördüncü: Haberde olur. Bu da iki kısım; biri haber-i gayr-ı mücebdir: ²⁴¹﴿وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾ kavli-i keriminde olduğu gibi bu kısımda kıyâs câ'izdir, semâ'a mütevakıf değildir. Diğer kısmı da haber-i mücebbedir. ²⁴²﴿وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا﴾ kavli-i celilinde olduğu gibi ki kıyâs câ'iz olmayıp semâ'a mevkûftur. Bu Ahfeş kavlidir.

Beşinci: Âmili menfî olan hâlde zâ'ide olur. Nitekim şâ'irin,

فَمَا رَجَعْتُ بِخَائِبَةٍ رِكَابٌ * حَكِيمٌ بْنُ الْمُسَيَّبِ مُتَّهَاهَا²⁴³

kavlinde vâki' olmuştur. “Şol kâfile ki Hakîm b. Müseyyeb anın müntehâsıdır, me'yûs ola[rak] rucû' etmedi” demektir.

Altıncı: “نَفْسٌ” ve “عَيْنٌ” lafızlarıyla [66] edilen te'kidlerde ziyâde olur. “زَارَهُ” gibi ki “Halîfe onu ziyâret etti” denildikte acabâ bendegânından birini gönderip de mi ziyâret etti tevehhümünü def için “نَفْسُهُ” ile te'kid lâzım gelmekle evveline bâ ziyâdesiyle “بِنَفْسِهِ” denir. “عَيْنٌ” lafzıyla olan te'kidde dahi emr bi-'aynihîdir.

Tenbih: İşbu bâ-i cârre bi-eyyi hâlin kân meksûr olarak telaffuz olunur. Ve zâ'ide oldukça yine cer amelini icrâ eder ve zâ'ide olması yalnız fi'l yâ şibh-i fi'l ta'alluk etmediğindendir. Yoksa bî-ma'nâ olmayıp te'kidi müfiddir.

بَجَلْ

Bâ'nın ve cîm'in fethiyle iki vecih ile müsta'meldir:

Vech-i Evvel: “نَعَمْ” ma'nâsına harf-i tasdiktir ve herhâlde “نَعَمْ” kelimesi gibidir.

Vech-i Sâni: İsim olarak isti'mâlidir. Bu da iki nev' olup biri “يَكْفِي” ma'nâsına ism-i fi'l olur. Meselâ lâm'ın sükûnuyla “بَجَلْنِي” denir; “يَكْفِينِي” demek olur. Diğer nev'de “حَسْبُ” ma'nâsına isim olur. Bunda lâm'ın kesriyle “بَجَلِي” denir;

²⁴¹ “...Allah yaptıklarınızdan hiçbir zamân habersiz değildir” el-Bakara, 2/74; el-Bakara, 2/85; el-Bakara, 2/149; Âl-i İmrân, 3/99.

²⁴² “Kötü işler yapmış olanlara gelince, bir kötülüğün cezası misliyledir...” Yûnus, 10/27.

²⁴³ Beyit Kuhayf el-'Ukaylî'ye aittir. Bkz. el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, c. X, s. 137.

“حَسْبِي” demek olur. Nev'-i evvelde nûn-ı vikāye ile, nev'-i sâni'de bilâ-nûn yâ-i mütekellim izâfetle mevzû'-i cerde bulunarak müsta'meldir. Ve işbu “بَلَّ” lafzı bühtân, aceb ma'nalarında lügattir. Tafsîli *Kâmûs*'da görölür.

بَلَّ

Bâ'nın fethi ve lâ'm'ın sükûnuyla harf-i idrâbdır. Idrâb, hükmü ma'tûfun-aleyhden ma'tûfa sarf demektir. Bunda birkaç vecih vardır.

1. Eğer “بَلَّ” kelimesinden sonra cümle zikrolunur ise idrâbın ma'nâsı yâ mefhum-ı evveli ibtâl olur.²⁴⁴ ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَانُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ﴾ kavli-i keriminde olduğu gibi ki mefhum-ı evvel Rahmân'ın veled ittihâzı “بَلَّ” kelimesiyle ibtâl olunup velediyetle hakka izâfe edilenler mukarreb kullar olduğu beyân olunmuştur. Yâhud bir garazdan²⁴⁵ başka bir garaza²⁴⁶ intikâl [67] olur.²⁴⁷ ﴿فَذَاقُوا لَوْ أَنَّ تَرْكِي وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾ âyât-ı kerimesinde olduğu gibi ki bir garazdan âhar garaza intikâl vâki' olmuştur. Nitekim tercemesinden dahi münfelim olur. “Me'âsiden pâk olan ve Rabbisinin ismini zikredip namâz kılan kimse tahkîk felâh buldu. Belki sizler hayât-ı dünyâyı tercih edersiniz. Hâlbuki âhiret hayırlı ve ebedidir” demek olur.

2. Eğer “بَلَّ” den sonra müfred gelirse sâniyi evvele atf için gelir. Ve eğer kendinden mukaddem fi'l-i emr yâhud haber-i müceb bulunursa mâ-kablini meskûtun anıh şekline koyup hükmü mâ-ba'dine isbât eder. “اضْرَبْ زَيْدًا بَلَّ” gibi ki “Zeyd'i darb et yok belki Amr'ı darb et” demek olup taleb-i darb Amr'a isbât olunarak Zeyd'in darbı meskûtun-anıh kalmıştır. Haber-i mücebden sonra vukû'u “فَامَّ زَيْدٌ بَلَّ عَمْرُو” gibi “Zeyd kâ'im oldu belki Amr kâ'im oldu” demek olmakla Zeyd'in kıyâmı meskûtun anıhtır.

3. Eğer “بَلَّ” kelimesi nefy yâhud nehyden sonra vâki' olursa mâ-kablini alâ-hâlihî takrîr ile onun mefhumunun zıddını mâ-ba'dine isbât eder.

244 “(Böyle iken) “Rahmân çocuk edindi” dediler. O böyle şeylerden uzaktır, yücedir. Hayır, (evlat diye niteledikleri) o melekler ikrama erdirilmiş kullardır” el-Enbiyâ, 21/26.

245 Nûshada “arazdan” şeklinde yazılmıştır.

246 Nûshada “araza” şeklinde yazılmıştır.

247 “Arınan ve Rabbinin adını anıp, namaz kılan kimse mutlaka kurtuluşa erer. Fakat sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa âhiret, daha hayırlı ve süreklidir” el-A'lâ, 87/14-17.

“مَا قَامَ زَيْدٌ بَلْ عَمَرُو” gibi ki “Zeyd kâ'im olmadı belki Amr kâ'im oldu” demek olur. Ba'de'n-nehy dahi “لَا يَقُمْ زَيْدٌ بَلْ عَمَرُو” gibi ki “Zeyd kâ'im olmasın belki Amr kâ'im olsun” demektir.

Tenbih: Ba'zen ba'de'l-icâb vâki' olan “بَلْ” kelimesinden mukaddem te'kid-i ıdrâb için lâ-i nâfiye ziyâde edilir. Şâ'irin,

وَجْهَكَ الْبَدْرُ لَا بَلْ الشَّمْسُ لَوْ لَمْ * يَقْضِ لِلشَّمْسِ كَشْفَةً أَوْ أَفُولٌ²⁴⁸

kavlinde olduğu gibi ki vech-i mahbûbu bedre teşbîhden şemse teşbîhe [68] ıdrâb “لَا” ile te'kid olunmuş ki “Senin yüzün bedrdir, yok belki şemsdir; eğer şemse kûsûf ve gurûb hükmeylemeseydi” demek olur. Beytin letâfeti mertebe-i gâyedir. İşbu “بَلْ” kelimesinin mâ-ba'dinin i'râbı, misâllerinden dahi münfehim²⁴⁹ olduğu üzere sâ'ir ma'tûflar gibi mâ-kabline tâbi'dir.

بَلَى

Bâ ve lâ'm'ın fethi ve elif-i maksûra ile harf-i cevâbdır. Nefye muhtas olup gerek mücerred gerek istifhâma makrûn olsun ibtâlini ifâde eder. Nefy-i mücerredin cevabı²⁵⁰ ﴿زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي﴾ kavlı-i kerîminde olduğu gibi “Şol kimseler ki kâfir oldular, müstakbelde ba's olunmayacaklarını zu'm eylediler. Söyle yâ Muhammed, evet kasem ederim Rabbime ki elbette ba's olunursunuz” demek olur. İstifhâma makrûn nefyin cevabı “أَلَيْسَ زَيْدٌ بِقَائِمٍ” kelâmına karşı “بَلَىٰ” denildiği gibi ki “قَائِمٌ” demek olur.

Tenbih: Bu mes'elede istifhâmın hakîkî yâhud tevbihî yâhud takrîrî olması müsâvîdir. Cümlesinde “بَلَىٰ” cevabı, nefyi ibtâl eder ve bunun mahalline “نَعَمْ” kelimesi getirilmek sahîh olmaz. Zîrâ “نَعَمْ” harf-i tasdik olmakla gerek nefy gerek icâb vârid olan kelâmı musaddıkdır. Meselâ²⁵¹ ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ﴾ hitâb-ı celîline “بَلَىٰ” denildi ki “أَنْتَ رَبُّنَا” demektir. Eğer “نَعَمْ” denilse “لَسْتُ بِرَبِّنَا” demek olurdu. Buna dâ'ir ba'zı kelâm Faslu'n-Nûn'da gelir.

248 Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 162.

249 Asıl metinde fâ harfî düşmüştür.

250 “İnkâr edenler, kesinlikle, öldükten sonra diriltilmeyeceklerini iddia ettiler. De ki: “Hiç de öyle değil, Rabbime and olsun...” et-Tegâbûn, 64/7.

251 “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” el-A'râf, 7/172.

بَلَّة

Feth-i bâ ve sükûn-ı lâm ile “كَئِفَ” vezninde beş vechile müsta‘meldir:

1. “أَتْرُكُ” ma‘nâsına ism-i fi‘l-i emrdir. “بَلَّةٌ مَا أَضْمَرْتُ” gibi ki “أَتْرُكُ مَا أَضْمَرْتُ” ma‘nâsınadır. Bu sûrette âhîrinin fethası hareke-i binâdır. Ve mâ-ba‘di mef‘ûliyetle mansûb olur. “بَلَّةٌ زَيْدًا” gibi ki “أَتْرُكُهُ” demektir. [69]

2. “تَرُكُ” ma‘nâsına masdar menziline müsta‘meldir. Bu hâlde âhîrin fethası i‘râbdır ve mâ-ba‘di izâfetle mecrûr olur. “بَلَّةٌ زَيْدٌ” gibi ki “أَلَزِمْتُ تَرُكَهُ” takdîrinde olarak tercemesinde “Zeyd’in terkinde sâbit ol” demektir. Ebû Zeyd’in²⁵² rivâyetine nazaran “بَلَّةٌ” masdar olarak isti‘mâline kalb ile “بُهْلٌ” denirmiş. Bunda hâ’nın fethiyle de câ’iz imiş.

3. Lafzen olduğu gibi ma‘nen dahi “كَئِفَ” kelimesine mürâdif isim olur, ya‘nî “كَئِفَ” ma‘nâsını ifâde eder. Bu hâlde dahi âhîrin fethası binâdır. Ve mâ-ba‘di mu‘ahhar mübtedâ olmakla merfû’dur. “بَلَّةٌ زَيْدٌ” gibi “كَئِفَ زَيْدٌ” demektir.

4. İnde ba‘zı’l-Küfiyyîn “غَيْرُ” ma‘nâsına gelir. *Sahih-i Buhârî*’de tefsîr-i sûre-i Secde bâbında vârid olan hadîs-i şerîfin “مِنْ بَلَّةٍ مَا أَطْلَعْتُمْ عَلَيْهِ” cümle-i cemîlesinde²⁵³ olan “بَلَّةٌ” lafzı bu ma‘nâya olup mu‘rab ve “مِنْ” ile mecrûr vâki‘ olmuştur. Mahalline mürâca‘atla tafsîli anlaşılır.

5. “أَجَلُ” ma‘nâsına harf-i cevâb olur. *Kâmûs* tercemesinde böylece mezkûr ise de bir misâl irâd olunmamıştır.²⁵⁴

Tenbih: “بَلَّةٌ” kelimesini Küfiyyûn edevât-ı istifhâmdan ve Ahfeş hurûf-ı cârreden ve ba‘zılar kelimât-ı istisnâdan addetmişler ise de i‘tirâzâtan hâlî olmamış. Tafsîli, kütüb-i mufasssala-i nahviyyede mezkûrdur.

252 Tam adı, Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî’dir. Basra dil okuluna müntesip dil ve edebiyat âlimidir. 119/737 yılında Basra’da dünyaya geldi. Halef el-Ahmer, Ebu Ubeyde, Asmaî ve Sibeveyhi gibi dil âlimlerinin onu otorite kabul etmeleri onun Arap dilindeki yetkinliğini ortaya koymaktadır. Basra’da 215/830 yılında vefât eden Ebû Zeyd el-Ensârî’nin bazı eserleri şunlardır: *Kitâbü’n-Nevâdir*, *Kitâbü’l-Matar*, *Kitâbü’n-Nebât*, *Kitâbü’l-Emsâl*. Bkz. Hüseyin Elmalı, “Ebû Zeyd el-Ensârî”, *DİA*, c. X, s. 270-271.

253 Buhârî, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 32.]

254 Mütercim Âsım, *Okyanus*, VI., 5554.

بَهْلَ

Bâ'nın fethi ve hâ'nın sükûnu ve lām-ı meftûha ile “بَهْلَ” kelimesinin maktûbu olup onun kısm-ı sâniinde mezkûrdur.

بَيْدَ

Bâ'nın fethi ve yâ'nın sükûnu ve dâl'in feth üzerine binâsı ve ba'zen bâ-i meftûhanın işbâ'ıyla “بَايْدَ” ve bâ'nın mîm'e ibdâliyle “مَيْدَ” ve elif-i maksûrayla “مَيْدَى” dahi lügattir. “أَنَّ” ve sılasına izâfete mülâzım [70] isimdir. Ve inde-İbn Mâlik harftir. Her hâlde iki ma'nâsı vardır:

1. “غَيْرَ” kelimesine mürâdif olur: “نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ بَيْدَ أَنَّهُمْ أَوْتُوا الْكِتَابَ” “غَيْرَ أَنَّهُمْ أَوْتُوا” hadîs-i şerîfinde²⁵⁵ olan “بَيْدَ” bu ma'nâya mahmûldür ki takdîrindedir. Biz bundan “ancak” ta'bîr ederiz.

2. “مِنْ أَجْلِ” ma'nâsıdır: Mefhar-ı âlem sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem efendimizin “أَنَا أَفْصَحُ مَنْ نَطَقَ بِالضَّادِ بَيْدَ أَنِّي مِنْ قُرَيْشٍ وَاسْتَرْضَعْتُ فِي بَنِي سَعِيدِ ابْنِ بَكْرِ” hadîs-i dürrer-bârlarında olduğu gibi ki “مِنْ أَجْلِ أَنِّي” takdîriyle “Ben harf-i dâd'ı nutkedenlerin en fasîhiyim, Kureyş'ten olduğum ve Benî Saîd b. Bekr kabîlesinde emzirildiğim için” demek olur.

Ba'zı nuhât “بَيْدَ” kelimesine bir üçüncü ma'nâ olarak alâ ma'nâsına gelir demişler. Ve ânîfü'l-beyân “نَحْنُ الْآخِرُونَ” hadîs-i şerîfini dahi “عَلَى أَنَّهُمْ” takdîriyle şerh etmişlerdir. Lâkin “غَيْرَ” ma'nâsı evlâ ve a'lâdır denmiş.

بَيْنَ

Feth-i bâ ve sükûn-ı yâ-i müsennât-ı tahtîyye ve nûn-ı meftûha ile kelime-i tansîf ve teşrîktir. Bunun hakkı birden ziyâdeye delâlet eden kelime yâhud kelâma muzâf olarak isti'mâlidir.²⁵⁷ ﴿فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ﴾ kelime-i kerîmesinde olduğu gibi ki “Nâs arasında doğru olan hükümle hükmeyle” demek-

255 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, 332.

256 Bkz. el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlül-İlbâs*, (thk. Abdülhamid el-Hindâvî), el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2000, c. I, s. 228.

257 “...İnsanlar arasında hak ile hüküm ver...” es-Sâd, 38/26.

tir. Eğer vâhide muzâf olursa vâv ile atf vâcib olur. “الْمَالُ بَيْنَ زَيْدٍ وَعَمْرٍو” gibi. “بَيْنَ زَيْدٍ وَبَيْنَ عَمْرٍو” demek kabihdir. Lâkin “بَيْنِي وَبَيْنَكَ” kavlinde “بَيْنَ” kelimesinin i'âdesi muzmer mecrûra muzâf olmakla atfta i'âde-i cârrın lüzûmuna mebnidir. İşbu “بَيْنَ” kelimesi zamâna muzâf olursa zarf-ı zamân, mekâna muzâf olursa [71] zarf-ı mekân olur. “آتِيكَ بَيْنَ الْعَشَائِنِ” ve “دَارِي بَيْنَ دَارِ زَيْدٍ وَخَالِدٍ” gibi ki misâl-i evvelde zarf-ı zamân, sâñide mekândır. “بَيْنَ” kelimesinin mâ-ba'di dâ'imâ izâfetle mecrûrdur.

بَيْنَا

Feth-i bâ ve sükûn-ı yâ ve nûn-ı meftûha'nın fethası işbâ'ından mütevellid elif ile ba'zen âhirine mâ-i zâ'ide iltihâkıyla “بَيْنَمَا” lafızları kelimât-ı ibtidâdandır. Bunlar ile kelâma bed' olunur. Cümle-i ismiyyeye dâhil olup ma'nâyı müfâce'eyi müfîd olmakla kelâm-ı fasîhde bunlardan sonra “إِذْ”-i müfâce'e getirilmek ma'nâsızdır. “بَيْنَا أَنَا جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ جَاءَ عَمْرٌو” gibi “Ben mescidde oturmakta iken nâgâh Amr geldi” demek olur. Hadîs-i nebeviyyede “بَيْنَا” ve “بَيْنَمَا” kelimelerinden sonra “إِذْ”-i fücâ'iyye kelimesi derc-i rivâyet mahmûldür. Bu kavli, ba'zı ehâdisde “إِذْ” bulunmaması te'yîd eder.

FASLU'T-TÂ

ت

Harf-i tâ-i müfrede âmil ve gayr-ı âmil olarak müsta'mel olup üç kısma münkasımdır:

1. Tâ-i kasemdir. Bu hâlde hurûf-ı câredendir meftûhan telaffuz olunur. İsm-i celâleye dühûle ve muksemin aleyhin nâdiru'l-vukû' olması cihetle ta'ccübe muhtastır. ²⁵⁸ ﴿تَاللّٰهِ تَقْتُوْا تَذْكُرْ يٰٓيُوسُفُ﴾ kavlı keriminde olduğu gibi ki “Kasem ederiz Allâh Te‘âlâ’ya, hiç unutmayıp Yûsuf’u zikredersin” demek olup kasem ile berâber unutulmayıp hüznün bu kadar imtidâdına ta'ccübü müfiddir. Ve ba‘zen “رَبِّ” “كَعْبَةٍ” “رَحْمَن” ism-i şerîflerine de dühülü mervîdir: “تَرَبِّ” “تَرَبِّ الْكَعْبَةِ” “تَرَبِّ الرَّحْمَنِ” gibi.

2. Ef'âle lâhik olan tâ-i te'nîstir: Bunun hükmü dâ'ima sâkin olmaktır. “نَصْرَتْ” “دَهَبَتْ” gibi fi'l-i mâziye münhasırdır. Evâhir-i esmâya lâhik [72] olan tâ-i te'nîsler hurûf-ı me'âniden addolunmaz. Çünkü onların tâ yâhud hâ olmasında ihtilâf vardır.

3. Evâhir-i esmâ ve ef'âle lâhik olan tâ-i müteharrikdir ki iki nev' olup biri esmâya lâhik olan tâ-i zamîrdir ki müfred müzekker muhâtab için meftûh olarak “أَنْتَ” müfred mü'ennes muhâtaba için meksûr olarak “أَنْتِ” kelimelerinde olandır. Diğer nev'i, ef'âle lâhik olan tâ-i müteharrike olup müfred müzekker muhâtab için meftûhan “عَلِمْتُ” müfred mü'ennes muhâtaba için meksûren “عَلِمْتِ” kelimelerinde ve mütekellim vahde için mazmûm olarak “عَلِمْتُ” kelimesinde olan tâ'lar gibi. İşbu aksâm-ı selâsenin gayrı tâ'lar, meselâ tâ-i muzâ-ra'at ve sâ'ire hurûf-ı me'âniden değildir.

تَا

Tâ'nın fethi ve elif'in kasrıyla mü'ennese mahsûs ism-i işârettir. Müzekker için olan “ذَا” gibi. Tesniyesinde; hâlet-i ref'de “تَانِ” ve nasb ve cerde “تَيْنِ” denir. Cem'i lafzının gayrıdan “أُولَى” ve “أُولَاءِ” gelir. Faslu'l-Hemze'de “أُولَى” maddesine nazar oluna. Lisânımızda “şu hatun, şu hatunlar” demek lâzım gelir ise de Türkî'de te'nîs ve tezkîre dâll lafız olmadığından “Şu, şunlar, bu, bunlar”

258 “...Allah'a yemin ederiz ki, sen hâlâ Yusuf'u anıp duruyorsun...” Yûsuf, 12/85.

demekle iktifâ olunur. Bunun evveline hâ-i tenbîh idhâliyle “هَاتَا” denir, “هَذَا” gibi. Bu sûrette bunlardan “işte şu, işte şunlar, işte bu, işte bunlar” ta’bîr edilir. Hitâb mevzi’lerinde kâf-ı hitâb lâhik olarak “تَاكَ”، “تَاكُمَا”، “تَاكُم”، “تَاكُنْ”، “تَاكُنْ” denir.

تَهْ

Tâ’nın kesri hâ’nın sükûnuyla bu dahi mü’ennese mahsûs ism-i işârettir. Müzekker için zâl’in kesriyle “تَهْ” olduğu gibi.

تِي

Tâ’nın kesri ve sükûn-ı yâ ile bu dahi mü’ennese mahsûs ism-i işârettir. [73] Buna lâm tevsîtiyle kâf-ı hitâb lâhik oldukta yâ’nın hazfî ve lâ’nın iskânıyla “تِيْلَكْ” denir. Ve “تِيْلَكْ”، “تِيْلَكُمَا”، “تِيْلَكُم” ilâ âhirihi tasrîf olunur.

Tenbîh: Esmâ-i işârâta lâhik olan kâf-ı hitâbların te’nîs ve tezkîr, tesniye ve cem’leri müşârun ileyhe tâbî‘ olmayıp muhâtaba tâbî‘dir. Müşârun ileyhlere tâbî‘ olan te’nîs ve tezkîr ve tesniye ve cem’ler ism-i işâretin kendi lafızlarında vâki‘ olur.

FASLU'Ş-ŞÂ'İ'L-MÜSELLESE

ثُمَّ

Sâ'nın zammı ve mîm-i müşeddede-i meftûha ile hurûf-ı âtîfedendir. Bunda dört lûgat vardır. Biri aslı olan “ثُمَّ”, birisi sâ'nın fâ'ya tebdîli ile “فُمَّ”, diğeri tâ-ı te'nîs-i sâkine ile “ثُمَّتْ”, birisi de tâ-i te'nîs-i müteharrike ile “ثُمَّتْ” dir. İşbu kelime üç ma'nâya gelir:

1. Mâ-ba'dini mâ-kabliyle hükmde teşrik eder: Ba'zı nuhât 'indlerinde ba'zen bundan tahallûf edip ya'nî âtife olmayıp zâ'ide olarak kelâmda bulunur. Bu Ahfeş ve Kûfiyyûn'un kavidir. Şâ'irin,

أَرَانِي إِذَا أَصْبَحْتُ أَصْبَحْتُ ذَاهَوًى * فَثُمَّ إِذَا أَمْسَيْتُ أَمْسَيْتُ عَادِيًا²⁵⁹

kavlinde olan “ثُمَّ” yi buna hamletmişlerdir ki “فَإِذَا أَمْسَيْتُ” takdîrinde olup zâ'ide-dir. “Ben kendimi sabâhladığım vakitte bir ârzû ve irâde sâhibi olarak sabâhladım görüyorum, imdi akşamladığımda onu târik ve mütecâviz olarak akşamladım” Ya'nî “Hiçbir şey’de devâm ve sebât yok, hattâ nefsimde bile devâm ve sebât göremiyorum” demek olur. Lâkin diğerleri tarafından bu kavle cevâb verilmiştir.

2. Tertîb iktizâ eder: “جَاءَنِي زَيْدٌ ثُمَّ عَمْرُو” gibi ki “Bana Zeyd geldi, sonra Amr geldi” demek olup bunda dahi ihtilâf vardır. Nitekim [74] şâ'irin,

إِنَّ مَنْ سَادَ ثُمَّ سَادَ أَبُوهُ * ثُمَّ قَدْ سَادَ قَبْلَ ذَلِكَ جَدُّهُ²⁶⁰

beytinde tertîb bulunmaz. Zîrâ pederin siyâdeti oğlundan akdem ve ceddin siyâdeti ise pederden dahi akdem olacağı tabî'îdir denilmiş. Lâkin tertîb-i hük-mî yok ise de tertîb-i ihbârî vardır diyenler dahi bulunmuştur.

3. Mühleti muktezîdir: ²⁶¹﴿ثُمَّ السَّبِيلَ يَسْرُهُ ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ﴾ kavl-i kerîminde olduğu gibi ki “Cenâb-ı Hak insanı nutfeden halk ve takdîr eyledikten sonra hurûc yolunu ona kolay kıldı. Sonra öldürüp kabre kor, sonra dilediği vakitte kabirden ihrâc eyler” demek olup bunda hem tertîb hem de mühlet

259 Zühayr b. Ebî Sülmâ, *Dîvân-ı Zühayr b. Ebî Sülmâ*, (thk. Ali Hasan Fâûr), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, s. 140; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 169.

260 Beyit Ebû Nüvâs'a aittir. Ebu Nüvâs Hasan b. Hânî, *Dîvân-ı Ebi Nüvâs*, (thk. Ahmed Adbulmecid el-Gaz-zâlî), Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrut, s. 493; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 169.

261 “Sonra ona yolu kolaylaştırdı. Sonra onu öldürdü ve kabre koydu. Sonra, dilediği vakit onu diriltir” Abese, 80/20-22.

vardır. Ba'zen bundan dahi tehallûf eder, ya'nî mühleti iktizâ etmez denilmiş. “أَعْجَبَنِي مَا صَنَعْتَ الْيَوْمَ ثُمَّ مَا صَنَعْتَ أَمْسٍ أَعْجَبُ” kelâmında olduğu gibi ki “Bugün yaptığın şey’ beni i‘câb eyledi, dünkü yaptığın şey’ daha acıbdır” demek olmakla bunda ne mühlet ne tertîb vardır. Belki “ثُمَّ” bunda fâ mevki’inde vâki’ olmuştur. Hâlbuki kelâm-ı mezkûrda “ثُمَّ” sâbıkan beyân olunduğu vechile tertîb-i ihbârî ifâde etmekle “ثُمَّ أَخْبَرَكَ” takdîrindedir.

Tenbih: Kûfiyyûn indinde “ثُمَّ” kelimesi muzâri‘i nasb etmekte fâ ve vâv mecrâsına icrâ edilmiştir. Ya’nî fi’l-i şarttan sonra “أَنْ”-i nâsibe ızmâriyla fâ ve vâv’ın makrûnu olan muzâri‘, mansûb olduğu gibi “ثُمَّ”nin makrûnu dahi mansûb olur. “ثُمَّ” kelimesi aslen umûr-ı selâseyi, ya’nî hükmde teşrîk ve tertîb ve mühletten birini muktezî olup bunlardan her ne kadar tehallûfı zannolunmuş ise de güzelce tedkîk olunsa me‘ânî’-i mezkûreden birisi bulunur. Ez-cümle tertîb; rûtebî, zamânî, ihbârî olmaya mütehammildir. Tercemede kelime-i mezkûreden [75] “sonra” ve “bundan sonra” diye ta‘bîr edilir.

ثُمَّ

Sâ’nın ve mîm-i müşeddede fethiyle mekân-ı ba‘ide mevzû‘ ism-i işârettir. Türkî’de “orada” ta‘bîr edilir. ²⁶² ﴿وَأَزَلَفْنَا ثُمَّ الْآخِرِينَ﴾ kavlı keriminde olduğu gibi. “Ve yakın kıldık orada âhar gürûhu” ya’nî Mûsâ aleyhi’s-selâm ile kavmine Fir‘avn ve etbâ‘ını demek olur. Ve işbu “ثُمَّ” kelimesi zarf-ı mekân olup zarfiyyetin gayrıda isti‘mâl olunmaz. Hurûf-ı cârreden “مِنْ”den gayrı bir şeyle mecrûr olmaz. ²⁶³ ﴿وَإِذَا رَأَيْتَ ثُمَّ رَأَيْتَ﴾ kavlı keriminde mef‘ûliyetle i‘râb edenler galat etmişlerdir. Buna harf-i tenbih tekaddüm ederek “هَآ ثُمَّ” denilmediği gibi kâf-ı hitâb ilhâkıyla “ثُمَّكَ” dahi denilmez. Ba’zen “ثُمَّ”-i âtife ile beynleri temyîz olunmak için âhirde “هَآ” ile “ثُمَّه” yazılır.

ثُمَّ

Feth-i sâ ve mîm-i müşeddede ile bir şey[e] ayakla basmak ve ıslâh eylemek ve cem‘ eylemek ve sâ’ir ma’nâlara mevzû‘ “الْثُمَّ” lügatinden fi’l-i mâzîdir. Buraya def-i iltibâs kayd olundu. Mahalli, kütüb-i lügattir.

262 “Ötekileri de oraya yaklaştırdık” eş-Şu‘arâ, 26/64.

263 “Orada, görünce... görürsün” el-İnsân, 76/20.

FASLU'L-CĪM

جَلَلْ

Cīm ve lām-ı ūlânın fethi ve lām-ı sāniyenin sükûn üzere binâsıyla “نَعَمْ” ma'nāsına harf-i cevābdır. Bu kelime için kelām-ı Arab'da cevābdan başka bir ma'nā olmadığını *Rasfu'l-Mebānî* sāhibi hikāye etmiş.²⁶⁴ Meselâ bir kimse “هَلْ قَامَ زَيْدٌ” dese “جَلَلْ” denir, “نَعَمْ” demek olur ve kelām-ı Arab'da kaliletü'l-is-ti'māldir.

Tenbih: İsim olarak azīm ve yesīr ve sā'ir ma'nālara gelir. Tafsili kütüb-i lügatte görülür.

جَيْر

Feth-i cīm ve sükûn-ı yâ-i müsennât-ı tahtiyye ve rā-i mühmelenin kesri üzere binâsıyla “أَمْسِ” vezninde ve tahfif için rā'nın fethi üzere binâsıyla [76] “أَيْنَ” ve “كَيْفَ” vezninde “نَعَمْ” ve alâ-kavlin “أَجَلْ” ma'nāsına harf-i cevābdır ki muhbirin tasdiki ve mustahberin i'lāmı ve tālibin va'di husûsunda musta'meldir ve kelime-i mezkûre inde'l-Arab “حَقًّا” ma'nāsına kelime-i yemîndir. “جَيْرِ لَأَفْعُلْ” gibi ki “حَقًّا لَأَفْعُلْ” demek olur. Kezâ “أَعْرِفْ” ma'nāsına ism-i fi'l olur.

264 Bkz. Mâlekî, *Rasfu'l-Mebānî*, 176.

FASLU'L-ḤĀİ'L-MÜHMELE

حَاشَا

Hâ'nın fethi ve elif'ten sonra şîn-i meftûha ve elifin kasrıyla üç vecih üzere müsta'meldir.

1. Fi'l-i müt'e'addi-i mutasarrıf olarak müsta'meldir. Meselâ “حَاشِيَّتُهُ” denir, “إِشْشِيَّتُهُ” ma'nâsına; “أَحَاشِيهِ” denir, “أَشْشِيَّتِيهِ” demek olur. “قَالَ: أُسَامَةُ أَحَبُّ النَّاسِ”²⁶⁵ “مَا حَاشَا فَاطِمَةَ”²⁶⁵ hadîs-i şerîfinde râvî tarafından derc olunan “مَا حَاشَا فَاطِمَةَ” cümlesindeki “مَا حَاشَا” dahi bu kabildendir. Ya'nî “مَا إِشْشَى” demek olur. Terce-me-i hadîs-i şerîf: Râvî buyurur ki “Resûl-i ekrem efendimiz Üsâme bana nâsın en sevgilisidir buyurdu. Hazret-i Fâtımâ'yı istisnâ eylemedi” demektir.

2. Esahh-ı akvâl üzere isim olarak kelime-i tenzîhiyye olur, ya'nî bununla yalnız tenzih irâde olunup ma'ât-tenzih ma'nâ-yı âhar kasd olunmaz. Bu kısmın harf olmadığına delil kendisinde hafz ile tasarruf ve harf üzerine idhâl olunması ve isim olduğuna delil dahi ba'zılarının tenvîn ile “حَاشَا لِلَّهِ” kırâ'at etmesidir. Bu misâlde kelime-i celâlenin mecrûr olması lâm ile olup İbn Mes'ûd hazretlerinin dahi bi-gayr-ı lâm “حَاشَى اللَّهُ” kırâ'atinde izâfetle olmağın kelime-i mezbûre için cer ameli yoktur. Bu kelimenin sûret-i isti'mâli bir kimseye bir 'ayb veya töh-metten tebri'e etmek üzere [77] Cenâb-ı Hakkı tenzihledir. Ke-enne o kimsede o ayb yâ töhmet-i halktan Cenâb-ı Hakk'ı tenzihle o kimse hakkında hüsn-i şehâdetir.²⁶⁶ ﴿قُلْنَ حَاشَ اللَّهُ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ شَوْءٍ﴾ kavlı-i kerîminde olduğu gibi.

3. Sibeveyhi ve ekser-i Basriyyûn indinde “إِلَّا” menzilesinde harf-i istisnâ-dır. Lâkin “إِلَّا”nın hilâfına olarak müstesnâyı mecrûr kılar. Bu cihetle hurûf-ı cârreden ma'düddur. “حَاشَا” ile “إِلَّا” kelimelerinin ma'nâca farkı budur ki “إِلَّا” mücerred istisnâ ifâde eder. “حَاشَا” ise müstesnânın müstesnâ-minhde bulunan bir 'ayb ve kusûrdan tenzîhiyle berâber istisnâsını ifâde eder. Me-selâ “صَرَبْتُ الْقَوْمَ حَاشَا زَيْدٌ” denildikde Zeyd'in şerâfeti hasebiyle züll-i mad-rûbiyetten ma'e't-tenzih istisnâsını ifâde eder. Binâ'en aleyh tenzih iktizâ etmeyen veya münâsib olmayan şey'de “حَاشَا” ile istisnâ edilmez. Meselâ “صَلَّى النَّاسُ حَاشَا زَيْدٌ” denmez.

265 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 194.

266 “...Kadınlar, “Haşa! Allah için, biz onun bir kötülüğünü bilmiyoruz” dediler.” Yûsuf, 12/51.

Fa'ide: “حَاشَا” kelimesi inde'l-Arab “مَعَاذَ اللَّهِ” ma'nāsına tebrî'e zımnında irād olunur. Bu cihetle “حَاشَا اللَّهُ”, “حَاشَا لِلَّهِ” kelâmları “مَعَاذَ اللَّهِ” ile müfesserdir. “حَاشَا” lafzında birkaç lügat vardır. Biri aslı olan “حَاشَا”dır. Kısım-ı Yâî'de yazılmıştır. Biri de evvelki elif'in hazfiyle “حَسَى”dır. Bunun elif-i âhiri elif sûretinde dahi resmolunur. Biri dahi âhirin hazfiyle “حَاشَ”dır. Diğeri de “şîn”in iskâniyle “حَاشُ”dır. Bu kelime bâlâda beyân olunduğu vechile fi'l-i mutasarrif olarak isti'mâl olundukda resm-i hattı elif-i âhirin yâ sûretinde tahrîridir.

حَتَّى

Hâ'nın ve tā-i müşeddedenin fethi ve elif-i maksûra ile üç ma'nâya gelir harftir.

1. İntihâ-i gâyet için olur. Bu gâlib-i ahvâlidir. [78] ﴿لَنْ نُبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى﴾²⁶⁷ kavlı-i celîlinde olduğu gibi ki “Elbette biz zâ'il olunmayız o buzağı üzerine ibâdet etmekden Musâ aleyhi's-selâm dönüp bize gelinceye kadar” demek olup 'icle ibâdetin intihâ-ı gâyeti Hazret-i Mûsâ'nın rucû'u olmuştur.

2. Ta'lîl için olur. “أَسْلِمَ حَتَّى تَدْخَلَ الْجَنَّةَ” kelâmı gibi ki “لَأَنْ تَدْخَلَ الْجَنَّةَ” takdîrindedir.

3. İstisnâda “إِلَّا” ma'nāsına olur ve bu ekall-i ahvâlidir. ﴿لَا يَكُونُ زَيْدٌ عَالِمًا حَتَّى﴾ “إِلَّا بِأَنْ يَحُلَّ الْمُشْكِلَاتِ” takdîrindedir.

Tenbih: Bu kelime üç vechile müsta'meldir.

Vech-i Evvel: Ma'nâda ve amelde “إِلَى” menzilesinde harf-i cer olur. Fakat iki şartın vucûduna mütevakkıfır.

1. “حَتَّى”nın mecrûru muzmer olmayıp zâhir olmaktır. “حَتَّى حِينَ” gibi.

2. Mecrûr şey'in âhir cüz'ü yâhud âhir cüz'üne mülakî bulunmaktır. Meselâ “أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسَهَا” kelâmında “رَأْسَ” semekenin âhir cüz'ü olmuştur. “حَتَّى ثُلُثُهَا”, “حَتَّى نِصْفِهَا” denmez. Belki “إِلَى” ile edâ olunur. Zîrâ âhir cüz'ü değildir.²⁶⁸ ﴿سَلَامٌ هِيَ حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ﴾ kavlı-i kerîminde dahi “مَطْلَعِ الْفَجْرِ” lafz-ı

267 “Mûsâ bize dönünceye kadar buzağıya ibadet etmeye devam edeceğiz” Tâ-hâ, 20/91.

268 “O gece, tan yerinin ağarmasına kadar bir esenliktir” el-Kadr, 97/5.

şerîfi leylin âhir cüz'üne mülâkî olmakla “حَتَّى”, “إِلَى” ma'nâsına ve “مَطْلَع” kelimesi mecrûr olmuştur.

Vech-i Sâni: Vâv menzilesinde âtife olarak müsta'meldir. Bunun dahi üç şartı vardır.

1. Mecrûrunda olduğu gibi ma'tûfu dahi muzmer olmayıp zâhir olmaktır.

2. Ma'tûf “حَتَّى”nın mâ-kablinden cüz'ü yâhud cüz'ü gibi olmaktır. “قَدِمَ الْحَجَّاجُ” “أَعْجَبَنِي الْجَارِيَةُ حَتَّى حَدِيثُهَا” ve “حَتَّى الْمَشَاءُ” kelâmlarında [79] olduğu gibi.

3. Ziyâde yâhud naksda mâ-kabline gâyet olmaktır. “مَاتَ النَّاسُ حَتَّى الْأَنْبِيَاءُ” ve “زَارَكَ النَّاسُ حَتَّى الْحَجَّامُونَ” kelâmlarında olduğu gibi. Zîrâ enbiyâ, nâsın mer-tebeten ziyâdede gâyeti ve haccâmlar naksda gâyetidir. İşbu vecihde “حَتَّى” ile ma'tûfun i'râbı ma'tûfun aleyhin i'râbinâ tâbi' olmakda sâ'ir ma'tûflar gibidir.

Vech-i Sâlis: Harf-i ibtidâ olarak müsta'meldir, ya'nî “حَتَّى” dan sonra cüm-leler ibtidâ eder. Bu hâlde “حَتَّى” kelimesi gayr-ı âmil olarak gâyet ma'nâsı ifâde eder, ya'nî mâ-ba'dinde olan cümleyi mâ-kablinde mezkûr olan hükme gâyet kılar ve cümle-i ismiyye ve fi'liyyeye dâhil olur.

Latîfe: İşbu vücûh-ı selâse-i mezkûre yalnız “أَكَلْتُ السَّمَكَةَ” misâlinde tatbîk edilebilir. Ya'nî “إِلَى” ma'nâsına cârre olarak: “أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسِهَا بِالْجَرِّ أَي: وَرَأْسِهَا” vâv gibi âtife olarak: “أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسِهَا بِالنَّصْبِ أَي: حَتَّى رَأْسِهَا مَأْكُولٌ” harf-i ibtidâ olarak: “أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسِهَا بِالرَّفْعِ أَي: حَتَّى رَأْسِهَا مَأْكُولٌ” gibi. Lâkin her yerde bu böyle olamaz. İşbu kelimenin vücûh ve ahvâl-i isti'mâlâtı olkadar tefer-ru' ve teşa'ub etmiştir ki beyne'n-nuhât zikrolunan şer'it ve kavâ'id ve zavâbit ihâta ve ihsâdan hâric kalmıştır. İşte bu yüzden olmalıdır ki İmâm Ferrâ rahime-hullâh “libâs-ı hayâtta soyuluyorum el-ân derûnumda “حَتَّى” dan bir şübhe ve işkâl bâkîdir” demişler. Güyâ ölüyordum hâlen kurtulamadım demek ister.

Kelime-i mezkûrede üç lügat vardır: Biri eşher olanı ki zikrolundu. Biri de hâ-i mühmeleyle bedel ayn-ı mühmele ile “عَتَّى”dır ki lügat-i Hüzeyl'dir. Birisi de elif-i maksûranın imalesiyle “حَتَّى”dır ki lügat-i ehl-i [80] Yemen'dir.

حَنْ

Feth-i hâ ve sükûn-ı nûnla hurûf-ı cârreden olan “حَنْ” kelimesinden lügat-ir ki Hüzeyl ve Sakîf lügatleridir. Faslu'l-Ayn'da gelir.

حَيْثُ

Hâ'nın fethi yâ-i müsennât-ı tahtiyyenin sükûnı ve âhirde sâ-i müsellenenin zammı üzere binâsıyla ve Tayy lügatinde yâ mahalline vâv ile “حَوْثُ” zarf-ı mekândır. Ve inde'l-Ahfeş ba'zen zamâna dahi delâlet eder ve izâfet binâsını izâle etmez, ya'nî muzâf olduğu hâlde yine âhiri zam üzerine mebnîdir. ﴿فَأَقْتُلُوا﴾²⁶⁹ “Katlediniz müşrikleri bulduğunuz yerde” demek olur. Bu kelimeye hurûf-ı cârreden yalnız “مِنْ”, “إِلَى”, bâ harfleri dâhil olur: ²⁷⁰ ﴿مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ﴾ “Me'mûl etmediği yerden”. “إِلَى” ile bâ'nın dühûlü nâdirdir. “مِنْ” ile ba'zen ta'lîl ve takyîd ifâde eder: “إِلَى حَيْثُ شِئْتُمْ”, “İlâi حَيْثُ شِئْتُمْ”, “İnsân olduğu için”, “مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ إِنْسَانٌ” demek olur. İşbu kelime gâliben zarfıyyet üzere mahall-i nasbda ve zikrolunduğu vechile mahall-i hafdda 'alâ kavlin ba'zı kerre mef'ûlün bih vâki' olur. Ve cümle-i fi'liyye ve ismiyyeye muzâf olur. Lâkin cümle-i fi'liyyeye izâfeti ekserdir. Müfredde izâfeti nâdirdir. 'Alâ kavlin eğer müfrede muzâf olursa i'râb olunur. Nitekim ba'zı Arab'dan menkûldür.

حَيْثُمَا

Sâlifü'l-beyân “حَيْثُ” kelimesi olup âhiline mâ-i kâffe ittisâl etmekle şart ma'nâsını mütezammın olup fi'line mü'essir olan cevâzımdan olmuştur. Bu hâlde, ta'mîm-i emkineye delâlet eder. “حَيْثُمَا تَجْلِسُ أَجْلِسُ” gibi “Sen her nerede oturursan ben de orada otururum” demek olur. Bunun zamâna delâletine İbn Hişâm, *Muğni*'de şâ'irin, [81]

حَيْثُمَا تَسْتَقِيمُ يُقَدِّرُ لَكَ اللَّهُ * نَجَاحًا فِي غَايِرِ الْأَزْمَانِ

kavlini delîl tutmuştur.²⁷¹ Bunda karîne “غَايِرِ الْأَزْمَانِ” cümlesidir. “Her ne zamân istikâmet edersen müstakbelde Allâh Te'âlâ sana maksûda zafer-yâb olmayı takdîr kılar” demek olur. Ta'mîm-i emkinede “her nerede” ta'bîr olunur.

269 “...Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün...” et-Tevbe, 9/5.

270 “...beklemediği yerden...” et-Talâk, 65/3.

271 İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 418.

FASLU'L-HÂİ'L-MU'CEME

خَاء

Hemze'nin kesri üzerine binâsıyla “عَجَلْ” ma'nâsına ism-i fi'l-i emrdir. “Tez ol, çabuk ol” demek olur.

خَلَا

Hâ ve lâ'm'ın fethi ve elif'in kasrıyla harf olarak ve fi'l-i müte'addi olarak müsta'mel lafz-ı müşterektir. Ve her iki hâlinde dahi edevât-ı istisnâdandır. Harf olduğu sûrette kendisiyle istisnâ olunan ismi, cer etmekle hurûf-ı cârre-den ma'dûd olur. “جَاءَ الْقَوْمُ خَلَا زَيْدٌ” gibi. “Kavim geldi ancak Zeyd gelmedi” demek olur. Bu kelime sâ'ir hurûf-ı cârre gibi ef'ali, esmâya te'addi ettirmedigi ve belki fi'lin ma'nâsını isimden izâle ettiği cihetle mâ-kablinde olan fi'le ta'aluk etmez.

Fi'l-i müte'addi olduğu hâlde müstesnâyı nasb eder ve fâ'ili fi'l-i mütekadimin masdarına yâhud ism-i fâ'iline veyâ ba'zı mübheme râci' zamîr-i müstetirdir. Meselâ “جَاءَ الْقَوْمُ خَلَا زَيْدًا” gibi ki bundan “خَلَا أَنِّي جَانِبَ مَجِيئِهِمْ زَيْدًا” takdiriyle istihsâl-i ma'nâ edilir. “خَلَا” fi'linin fâ'ili olan zamîr-i müstetir “جَاءَ” fi'linin masdarına râci' olup “زَيْدًا” mef'ûliyyetle mansûb olmuştur. Lâkin bu faraziyyedir, ya'nî “خَلَا” kelimesini fi'il farzetmekledir. Misâl-i mezkûrun tercemesinde “Kavim geldiler, Zeyd'in gelmesi onların gelmesine mücânebet eyledi” denilebilir. Ma'a hâzâ misâl-i [82] mezkûr ve emsâlinde cerle “خَلَا زَيْدٌ” demek dahi câ'izdir. Ancak “خَلَا” kelimesine “مَا”-i masdariyye dâhil oldukça nasbı vâcibdir. Zîrâ “مَا”-i masdariyye fi'liyyeti ta'yîn eder. Lebid radiyallâhu anhın

أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهُ بَاطِلٌ * وَكُلُّ نَعِيمٍ لَا مَحَالَةَ زَائِلٌ²⁷²

kavlinde olduğu gibi ki cerri asla câ'iz olmaz. Tercemesinde “Allâh Te'âlâ hazretlerinin gayrı her bir şey bâtıl ve her bir na'im elbette zâildir” ta'bîr olunur. Bu kelime ve emsâliyle olan istisnâlarda kelâm ister müceb ister menfi olsun müstesnâ mansûb olur. “مَا قَامَ الْقَوْمُ مَا خَلَا زَيْدًا” gibi.

272 Bkz. Lebid b. Rabî'a, *Divânu Lebid*, 236.

خَلَا

Şekl-i sâbık üzerine fi'l-i mâzîdir. “سُمُو” vezninde “خُلُو” ve “وَفَاء” vezninde “خَلَاء” mâddesindendir. Lügat-i mezbûr[e] me‘ânî-i müte‘addideye gelir. Mahalli kütüb-i lügat olup berâ-yı def‘-i iltibâs işâret olundu.

FASLU'D-DÂLİ'L-MÜHMELE

دُون

Dāl'in zammıyla “فَوْق” kelimesinin nakizidir. Aşağı demek gibi. İşbu kelime birçok ma'nāya gelir ve müte'addid mevâzı'da isti'māl olunur. Ba'zen zarf, ba'zen ezdâddan olur. Ve intisâbı zarfıyyet üzeredir. Ezcümle ön ma'nāsına gelir: “مَشَى دُونَهُ” gibi “أَيُّ أَمَامَةٍ”, ense ya'nī ard ma'nāsına gelir: “فَعَدَّ دُونَهُ” gibi “أَيُّ وَرَائِهِ”, “فَوْق” ma'nāsına gelir ve “غَيْرَ” ma'nāsına gelir. Bu ma'nâda ba'zen “مِنْ” ile mecrûr olur. “لَا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ” gibi ki “مِنْ غَيْرِهِ” demek olur. Şerîf ve hasîs ma'nâlarında ezdâddan olur. “خَذَ” ma'nāsına ism-i fi'l-i emr olur. Ve bu ma'nâda kâf-ı hitâb ile “دُونَكَ الدَّرْهَمَ” denir, “خَذْهُ” ma'nāsına muhâtaba nisbetle tesniyesinde “دُونَكُمْ”, cem'inde “دُونَكُمْ” denir. Ve bi-gayr-ı mef'ûl, iğrâ ve isti'câle [83] delâlet eder. “Haydi ne duruyorsun gibi” ve va'ide delâlet eder ve “أَقْرَبُ” ma'nāsına zarf olur. “هَذَا دُونَهُ” gibi “أَيُّ أَقْرَبُ مِنْهُ”, “قَبْلُ” ma'nāsına gelir. “دُونَ النَّهْرِ جَمَاعَةٌ” gibi “أَيُّ قَبْلِ النَّهْرِ” ya'nī nehre varmadan birâz beride demek gibi. Bundan fi'l-i mutasarrıf yoktur. Fe-lizâ fi'l-i ta'accüb sığasıyla “مَا أَدُونَهُ” denilmez.

FASLU'Z-ZÂLÎ'L-MU'CEME

ذَا

Zâl-i meftûha ve kasrıyla dört gûne isti'mâl olunur.

1. İsm-i işârettir. Karibe mevzû olup müşârun ileyhi müfred müzekker olur. Kesîran buna “هَـ”-i tenbîh dâhil olarak “هَذَا” denir ki Türkî’de “şu-bu” ta’bîr edilir iken o hâlde “işte şu, işte bu” ta’bîr olunur. Tasgîrinde ya’nın teşdidiyle “ذَئْ” denir. “Şuncağız” demek olur. Bunun tesniyesinde merfû’ olarak “ذَانِ” ve nasben ve cerren “ذَيْنِ” denir. Ve kendi lafzından cem’i olmayıp “أُولَى” ve “أُولَاءِ” kelimeleri isti'mâl olunur. Faslu'l-hemzede “أُولَى” mâddesinde mezkûrdur.

2. “الَّذِي” ve onun furûu manâlarına ism-i mevsûl olur. Bunda iki şart vardır. Biri “مَا” yâhud “مَنْ”-i istifhâmiyyeden sonra vâki’ olmaktır. Diğeri “ذَا” kelimesi mülgâ olmaktır. Mülgânın ma’nâsı üçüncü nev’de gelir. Bu sûrette ya’nî şartıyyenin vücûdu indinde “مَاذَا صَنَعْتَ”, “مَا الَّذِي صَنَعْتَ”, ve “مَنْ ذَا صَرَبْتَ”, “مَنْ ذَا الَّذِي صَرَبْتَهُ” demektir. Eş’ârda bulunur.

3. Mülgâ olur. Mülgâ demek “ذَا” lafzı “مَا” ile terkîb olunup ism-i vâhid hükmüne girmekden ibârettir ki o sûrette yâ ism-i istifhâm olur. [84] Arabın “عَمَّا ذَا تَسْأَلُ” kavli gibi ki “Ne sorarsın?” demek olur. Yâhud “مَا” ile “ذَا” kelime-i vâhide olarak ism-i mevsûl olur. Lâkin bunu za’îf addetmişlerdir.

4. Sâhib ma’nâsına gelir ki “ذُو” lafzının hâlet-i nasbıdır. “رَأَيْتُ ذَا مَالٍ” gibi. İşbu aksâm-ı erba’ada “ذَا” lafzı isim olup ancak mülgânın harfi olmasına kâ’il olanlar vardır.

ذَٰكَ

Mütevasıta mevzû ism-i işârettir. Müşârun ileyhi müfred müzekker olur. Kalîlen “هَـ”-i tenbîh dâhil olarak “هَٰذَاكَ” denir. “İşte şu” demek olur. Tasgîri “ذَئْكَ” dir.

ذَٰلِكَ

“ذَٰلِكَ” lafzına lâm-ı meksûre tavassutıyla ba’de işâret olunur ism-i işârettir. Ba’zen lâm bedeli hemze ziyâde edilip “ذَٰلِكَ” denir. Kezâ müşârun ileyhi müf-

red müzekker ta'bîr-i Türkîsi sâbıkları gibidir. Fakat buna "هـا"-i tenbîh dâhil olmaz, ya'nî "هَٰذِٰلِكَ" denmez. Tasgîri "هَٰذِٰلِكَ" dir.

دُو

Sâhib ma'nâsınadır. Bu hâlet-i ref'idir. Hâlet-i nasbı elif ve hâlet-i cerri yâ iledir. "جَاءَنِي دُو مَالٍ - رَأَيْتُ دَا مَالٍ - مَرَرْتُ بِذِي مَالٍ" gibi. Bunun cem'î lafzının gayrından "أُولُو" ve kendi lafzından "دُؤُونُ" gelir. İzâfet hâlinde "nûn"un sükûtuyla "دُؤُو" denir. Bu, müfredinde olduğu gibi ref' hâli olup hâlet-i nasbda "دُؤَا", cerinde "دُؤَي" denir. Mü'ennesinde "ذَات", ve bunun tesniyesinde vâv ile "ذَوَاتَانِ", cem'inde min-gayr-ı lafzihi "أُولَات", ve kendi lafzından kezâ vâv ile "ذَوَات" denir. Ve bu kelime bir şey'in ayn ve hakikatinde ve nefis-i hâssasında bi'l-isti'âre [85] isti'mâl olunur. Meselâ ²⁷³ ﴿وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ﴾ nazm-ı celîli "حَقِيقَةً وَضَلِكُمْ" kavliyle ²⁷⁴ ﴿عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ cümle-i cemîlesi "بِضُمَرَاتِ الْقُلُوبِ" kavliyle tefsîr olunmuştur. Arab bunun tezkîriyle "أَسْقِنِي ذَا إِنَائِكَ" derler. "Destîde olanı bana iskâ et" ma'nâsını kasd ederler. Ve "هَٰذَا دُو زَيْدٍ" derler. "صَاحِبُ اسْمِ زَيْدٍ" demek irâde ederler. Ve "جَاءَ مِنْ ذِي نَفْسِهِ" ve "مِنْ ذَاتِ نَفْسِهِ" demekle tab'an bi't-tav' ve'l-ihyâr geldi demeyi irâde ederler.

دُو

Zâl'in zammıyla Tayy lügatinde "الَّذِي" ma'nâsına ism-i mevsûldür. Cümle ile vasf-ı ma'ârifeye vesîle-i vuslat olur. İşbu kelime nâkıs olmakla lafzında i'râbı zâhir olmaz. Ve ifrâd ve tesniye ve cem' ve te'nîs ve tezkîri müsâvidir. "أَتَانِي الَّذِي قَالَ كَذَا" kavli lügat-i mezkûreye göre "أَتَانِي دُو قَالَ كَذَا" demek olur.

ذِه

Zâl'in kesriyle ve âhirde hâ-i sâkine ile müfred mü'ennes için ism-i işârettir. "ذِهْ أُمَّةُ اللَّهِ" gibi. "هـا" te'nîs için olmayıp yâdan mübdeldir.

ذِي

Kezâ zâl'in kesri ve meddiyle müfred mü'ennes için ism-i işârettir. "ذِي أُمَّةُ اللَّهِ" gibi.

²⁷³ "...aranızı düzeltin..." el-Enfâl, 8/1.

²⁷⁴ "...sinelerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilir" el-Mülk, 67/13.

FASLU'R-RÂ

رُبُّ

Râ'nın zammı ve bâ-i meftûha-i müşeddedenin fethi üzerine binâsıyla inde'l-Basriyyîn harf-i cerdir. Ba'zılar isim olduğuna zâhib olmuşlar. Bu kelime ekser-i nahviyyûn indlerinde kelime-i taklîl olup 'inde cemâ'a, kelime-i tek-sîrdir. Ba'zılar indinde taklîle teksîre delâlet eder. Bu sûrette ezdâd kabîlinden olur. Fârisî,²⁷⁵ *Kitâbu'l-Hurûf* nâm eserinde buna kâ'il [86] olmuş ba'zılar kesîran taklîle ve kalîlen teksîre delâlet eder demişler. İbn Mâlik bi'l-aks kesîran teksîr için olup taklîl ifâde etmesi nâdirdir, demiş.²⁷⁶ Bir gürûh "رُبُّ" harf-i isbâtîr taklîl ve teksîrden bir şey için mevzû' olmayıp ma'neyeyn-i mezkûreyin sibâkdan müstefâd olur demişler. Mübâhât ve iftihâr mevzû'larında teksîre ve gayrısında ale'l-akstir diyenler de bulunmuş. Esahh-ı akvâl aslen harf-i taklîl olup sonradan teksîrde isti'mâli şâyi' olmuştur. Dâ'imâ nekreye dâhil olur. Ve medhûlünü cer eder ve medhûl olan nekre müfred veyâ cümle ile vasıflanır. "رُبُّ رَجُلٍ جَوَادٍ لَقِيْتُ" ve "رُبُّ رَجُلٍ زَارِنِي" gibi. Ekser-i nahviyyûn 'indlerinde "رُبُّ"nin müt'eallakı olan fi'il, fi'l-i mâzî olup kelâmda "رُبُّ"den sonra vâki' olması "رُبُّ"nin hasa'ısındandır. Ve kelâmın sibâkında olan karîneye i'timâden ba'zen fi'l-i mezkûr hazfolunur. Meselâ "هَلْ لَقِيْتُ رَجُلًا جَوَادًا فِي سَفَرِكَ هَذَا" denildikde cevâben "رُبُّ رَجُلٍ جَوَادٍ لَقِيْتُ" denir ki "رُبُّ رَجُلٍ جَوَادٍ لَقِيْتُ" demek iktizâ ederken "لَقِيْتُ" hazfolunmuştur.

Tenbih: Kesîran fâ ve ekser vâv'dan ve nâdiren "بَلُّ" den sonra "رُبُّ" hazfolunup ameli bâkî olur. İşte mahallinde beyân olunacağı vechile fâ ve vâv, "رُبُّ" makâmına kâ'im olup cer eder denilmesi dahi bundan ileri gelmiştir. Şâ'irin,

وَبَلْدَةٌ لَيْسَ بِهَا أُنَيْسُ * إِلَّا الْيَعْفِيرُ وَإِلَّا الْعَيْسُ²⁷⁷

275 Ebû Ali el-Fârisî: Tam adı Ebû Ali Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî'dir. Basra ekolüne mensup nahiv âlimidir. 288/901 senesinde Şiraz yakınlarındaki bir kasabada doğmuştur. Ebû Bekir Muhammed b. Ali, Ebû İshak ez-Zeccâc, Ebû Bekir İbnü's-Serrâc, Ebû Bekir b. Hayyât, İbn Düreyd gibi âlimlerden nahiv dersleri almıştır. Musul'a gitmiş ve İbn Cinnî ile karşılaşmış ve onun vasıtasıyla Mütenebbî ile de tanışmıştır. Öğrencileri arasında yanından hiç ayrılmayan İbn Cinnî ve Ali b. İshâ er-Rabeî zikredilebilir. Ali el-Fârisî 369/979 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Bazı eserleri şu şekildedir: *el-Hücc'e li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, *Şerhu'l-Ebyâti'l-Müşkileti'l-İrâb fi'ş-Şîr*, *el-İzâh fi'n-Nahv*, *et-Tekmile*, *Me'seletü Aksâmi'l-Haber*. Bkz. Mehmet Reşit Özbalkıç, "Ebû Ali el-Fârisî", *DİA*, X, s. 88-90.

276 İbn Mâlik, *Şerhu'l-Teshîl*, III, s. 176.

277 Âmir b. el-Hârîs'e ait, recez bahrinden bir şiir olan beyit için bkz. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, II, 322; Ebu Muhammed Yusuf es-Sirâfî, *Şerhu Ebyâti Sibeveyhi*, (thk.: Muhammed Ali er-Rîh Haşim ve Taha Abdurraûf Sâd), Mektebetü'l-Külliyyât el-Ezheriyye ve Dâru'l-Fikr, Kahire 1974, c. II, s. 136.

kavlinde olduğu gibi ki “ba’zı belde yâhud nice belde vardır ki onda geyik yav-
rularından ve deveden başka enîs yoktur” demek olur.

رُبَّمَا

Teşdid ve tahfif ile ânîfü'l-beyân “رُبَّ” kelimesine “ما”-i [87] kâffe ilhâk edilerek amelden men‘ ile fi‘le ve cümle-i fi‘liyyeye dühül tehyi‘e edilmiştir. Zîrâ “رُبَّ” harf-i cer olmakla fi‘le ve cümle-i fi‘liyyeye dühülü memnû‘ olduğundan “ما”-i kâffe ilhâkına lüzûm görülmüştür. “فَلَرُبَّمَا ابْتَسَمَ الْوَقُورُ مِنْ”²⁷⁸ olduğu gibi ki “vakûr kimse ba’zen ezâdan tebessüm eyledi” demek olur. Ve “ما”-i kâffeye makrûn olan “رُبَّ” kesîran tahfif olunur. ²⁷⁹رُبَّمَا يَقُومُ زَيْدٌ أَنَّى قَامَ kavlı celilinde olduğu gibi “رُبَّمَا” medhûlü fi‘l-i muzâri‘ olursa ma’nâsı mâziye sarf olunur. Meselâ قَامَ زَيْدٌ أَنَّى قَامَ

“رُبَّ” mâddesinde lügât-ı kesîre vardır. Ez-ân cümle müşedded ve muhaf-fef olur. “رُبَّ-رُبَّ” gibi. Ve tâ ile “رُبَّتْ”, “رُبْتُ” ve “ما” ilhâkiyle “رُبَّمَا-رُبَّتْمَا” dördünde dahi tahfifledir. Ve ba’nın ve ra’nın zammıyla muhaffefen “رُبَّ” ve zamm-ı râ ve sükûn-ı bâ ile “رُبَّ” ki cem‘an on sekiz lügat ise de Şeyhulislâm Zekeriyâ el-Ensârî²⁸⁰ kuddise sırrıhu *Münferice* şerhinde yetmiş lügat ta’dâd ettiğini *Kâmus* şârihi yazmıştır.

رَعْلٌ

Râ ve ayn’ın fethi ve lâ-m-ı müşeddede ile “رَعْلٌ” den lügattir.

278 Hz. Ali’ye nispet edilen beytin tamamı şu şekildedir:

فَلَرُبَّمَا ابْتَسَمَ الْوَقُورُ مِنْ الْأَذَى * وفواده من حزه يتأوه

Ahmed Kabş, *Mecmaul-Hikem ve'l-Emsâl fi Şi‘ri'l-Arabî*, Daru'r-Raşid, Üçüncü baskı, 1985, s. 436

279 “İnkâr edenler, ... diye çok arzu edeceklerdir” el-Hicr, 15/2.

280 Ebû Yahyâ Zeynüddin Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî. 824/1421 yılında Mısır’ın doğusunda Süneyke beldesinde doğdu. İlk öğrenimini Süneyke’de tamaladı. İlim tahsili için Kahire’ye geldi. Ezher’de okudu, çeşitli ilim dallarına ait birçok temel metni ezberledi. İbn Hacer el-Askalânî, Takıyyüddin eş-Şümünî, Kemâleddin İbnü'l-Hümâm gibi birçok alimden ders almıştır. Çeşitli medreselerde fıkıh dersleri vermiş ve eserleri okutulmuştur. Öğrencileri arasında İbn Hacer el-Heytemî, Hatîb eş-Şîrbînî, Abdülvehhâb eş-Şa‘rânî gibi isimler bulunmaktadır. Memlûk yöneticileri tarafından teklif edilen kadılık görevlerini reddetmiş de en sonunda ileri sürdüğü şartlar kabul edilince Şâfiî kadılkudâtlığı görevini üstlenmiştir. 926/1520 senesinde Kâhire’de vefat eden Zekerîyyâ el-Ensârî’nin bazı eserleri şu şekildedir: *Menhecûl-Tullâb*, *Tahrîru Tenkîhi'l-Lübâb*, *Esne'l-Metâlib Şerhu Ravzi’-Tâlib*, *Lübbü'l-Uşûl*, *el-Edvâ’ü'l-Behice fi İbrâzi Dekâ’iki'l-Münferice*, *el-Menâbicü'l-Kâfiye fi Şerhi’-Şâfiye*. Bkz. Cengiz Kallek ve Ahmet Özel, “Zekerîyyâ el-Ensârî”, *DİA*, c. XLIV, s. 212-215.

رَغْنٌ

Rā ve gayn-ı mu‘cemenin fethi ve nūn-ı müşeddede ile kezā “لَعْلٌ” den lügattir. Tafsīli Faslu'l-Lām'da gelir.

FASLU'S-SÎN

س

Sîn-i müfrede. Harf-i tenfistir. Vech-i tesmiye fi'l-i muzârî'e dâhil olup ma'nâsını istikbâle tahsîs etmesidir. Güyâ dayyık olan zamân-ı hâlden vâsi' olan istikbâle tahvîl etmekle tevsî' ma'nâsı irâdesiyle [88] tenfis denilmiştir. Ba'zılar istilâhında harf-i istikbâl tesmiye olunur. Evvelkinden evzah ve ensebdir. Ba'zı nuhât sîn'in istimrâr için geldiğine kâ'il olmuşlar ve ﴿سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ﴾²⁸¹ kavlı-i celîlinde olan sîn'i buna haml etmişlerdir. Zîrâ süfehânın bu kavilleri âyetin nüzûlünden mukaddem olmakla sîn istimrâr-ı kavlı-i süfehâyı i'lâm eder denmiş ise de cevâb verilmiştir. Zemahşerî²⁸² dahi harf-i sîn, mahbûb yâhud mekrûh olan fi'le dâhil oldukta ol fi'lin elbette vâki' olacağını müfiddir demiş.²⁸³

Ba'zı ulemâ dahi sîn, “لَنْ” kelimesinin cevâbıdır demişler. Ya'nî “لَنْ أَفْعَلُ”, “سَأَفْعَلُ” kavlinin nefyi demek olur ki biri ma'ât-te'kîd istikbâli nefy, biri dahi ma'ât-te'kîd müsbet olur. Ve Zemahşerî'nin kavlı-i sâbıkına muvâfakaten ba'zılar sîn'in medhûlü va'd veya va'idi müfid olan bir fi'il olursa sîn o va'd, yâ va'idin vukû'unu te'kîd ve tesbite delâlet eder demiş.²⁸⁴ ﴿أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ﴾²⁸⁵ ve ﴿سَنَسِفُهُ عَلَى الْخُرُطُومِ﴾ kavlı-i celîllerinde olduğu gibi. İşbu harf, fi'l-i muzârî'e dühûle muhtas olmakla muzârî'den bir cüz gibi olduğundan fi'lin zâhirinde bir güne amel etmez. Ve Bekir lügatinde hitâb-ı mü'ennes için olan kâf-i

281 “Bir takım kendini bilmez insanlar, “Onları (müslümanları) ... kıbleden çeviren nedir?” diyecekler” el-Bakara, 2/142.

282 Zemahşerî: Tam adı Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'dir. 467/1075 tarihinde Hârizm bölgesinde Türkmenistan'ın Taşavuz iline bağlı Zemahşer'de doğdu. “Cârullah” lakabıyla da bilinmektedir. Gençlik yıllarından itibaren Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katıldı. Derslerine katıldığı âlimler arasında Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî, Ali b. Muzaffer en-Nisâbü'rî, Ebü's-Saâdat İbnü's-Şecerî, Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî gibi âlimler zikredilebilir. İlmî tahsili tamamladıktan sonra birçok öğrenci yetiştirmiştir. Kendisi Mu'tezilî mezhebine mensup olmasına rağmen kısa bir eser olan el-Minhâc dışında kelâm ilmine dair bir eser yazmamıştır. Daha çok dil âlimi ve müfessir olarak tanınan Zemahşerî el-Keşşâf adlı tefsiriyle şöhrat bulmuştur. 538/1144 yılında vefat eden Zemahşerî'nin bazı eserleri şunlar: *el-Keşşâf*, *Nüketü'l-İ'râb fî Garibi'l-İ'râb*, *el-Fâ'ik fî Garibi'l-Hadis*, *el-Mufasssal fî Şinâ'ati'l-İ'râb*, *el-Ünmûzec*, *Esâsü'l-Belâga*. Bkz. Mustafa Öztürk ve M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *DİA*, c. XLIV, s. 235-238

283 Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil*, (thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed el-Mu'avvaz), Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1998, c.III, 67.

284 “... İşte bunlara Allah merhamet edecektir...” et-Tevbe, 9/71.

285 “Yakında biz onun burnunu damgalayacağız” el-Kalem, 68/16.

meksûreden sonra hâlet-i vakfta bir sîn ziyâde ederler ve buna sîn ve kâf derler. Beyne'l-Arab “keskesetü Bekr” ta'bîr olunur.

سَوْفَ

Feth-i sîn ve sükûn-ı vāv ve fâ'nın fethi üzere binâsıyla harf-i tenfis olan sîn'in mürâdifidir. Ba'zıların kavline göre ondan evsa'dır ki bunda sîn'den ziyâde terâhî vardır. Ve bu kelime üzerine lām dâhil olur ki sîn bunun hilâfinadır. ²⁸⁶ ﴿وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى﴾ kavli-i kerîminde olduğu gibi ki “gelecekte Rabbin sana i'tâ edecektir ki sen hoşnûd olursun” demek olur. Ba'zen mülgâ anî'l-âmel olan fi'il belki [89] fi'li amelinden mülgâ olan cümle ile “سَوْفَ” ve onun medhûlünün beyinleri faslolunur. “وَمَا أَذْرِي وَسَوْفَ إِخَالُ أَذْرِي” mısra'ında ²⁸⁷ olduğu gibi ki “سَوْفَ” nin medhûlü olan “أَذْرِي” ile kendi beyni “إِخَالُ” ile fasl olunmuştur. “Ben bilemiyorum ve gelecekde zann ederim ki bilirim” ya'nî “şimdi bilemiyorum ba'de't-tefekür me'mûldür ki bileyim” demek ister. Buna dahi sîn gibi harf-i istikbâl demek evlâdır. Henüz vücûdu olmayan fi'ilde ve tehdîd ve va'd ve va'ide isti'mâl olunur. “سَوْفَ تَرَى إِذَا انْجَلَى الْغُبَارُ” kavlinde olduğu gibi.

Ve bu kelime tefîl bâbından tasrîf olunup işini ferdâya bırakmak ma'nâsına “تَسْوِيفَ” ve böyle kimseye “مَسْوِفَ” denir. Nitekim tâ'at ve hasenâtı te'hîr ile atâleti ihtiyâr edenlerin tahzîrinde buyurulan ²⁸⁸ “هَلْكَ الْمَسْوِفُونَ” hadîs-i şerîfi bundandır. *Kāmûs*'da “سَوْفَ” kelimesinin isim kılınması münevven kılmakladır denilmiş. ²⁸⁹ Ve Arab'ın “فُلَانٌ يَفْتَاتُ السَّوْفَ” kavlini nakil ile elif-lâm dühûlü gösterilmiştir. Ve kelâm-ı mezbûr “يَعِيشُ بِالْأَمَانِي” ile tefsîr olunmuş ki “Bir takım ümniye ve ârzû-yı ba'idü'l-husûl ve hulyâlarıyla yaşar” demek olur.

“سَوْفَ” kelimesinde dört lügat vardır. Biri meşhûr olan “سَوْفَ” ki zikrolundu. Biri vasatdan vāv'ın hazfiyle “سَفَ”. Ve biri âhirin hazfiyle “سَوُ” birisi de âhirin hazfi ve vāv'ın dahi ya'ya kalbiyle “سَيَ” dir.

286 “Şüphesiz, Rabbin sana verecek ve sen de hoşnut olacaksın” ed- Duhâ, 93/5.

287 Züheyr b. Ebi Sülmâ'ya ait beytin diğer kısmı şu şekildedir:

أَقَوْمٌ أَلَّ حَصْنًا، أَمْ نِسَاءً؟ * سَوْفَ تَرَى إِذَا انْجَلَى الْغُبَارُ

Züheyr b. Ebi Sülmâ, *Divân-ı Züheyr b. Ebi Sülmâ*, s. 17.

288 Ebu'l-Leys es-Semerkandî, *Tenbihü'l-Gâfilîn*, (thk. Hüseyin Abdülhamid Nîl), Dâru'l-Erkam, Beyrut 1414, s. 83.

289 Mütercim Asım Efendi, *Okyanûs*, IV, 3740.

سَوَى

Sîn'in kesri ve feth-i vâv ve elif-i maksûra ile "غَيْرُ" gibi edevât-ı istisnâdandır. Mâ-ba'dine muzâf olarak musta'mel, ve mâ-ba'di muzâfun ileyh olmakla mecrûr olur. Ve kendisinin i'râbı takdîridir. "مَا جَاءَنِي الْيَوْمَ سَوَى زَيْدٍ" gibi. "Bugün bana Zeyd'den başka kimse gelmedi" demek olur. "زَارَنِي الْقَوْمُ سَوَى زَيْدٍ" gibi. "Kavim beni ziyâret eyledi, Zeyd eylemedi" [90] demek olur. Bunda birkaç lügat vardır. Biri bâlâda mezkûr olan ki eşheridir. Ve sîn'in fethi ve elif-i memdûde ile "سَوَاءٌ", ve sîn'in zammı ve kasrı ile "سَوَى" ve sîn'in kesri ve meddiyle "سِوَاءٌ" ki dört lügat olur. Mahalline göre müstevâ, vasat, tâm gibi bir ma'nâya delâlet etmedikçe cümlesiyle istisnâ olur. İnde'l-Arab, bu kelime masdar mecrâsına icrâ olunmakla tesniye ve cem'i olmayıp vâhidin mâ-fevkından bununla ihbâr olunur.

سَيِّ

Sîn'in kesri ve yâ-i müşeddede ile "لَا سَيِّمَا" kelimesinden isimdir. Muzâfen isti'mâl olunur. Ve tesniyesinde "سَيِّانٍ" denir. Tesniye olarak isti'mâlinde izâfetten müstağnî olur. "مِثْلُ" kelimesi gibi. Ve Arab bunun tesniyesiyle "سَوَاءٌ" kelimesinin tesniyesinden müstağnî oldular. İşbu "لَا سَيِّمَا" kelimesi kendinden sonra mezkûr olan şey'in, hükümde evleviyyetini münebbih kelime-i tenbîh olup kelime-i istisnâ değildir. İnde'l-ba'z kendinden sonra olan fi'lin ziyâde-i ta'likini ifâde için isti'mâl olunur. Ba'zen "لَا" hazfolunur. Lâkin ma'nâda irâde olunur. Sa'leb âtiyü'z-zıkr mısra' hilâfına vâv'sız lâ'sız isti'mâl eden muhtîdir demiş. Ba'zı nuhât "لَا سَيِّمَا" kelimesini kelimât-ı istisnâdan addettiler. Şöyle ki "لَا سَيِّمَا" ile istisnâ edilen şeyi üzerine hükm-i sâbıkın cinsinden vech-i etem ve ekmel üzere hükmolunmak için hükm-i sâbıkdan istisnâ edilir. Ve bu sûret-i hâssa ta'zîmi kasd olunan şey hakkında cârî olur. "قَامَ الْقَوْمُ لَا سَيِّمَا زَيْدٍ" gibi ki "Kavm kıyâm ettiler bâ-husûs Zeyd" ya'nî onların kıyâmı gibi değil Zeyd'in kıyâmı başka demek olur. Bu kelimenin mâ-ba'di her ne kadar izâfetle mecrûr olur denmiş ise de üç vecih üzere ya'nî ref'an ve nasban ve cerran dahi i'râbı câ'izdir demişler. Vücûh-ı selâse şâ'irin, işbu "وَلَا سَيِّمَا يَوْمَ بَدَارَةِ جُلْجُلٍ" kavlinde²⁹⁰

290 İmruülkays'ın Muallaka'sında geçen beytin tamamı şöyledir:

أَلَا زُبَّ يَوْمٍ ضَالِحٍ لَكَ مِنْهُمَا * وَلَا سَيِّمَا يَوْمَ بَدَارَةِ جُلْجُلٍ

İmruülkays, *Divânü İmruülkays*, (thk. Mustafa Abduşşafi), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004, s. 10

tatbîk olunur. Ref'i "مَا" -i [91] mevsûle yâhud mevsûfe olarak "يَوْم" muzmer mahzûfun haberi olmakladır. Takdîri "وَلَا مِثْلَ الَّذِي هُوَ يَوْم" olur. Ve cerri ânifen beyân olunduğu vechile izâfetle olur. Ve bu erceh-i vucûhtur. Nasbı "مَا" -i kâffe "سَيِّ" misl ma'nâsına olmakla mübhem bulunduğundan mâ-ba'di temyîziyyet üzere mansûb olur. Ba'zılar "سَيِّ" lafzını "إِلَّا" menzilesine tenzîl ederek mâ-ba'dini mansûb kılarlar. "يَوْم" lafzını zarfiyyet üzere mansûbdur diyenler de bulunmuş.

FASLU'Ş-ŞİNİ'L-MU'CEME

ش

Şîn-i müfrede Benî Temîm lüğatinde hitâb-ı mü'ennes için olan kâf'dan sonra hâlet-i vakfta ziyâde olunup “أَكْرَمْتُكِشْ - مَرَزْتُ بِكِشْ” denir. Lügat-i Bekir'de sîn-i mühmele ziyâde olunduğu gibi. Arab buna “keşkeşetu Benî Temîm” derler.

FASLU'L-'AYN

عَتَّى

“عَتَّى” vezninde ve ondan lügattir. Faslu'l-Hâda “عَتَّى” bahsinde Hüzeyl lügati olarak beyân olunmuştur. Fe'l-yurâca

عَدَا

Ayn ve dāl-i mühmelenin fethi ve elif'in kasrıyla lafz-ı müşterektir. Harf olarak ve fi'l-i müte'addi olarak isti'mâl olunur. Ve her iki sûrette dahi edevât-ı istisnâdandır. Harf olduğu hâlde müstesnâyı cer eder. Bu sûrette harf-i cerdir. Lâkin “عَدَا” üzerine “مَا” dâhil olduğunda fi'liyyeti ta'yîn etmekle cer etmez. “مَا” sız olarak “جَاءَ الْقَوْمُ عَدَا زَيْدٍ” denir. Cerle fi'il olduğu takdîrce “مَا” ile yâhud bi lâ “مَا” mâ-ba'di mansûb olur. Meselâ bi-gayr-ı “مَا” “جَاؤَا عَدَا عُمَرَ” ile “مَا” “جَاؤُونِي مَا عَدَا زَيْدًا” denir ki ikisinde [92] dahi nasbladır. Hele “مَا” dühülünde mâ-ba'din nasbı vâcibdir. Bu kelime “حَلَا” gibi olmakla her hâlde ona tatbîk muâ'mele edilir.

عَدَى

Ayn'ın fethi ve kesri ve dāl-i meftûha ve elif-i maksûra ile “مُتَّبِعِدُونَ” ma'nâsına cem'dir. Müfredi “عَدُو”dür. Ve müfred olarak nâhiye ma'nâsına gelir. Bunda ayn'ın fethiyle olur. Cem'i “أَعْدَاء” gelir. Ve bir şey'e tûlen ve 'arzan muvâfık olan şeye denir. Ve dere kenârına ve sâ'ir meâ'niye gelir. Tafsîli kütüb-i lügâtda mebsûttur. Burada zikri “عَدَا” ile iltibâstan vikâyetendir.

عَسَى

Ayn ve sîn-i mühmelenin fethi ve elif-i maksûra ile “عَزَى” vezninde inde'l-ba'z harf, cumhûr indinde fi'ildir. Alâ-kile't-takdîreyn emr-i mahbûbda teraccî ve emr-i mekrûhta hazer ve işfâka delâlet eder. Ve her iki ma'nâsı dahi ²⁹¹﴿وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا فَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ﴾ kavlı-i kerîminde cem' olmuştur. Bunda cümle-i ülâ netîcesi i'tibârıyla emr-i mahbûb ol-

291 “Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz” el-Bakara, 2/216.

mağın teraccîye, cümle-i sâniye neticesi i'tibâriyla emr-i mekrûh olduğundan hazer ve işfâka mahmûldür. Tercemesinde “Me'mûl ki bir şeyi mekrûh addedersiniz oysa sizin için hayırdır. Şâyed ki bir şeyi mahbûb addedersiniz oysa sizinçün şer ve muzırdır” ta'bîr edilir. Ve bu “عَسَى” kelimesini ef'âl-i mukârebe-den dahi addetmişler ve ef'âl-i mukârebe dahi حُصُولًا أَوْ حُجْرًا “مَا وَضِعَ لِدُنُوِّ الْحَبْرِ رَجَاءٌ أَوْ حُصُولًا” kavliyle ta'rif olunmuş olmakla “عَسَى” fi'li işbu aksâm-ı selâseden recâ'en dünüvve delâlet eder. Hazer ve işfâka delâleti de emr-i mekrûhun dünüvv-i vukû'u i'tibâriyla olur. Ve me'ânî-i mezkûreden başka “عَسَى” kelimesi şek ve yakîn ma'nâlarına ve ba'zen “كَادَ” kelimesine müşâbih [93] isti'mâl olunur. Ve “كَادَ” mevzi'inde “عَسَى”nın haberi bilâ-“أَنَّ” zikrolunur. Ve bu kelime Cenâb-ı Hak tarafından icâb için olup, biz mevâzî-ı muhtelifede bundan “Olur ki, umulur ki, şâyed ki, olur ki, gerektir ki” ta'bîr ederiz.

Bu kelimenin sûret-i isti'mâl ve ahvâl-i lafziyyesine gelince evvelâ 'umûmen ef'âl-i mukârabenin bir ism-i merfû'ları olup, onlara fâ'il demek olur. Burada haberleri bulunup, bunlara istikbâle delâlet etmek üzere muzâri' olarak mahall-i nasbda bulunurlar. Hâssaten “عَسَى”nın haberi, “أَنَّ” ile isti'mâl olduğundan lafzen mansûb ve te'vîl-i masdarla mü'evvel olarak mahall-i nasbda bulunur. “عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ” gibi. Ba'zen haberi ismine tekaddüm ederek “عَسَى أَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ” denir. Lâkin ma'nen ve i'râben bu iki kelâm beyninde fark vardır. Meselâ, “عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ”, “فَارَبَ زَيْدٌ الْخُرُوجَ”, “عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ” takdîrinde olup “Zeyd hurûca yaklaştı” demek olur. “عَسَى أَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ”, “قَرُبَ خُرُوجُ زَيْدٍ”, “عَسَى أَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ” te'vîlinde olarak “Zeyd'in hurûcu karîb oldu” demek olur. Misâl-i evvelde fi'il müte'addî, sâniye lâzım gibi isti'mâl olunmuştur.

Ve “عَسَى”nın gayr-ı mutasarrîf olması masdar muzâri' ve sâ'ir sîğaları olmadığından yoksa tesniye ve cem' ve tezkîr ve te'nîs ve hitâb ve gaybet ve tekellüm tarîkiyle tasarruf olunur. “عَسَى، عَسِيًّا، عَسَا” ilâ âhirihi, gibi. Ve Arab, “عَسَى”yı diğer iki tarikle dahi isti'mâl ederler ki biri gâ'ib sîğalarında tasrîf etmeyip, yalnız te'nîs ve tezkîre ri'âyetle muhâtab ve mütekellim sîğalarında tasrîf ederler.

“عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ، عَسَى زَيْدَانِ أَنْ يَخْرُجَا، عَسَى زَيْدُونَ أَنْ يَخْرُجُوا، عَسَتْ هَيْدَا أَنْ يَخْرُجَا، عَسَتْ هَيْدَاتُ أَنْ يَخْرُجْنَ” gibi. [94]

Fakat hitâb ve tekellümde tasrîfle “عَسَيْتَ أَنْ تَخْرُجَ، عَسَيْتُمَا أَنْ تَخْرُجَا” ilâ âhirihi, derler. Tarik-i âhar “عَسَى”ya zamâ'ir-i mansûba muttasıl olarak isti'mâl

ederler. “عَسَاهُ، عَسَاهُمَا، عَسَاهُمْ” ilâ āhirihi gibi. Ve ‘ibārede dahi haberi bulunan muzārī‘ işbu zamā’ire ittibā‘en tasrîf ederek telaffuz ederler.

عَلْ/عَلُ

Ayn’ın fethi, ve lâm-ı hafifenin kesri ve gāyāta ilhāk olmak üzere lâmın zammıyla dahi “عَلَاءُ” lafzından maksûr, “fevk” ma’nāsına isimdir. Bunda iki emir iltizâm olunmuş: Biri, “مِنْ” ile mecrûr olarak isti’mâli, biri de muzâf olmayarak isti’mâlidir. Meselâ, “أَتَيْتُهُ مِنْ عَلٍ” Kavlinde “عَلٍ” kelimesi, “مِنْ” ile mecrûr, yâhud tahfîfen “lâm”, ‘alâ hâlihi ibkâ olunmakla meksûr veyâhud gāyāta ilhâka mebnî mazmûm olarak telaffuz olunur. Ve “أَتَيْتُهُ عَلٍ” gibi “مِنْ” ile mecrûr olmayarak isti’mâl olunmaz. Ve izâfetle “عَلٍ/عَلِ السَّطْحِ” denmez. Ya’nî her takdîrde “fevk” ma’nāsına ise de “فَوْقَ الدَّارِ، فَوْقَهُ” gibi, izâfeti kabul etmez. Cevherî²⁹² ve İbn Mâlik izâfetle zikretmişler ise de İbn Hişâm reddetmiştir. Bunda bir basît kâ’ide vardır ki “عَلٍ/عَلُ” lafzıyla eğer mu’arrefe irâde olunursa zamm üzere mebnî, nekre irâde olunursa mu’rab olur. Bunda Türkîde “fevk” gibi, “üst” ta’bîr olunur. “أَتَيْتُهُ مِنْ عَلٍ/عَلُ” kavlini, “Ben ona üst tarafından geldim” diye terceme etmek münāsib olur.

عَلَى

Ayn’ın ve lâm’ın fethi ve elif-i maksûra ile iki vecih üzere müsta‘meldir: [95]

Vech-i Evvel: Hurûf-ı cârreden bir harf olup dokuz ma’nâya gelir:

1. İsti’lâ için olur. Bu isti’lâ dahi gâliben “عَلَى”nın mecrûru üzerine olur.

²⁹³ ﴿وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ﴾ kavli kerîminde olduğu gibi. “En’âmın ba’zı ve sefine üzerine yüklenilirsiniz” demek olur. Ve ba’zen “isti’lâ” mecrûr

292 Tam adı Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî’dir. Aslen Türk olan Cevherî Fârâb’da dünyaya gelmiştir. İlim tahsili için Bağdat’a gitmiş Ebû Saîd es-Sirâfî ve Ebu Ali el-Fârîsî’nin derslerine katılmıştır. Bağdat’tan Nişâbur’a geçen Cevherî buraya yerleşerek hayatının sonuna kadar burada yaşamıştır. Burada tedris ve talim işleri ile meşgul olmuş meşhur Tâcül-Luga’sını yine burada kaleme almıştır. İsmâil b. Muhammed b. Abdûs ed-Dehhân, İbrâhim b. Sâlih el-Verrâk ve Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Herevî Cevherî’nin öğrencileri olmuş ve onun sözlüğünün istinsahına ve yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. 400/1009’dan önce öldüğü kaynaklarda kaydedilen Cevherî’nin eserlerinden bazıları şu şekildedir: Tâcül-Luga, Kitâbü ‘Arûzi’l-Varaka, Kitâbü’l-Kavâfi. Bkz. Hulusi Kılıç, “Cevherî, İsmâil b. Hammâd”, DİA, c. VII, s. 459; Zirikli, el-A’lâm, c.I, s. 313.

293 “Onların üzerinde ve gemilerde taşınırsınız” el-Mü’minûn, 23/22.

üzerine olmayıp, mecrûrun mukâbiline olur. ²⁹⁴ ﴿أَوْ أَجِدْ عَلَى النَّارِ هُدًى﴾ kavl-i kerîmi gibi ki “Yâhud ateşe karîb olan mahal üzerine hâdî bulurum” demek olup isti'lâ nefsi mecrûr üzerine vâki' değildir. Ba'zen dahi isti'lâ ma'nevî olur. “وَمَا عَلَيْهَا دِينٌ” “Onun üzerinde borç yoktur” demek gibi.

2. Musâhabet için gelir ki “مَعَ” ma'nası ifade eder. ²⁹⁵ ﴿وَأَتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ﴾ nazm-ı celîli “مَعَ حُبِّهِ” ile müfessserdir.

3. “عَنْ” gibi mücâveze ma'nasına gelir ki Türkîde “den” ta'bîr edilir. Şâ'irin,

إِذَا رَضِيتُ عَلَيَّ بَنُو قُشَيْرٍ * لَعَمْرُ اللَّهِ أَغْجَبَنِي رِضَاهَا²⁹⁶

kavlinde olduğu gibi ki “إِذَا رَضِيتُ عَلَيَّ” takdîrinde olarak “Benî Kuşeyr kabilesi benden râzî oldukta, Allâh Te'âlâ'nın bekâsına kasem ederim ki onların rızâsı beni mesrûr ve ferahnâk eder” demek olur.

4. “Lâm” gibi ta'lîl için gelir. ²⁹⁷ ﴿وَلْتَكْبِرُوا لِلَّهِ عَلَى مَا هَدَيْكُمْ﴾ kavl-i kerîminde olduğu gibi ki “لِهَدَايَتِهِ إِيَّاكُمْ” takdîrinde olarak “Tekbîr edesiniz, Allâh Te'âlâ'yı sizi hidâyet ettiği için” demek olur.

5. “فِي” gibi zarfîyyet için olur. ²⁹⁸ ﴿وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينٍ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا﴾ kelâm-ı şerîfi gibi. Bu dahi “فِي حِينٍ غَفْلَةٍ” takdîrinde olarak “Ehlinin gafleti hîninde şehre girdi” demek olur. [96]

6. Hurûf-ı cârreden “مِنْ” ma'nasına gelir. ²⁹⁹ ﴿وَإِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ﴾ nazm-ı celîlinde olduğu gibi “مِنْ النَّاسِ” takdîriyle “Nâstan ölçtükleri vakitte tamâm olur” ma'nası verilir.

7. Bâ-i cârre ma'nasına olur. ³⁰⁰ ﴿حَقِيقٌ عَلَى أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ﴾ kavl-i kerîminde olduğu gibi ki “جَدِيدٌ بِأَنْ لَا أَقُولَ” takdîriyle “Lâyık ve sezâ-vârım dememekle ki Allâh Te'âlâ üzerine ancak hakkı olanı” demek olur.

294 “Yahut ateşin başında, yol gösterecek birini bulurum” Tâhâ, 20/10.

295 “Ve mala olan sevgilerine rağmen onu verenlerin” el-Bakara, 2/177.

296 Beyit Kuhayf b. Süleym'e aittir. Bkz. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, s. 202; el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, X, s. 133.

297 “Bu da hidayete ulaştırmasına karşılık Allah'ı yüceltmeniz içindir” el-Bakara, 2/185.

298 “[Mûsâ] halkın habersiz olduğu bir sırada şehre girdi” el-Kasas, 28/15.

299 “Onlar insanlardan (bir şey) ölçüp aldıkları zaman, tam ölçerler” el-Mutaffifin, 83/2.

300 “Bana, Allah'a karşı sadece gerçeği söylemem yaraşır” el-A'râf, 7/105.

8. Kelāmda mahzūfe olan “عَلَى” dan ivaz olarak zā’ide olur.

إِنَّ الْكَرِيمَ وَأَبِيكَ يَغْتَمِلُ * إِنَّ لَمْ يَجِدْ يَوْمًا عَلَى مَنْ يَتَّكِلُ³⁰¹

beytinde olduğu gibi ki “إِنَّ لَمْ يَجِدْ يَوْمًا مَنْ يَتَّكِلُ عَلَيْهِ” olmak lâzım gelir iken “عَلَيْهِ” hazfolunarak āndan ivaz mevsûlden mukaddem bir “عَلَى” ziyâde edilmiştir. Tercemesinde “Baban hakkı için tahkikan kerîm ve asîl olan kimse bir gün tefvîz emredecek kimse bulamaz ise kendi nefsi için amel eder” ta’bîr edilir. Ba’zı kere dahi li-gayr-ı ivaz ziyâde olduğu vâridir.

9. “فُلَانٌ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ لِسُوءِ صَنِيعِهِ” ma’nāsına ya’nî istidrâk için gelir. “فُلَانٌ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ لِسُوءِ صَنِيعِهِ” kelāmında olduğu gibi ki “Filân kimse kötü işler için cennete giremez, lâkin tahkik o, Allâh Te’âlâ’nın rahmetinden ümîd kesmez” demek olur. “عَلَى” kelimesi, “إِلَى” gibi zâhire dühûlünde elifi hâli üzerine ibkâ olunur. Muzmere dühûlünde yâ’ya kalb olunur. “عَلَيْهِ، عَلَيْكَ، عَلَيْنَا” gibi.

Vech-i Sâni: “عَلَى” kelimesi “fevk” ma’nāsına isim olarak isti’mâl olunur. Bu hâlde üzerine “مِنْ” dâhil olur. Ve bu sûret ismiyyetine alâmet olur. Şâ’irin, [97]

غَدَتْ مِنْ عَلَيْهِ بَعْدَ مَا تَمَّ ظَمُّهَا * تَصِلُ وَعَنْ قَيْضٍ بَيْنِدَاءٍ مَجْهَلٍ³⁰²

kavlinde olduğu gibi ki “مِنْ عَلَيْهِ” “مِنْ فَوْقِهِ” demektir. İşbu beyit katâ ya’nî bağırtlak kuşunun vafına dâ’ir olup sibākına ma’nen merbût olmakla harfiyyen tercemesinde bir ma’nâ hâsıl olmaz. “وَعَنْ قَيْضٍ” kavli “مِنْ عَلَيْهِ” üzerine ma’tûf olarak “وَمِنْ عَنْ قَيْضٍ” takdîrindedir. Bu “عَنْ” dahi “taraf” ma’nāsına isimdir.

عَلَيْكَ

Kâf-ı hitâb ile “أَلْزَمُ” ma’nāsına ism-i fi’l-i emr makâmına kâ’im olmuştur. Müdâvemet ve mülâzemet ile demek ki meselâ, “عَلَيْكَ التَّعَلُّمُ” yâhud bâ ile mecrûr olarak “عَلَيْكَ بِالتَّعَلُّمِ” tahsîl-i ilmi nefesine lâzım kıl” veya müdâvemet ve mülâzemet ile ba’zen yâ-i mütekellimle “عَلَيْهِ بِهِ” denir, “Onu bana getir” demek irâde edilir. İnde’l-ba’z bunun aslı “وَجَبَ عَلَيْكَ” olup, sür’at için tahfif ve ihtisâr edilmiştir.

301 Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 203.

302 Müzâhim b. el-Hâris'e aittir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 204.

عَلَّ

Ayn'ın ve lām-ı müşeddedenin fethiyle “لَعَلَّ” kelimesinden lügattir. Kelime-i mezbûrenin lām-ı ûlâsı zâ'ididir, diyenlere göre “عَلَّ” kelimesi “لَعَلَّ”nin aslıdır. Bu kelime teraccî için olup “إِنْ”-i müşeddede gibi ismini nasb ve haberini ref' eder. Bu sûrette hurûf-ı müşebbehe bi'l-fi'l 'idâdındandır ve 'Ukayl kabîlesi indinde medhûlünü cer etmekle hurûf-ı cârreden ma'dûddur. Buna dâ'ir kelâm Lâm Faslında “لَعَلَّ” mâddesinde gelir, inşâ'allâhu te'âlâ.

عَلَّ

Kezâ ayn ve lām-ı müşeddedenin fethiyle bir meşrûbu bir kerre içtikten sonra bir def'a daha içmek ve sâ'ir me'ânîye gelen “أَلَعَلَّ” lafzından fi'l-i mâzî olur. “عَلَّ، يَعْلُ، عَلَا” mine'l-bâbi's-sânî teraccî için olan “عَلَّ” ile iltibâsın def'i için işâret olunmuştur. [98]

عَنْ

Ayn'ın fethi ve sükûn-ı nûnla ismiyyet ve harfiyyet beyrinde lafz-ı müşterek olup, üç vecih üzerine müsta'meldir.

Vech-i Evvel: Harf-i cer olarak isti'mâlidir. Bu vecihde on ma'nâya gelir.

1. Mücâvezet içindir. “Mücâvezet” bir şeyden geçip uzaklaşmaktır. Istilâh-ı nahivde “عَنْ” kelimesinin müte'allakı bulunan fi'lin masdarının icâdı sebebiyle mecrûrundan fi'l-i mezkûrun fâ'ili mücâvezet etmekten ibârettir. Meselâ “سَافَرْتُ عَنْ الْبَلَدِ” denildikde “عَنْ”ın müte'allakı olan “سَافَرْتُ” fi'linin masdarı olan “سَفَرٌ”ın icâdı sebebiyle fâ'ilin beleden mücâvezet ya'nî, bu'du hâsıl olmuştur. Bu sûretle terceme edilecek olursa “Beldeden sefer sebebiyle uzaklaştım” demek iktizâ ederse de mütedâvel olan ta'bîr “Beldeden çıkıp gittim” ta'bîridir. Bunda “عَنْ”ın mecrûrundan zâ'il olmak ve müfâratat ve bu'd vâridir. Ba'zen böyle olmayarak dahi mücâveze olur. “أَخَذْتُ الْعِلْمَ عَنْ فُلَانٍ” gibi, “Ben ilmi filân zâtıtan ahz ettim” demek olur. Bunda ilim “عَنْ”ın müte'allakı olan fi'lin fâ'iline tecâvüz etmiş ise de mu'allimden müfâratat ve mübâ'adet yoktur.

2. Bedel ma'nāsı ifāde eder. "صُومِي عَنْ أَمْكٍ" hadīs-i şerīfinde olduğu gibi ki "بَدَلَ أَمْكٍ" takdīriyle "Annene bedel oruç tut" demek olur. Bu ma'nāda mahal-line göre "tarafından" gibi münāsib ta'bīrler iktizā eder.

3. İsti'lā için gelir. Ya'nī, "عَلَى" ma'nāsını müfid olur. ³⁰³ ﴿فَإِنَّمَا يَنبَحِلُ عَنْ نَفْسِهِ﴾ gibi "على نفسه" demek olur.

4. Ta'lil için gelir. Lām gibi ³⁰⁴ ﴿وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ﴾ kavl-i keriminde olduğu gibi "لِأَجْلِ مَوْعِدَةٍ" ma'nāsına olarak "İbrāhīm aleyhi's-selāmın pederi için istiğfārı olmadı, ancak [99] bir va'd için oldu" demek olur.

5. "بَعْدُ" kelimesine muvāfakat eder. Ya'nī, "بَعْدُ" ma'nāsına gelir.

³⁰⁵ ﴿بَعْدَ قَلِيلٍ﴾ kavl-i celilinde olduğu gibi "بَعْدَ قَلِيلٍ" takdīriyle "Az vakit sonra nādim ve pişman oldukları halde sabāhlarlar" demek olur.

6. Zarfiyyet için olur. Ya'nī, "فِي" ma'nāsına gelir. Şā'irin,

وَأَسْ سُرَاةَ الْحَيِّ حَيْثُ لَقِيَتْهُمْ * وَلَا تَكُ عَنْ حَمَلِ الرِّبَاعَةِ وَإِنِّيَا³⁰⁶

kavlinde olduğu gibi. Bunda delil "وَنَى" fi'li Kur'ān-ı Kerīm'de "فِي" ile sılalandığı cihetle beyitte olan "فِي", "عَنْ", ma'nāsına haml olunmuştur. Bu sürette "Kabīlenin eşrāfı ve e'izzesine mülākī olduğun yerde atıyye ver ve garāmeti yüklenmekte gevşek ve üşengeç olma" demek olur.

7. Hurūf-ı cārreden olan "مِنْ" ma'nāsına gelir. ﴿وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ﴾ ³⁰⁷ ﴿عِبَادِهِ﴾ kavl-i keriminde olduğu gibi "مِنْ عِبَادِهِ" takdīrinde olarak "Dahi evvel Allāh Azīmü's-şān kullarından tövbeyi kabül eder" demek olur.

8. Bā-i cārre ma'nāsına gelir ³⁰⁸ ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى﴾ kavl-i keriminde olduğu gibi ki "بِالْهَوَى" takdīriyle "Neb-i mükerrerem hevā ile nātık olmuyor" demek olur.

9. İbn Mālik indinde bā-i cārre gibi isti'āne için olur. "رَمِيتُ السَّهْمَ عَنِ الْقَوْسِ" gibi. Bunda delil Arab'ın "رَمِيتُ السَّهْمَ بِالْقَوْسِ" kelāmı olup güyā sehmi atmakta kavsla isti'āne edilmiş olur ki "Oku yayla attım" demek olur.

303 "...Kim cimrilik yaparsa ancak kendi zararına cimrilik yapmış olur" Muhammed, 47/38.

304 "İbrahim'in, babası için af dilemesi, sadece ona verdiği bir söz yüzündendi" et-Tevbe, 9/114.

305 "Yakın zamānda mutlaka pişman olacaklardır!" el-Mü'minūn, 23/40.

306 Bu beyit A'sā'ya aittir. Bkz. Meymūn b. Kays, *Divānu'l-A'sā'*, thk.: Muhammed Hüseyin, t.y., s. 329.

307 "O, kullarından tövbeyi kabul edendir" eş-Şūrā, 42/25.

308 "O, nefis arzusu ile konuşmaz" en-Necm, 53/3.

10. Zâ'ide olur. Bu da kelâmda mahzûf olan diğer “عَنْ”dan ivaz olarak vâki‘ olur. Şâ‘irin, [100]

أَتَجْزَعُ إِنْ نَفْسُ أَتَاهَا حِمَامُهَا * فَهَلَّا الَّتِي عَنْ بَيْنِ جَنْبَيْكَ تَدْفَعُ³⁰⁹

kavlinde olduğu gibi. Bunun takdîri “فَهَلَّا عَنْ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ” olup mevsûlün evvelinden “عَنْ” hazfolunarak ondan ivaz ba‘de’l-mevsûl ziyâde olmuştur. Beyitte “الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ”-i hafife-i meksûre “إِذْ”-i ta‘liliyye ma‘nâsına ve “نَفْسُ”den ibâret olup ma‘nâ “Nefse mevt geldiği için ceza‘ mı ediyorsun? Haydi, ne durursun nefsinden onu def etmez misin?” demek olur.

Vech-i Sâni: “عَنْ” kelimesi, “أَنْ”-i hafife-i meftûha gibi masdariyye olmaktadır. Benî Temîm lügatinde “أَعَجَبَنِي أَنْ تَفْعَلَ” diyecek yerde “أَعَجَبَنِي عَنْ تَفْعَلَ” derler. Buna ‘an‘ane-i Benî Temîm denir. Bunu “أَنْ”-i müşeddede-i meftûha dahi icrâ edip “أَشْهَدُ عَنْ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ” derler.

Hâtıra: Bu mâdde Benî Temîm’in hemzeyi kalın telaffuz etmesiyle ayn mahrecine karîb ihrâc etmelerinden neş‘et edip bilâhare ayn ile resmedilmeye kadar çıkışıp bir lügat-i mahsûsa hükmüne girmesinden ibârettir gibi zannolunur.

Vech-i Sâlis: “عَنْ” kelimesi “cānib” ma‘nâsına isim olur. Ve bu vecih “عَنْ” üzerine “مِنْ”-i cārrenin dühûluyle tahakkuk eder. Nâdiren “عَلَى” dahi dâhil olur.

³¹⁰ “عَلَى عَنْ يَمِينِي مَرَّتِ الطَّيْرُ شَنْحًا” Ve “مِنْ عَنْ يَمِينِي مَرَّةً وَأَمَامِي”³¹¹ olduğu gibi. Evvelki “عَلَى جَانِبِ يَمِينِي” ikinci “مِنْ جَانِبِ يَمِينِي” ma‘nâsındır. Ba‘zen dahi “عَنْ” kelimesinin mecrûru ve müte‘allakının fâ‘ili müsemmâ-yı vâhide râci‘ iki zamîr oldukça “cānib” ma‘nâsına gelir. “دَعُ عَنْكَ لَوْمِي فَإِنَّ اللَّوْمَ إِغْرَاءٌ” mısra‘ında³¹²

309 Yezid b. Razîn’e ait olan beyit için bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, s. 208.

310 Tırmîhâh’a ait olan beytin tamamı şöyledir:

فَلَقَدْ أَرَانِي لِلرِّمَاحِ ذَرِيَّةً * مِنْ عَنْ يَمِينِي مَرَّةً وَأَمَامِي

Bkz. *Divânü’t-Tırmîhâh*, 171; el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, X, s. 160.

311 Beytin tamamı şöyledir:

وَكَيْفَ شُنُوحٌ وَالتَّيْمِينُ قَطِيعٌ * عَلَى عَنْ يَمِينِي مَرَّتِ الطَّيْرُ شَنْحًا

Bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, s. 210.

312 Ebû Nüvâs’a ait olan beytin tamamı şöyledir:

دَعُ عَنْكَ لَوْمِي فَإِنَّ اللَّوْمَ إِغْرَاءٌ * وَذَاوْنِي بِالَّتِي كَانَتْ هِيَ الدَّاءُ

Bkz. Ebû Nüvâs Hasan b. Hâni, *Divânü Ebî Nüvâs*, (thk. Ahmed Abdulmecid el-Gazzâlî), Dâru’l-Kita-bi’l-Azmi, Beyrut/Lübnan, s. 6.

olduğu gibi. Bu Ahfeş'in kavlidir. Lâkin ba'zılar za'îf görerek cevâb vermişler. Ez-ân cümle mısra'-ı mezkûrda “عَنْ” mahalline “câniḥ” lafzının hulûlü [101] sahih olmakla isim olmadığı zâhirdir, demişler.

عَنْ

Ayn'ın zammıyla bir kabîle ve bir mevzi' ismidir. Resm-i hat cihetiyle âni-fü'l-beyân “عَنْ” kelimesine müşâbih olmakla berâ-yı tenbîh işâret olundu.

عَنْ

Ayn'ın ve nûn-ı müşeddedenin fethiyle “أَنَّ”-i müşeddede-i meftûha ve “لَعَلَّ” kelimelerinden lügattir. Her biri kendi maddesinde mezkûrdur. Ve lafz-ı mezkûrun sâ'ir ma'nâlara dahi geldiği kütüb-i lügatte görülür.

عِنْدَ / عِنْدُ / عِنْدِ

Ayn'ın harekât-ı selâsi ve sükûn-ı nûn ve feth-i dâl ile mekân-ı kurb ve huzûra delâlet eder isimdir. Türkîde bundan “yanında, katında” ta'bîr edilir. Huzûr, hissî ve ma'nevî olur. ³¹³ ﴿فَلَمَّا رَأَاهُ مُسْتَقَرًّا عِنْدَهُ﴾ kavlı-i kerîminde hissî, ³¹⁴ ﴿قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ﴾ kavlı-i kerîminde ma'nevîdir.

Kurb dahi böyledir. ³¹⁵ ﴿عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُتْنٰهَا عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوٰى﴾ nazm-ı celilinde hissî, ³¹⁶ ﴿وَأَنَّهُمْ عِندَنَا لَمِنَ الْمُضْطَفِّينَ الْأَخْيَارِ﴾ kavlı-i kerîminde ma'nevîdir. İşbu kelime dâ'imâ zarf olarak isti'mâl olunup hurûf-ı cârreden yalnız “مِنْ” ile mecrûr olur. Ba'zen zarf-ı zamân dahi olur. “جِئْتُ عِنْدَ طُلُوعِ الشَّمْسِ، الصَّبْرِ عِنْدَ الصَّدْمَةِ الْأُولَى” kelâmlarında olduğu gibi. Ve “iğrâ ve tahzîz” ma'nâsına ism-i fi'l-i emr olur. “لَدَى، لَدُنْ” kelimeleri mevzi'-inde isti'mâl olunur. Lâkin onlar her hâlde “عِنْدُ” mevzi'-inde isti'mâl olunmazlar. Zîrâ “لَدُنْ” ibtidâ'en gâyetede delâlet etmekle “خَرَجْتُ مِنْ لَدُنْهُ” denildiği gibi “مِنْ عِنْدِهِ” dahi denir. Ve “لَدَى” huzûra delâlet etmekle meselâ bir kimse

313 “[Süleyman] tahtı yanında yerleşmiş halde görünce” en-Neml, 27/40.

314 “Kitaptan bilgisi olan biri dedi ki” en-Neml, 27/40.

315 “Sidretü'l Müntehâ'nın yanında. Me'va cenneti onun (Sidre'nin) yanındadır” en-Necm, 53/14-15/

316 “Şüphesiz onlar, bizim katımızda hayırlı, seçkin kimselerdendir” Sâd, 38/47.

indinde māl hâzır olsun yâ olmasın “عِنْدِي مَالٌ” diyebilir. Lâkin hâzır olmadıkça “لَدَيَّ مَالٌ” diyemez. Bunda her ne kadar aynın harekât-ı selâsiyle denilmiş ise de kesri ağıleb ve eşher ve fethi ve zammı ekall ve enderdir. [102]

عَوْضُ / عَوْضُ / عَوْضُ

Ayn'ın fethi ve sükûn-ı vâv ve dâd-ı mu'cemenin harekât-ı selâsiyle istiğrâk-ı zamân-ı müstakbele mahsûs zurûfdandır. “Ebed” ma'nâsına ise de “عَوْضُ / عَوْضُ / عَوْضُ” nefye muhtastır. Sâ'ir zurûf gibi mebnî olup izâfette mu'rab olur. “لَا أَفَارِقُكَ عَوْضُ / عَوْضُ / عَوْضُ” gibi. “Senden ayrılmam ebedî” demektir. İnde'l-ba'z zamân-ı mâzîde dahi müsta'meldir. “مَا رَأَيْتُ مِثْلَهُ عَوْضُ” gibi “Ben onun mislini görmedim aslâ” demek olur. “دَهْرَ الدَّاهِرِينَ، أَبَدَ الْآبِدِينَ” denildiği gibi. “عَوْضَ الْعَائِضِينَ” dahi denir. “لَا أَفْعَلُهُ عَوْضَ الْعَائِضِينَ” gibi. Ve inde'l-ba'z kasem edâtındandır. Ve 'alâ kavlin Bekir b. Vâ'il kabîlesinin sanemi ismi olmakla ona kasem ederlerdi.

FASLU'L-ĞAYNÎ'L-MU'CEME

عَنْ

Ğayn'ın ve nün-ı müşeddedenin fethiyle “لَعْلَ” kelimesinden lügattir. İn-şâ'allâh Fasl-ı Lâm'da tafsîli gelir.

غَيْرُ

Ğayn'ın fethi ve yâ'nın sükûnuyla “سَوَى” ma'nâsına ya'nî “başka” demek olur. Ba'zen “lâ”-i nâfiye ma'nâsına gelir. ³¹⁷ ﴿فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ﴾ keli-me-i kerîmesinde olduğu gibi ki “جَائِعًا لَا بَاغِيًا” ma'nâsınadır. “إِلَّا” ma'nâsına gelir. “لَا بَاغِيًا” gibi ki “إِلَّا أَنْتَ” takdîrindedir. “غَيْرُ” kelimesi ma'nâda izâfete mülâzımdır. Ba'zı kere lafzen izâfetinden munkatı' olur. Bu hâli ken-disinden izâfet ma'nâsı münfehim olup ve üzerine “لَيْسَ” tekaddüm eder ise tahakkuk eder. “عِنْدِي مُصْحَفٌ لَيْسَ غَيْرُ” gibi “İndimde bir mushaf var başka yok” demek olur. Ma'a vücûdî'l-hilâf lâ-i nâfiyeye teslîtiyla “لَا غَيْرُ” demek da-hi tecvîz edilmiştir. Bu sûrette inde'l-Basriyyîn zamm üzerine ve inde'l-Küfiyyîn feth üzerine mebnîdir. Ve 'inde'z-Zeccâc ref'le münevven olarak telaffuz olunur. [103] “سَوَى” ma'nâsına isti'mâlinde “غَيْرُ” in ref'iyle “لَيْسَ” “قَبْضُتْ عَشْرَةً لَيْسَ غَيْرُ” in ref'iyle “لَيْسَ” ma'nâsına isti'mâlinde “سَوَى” ma'nâsına gelir. Bunda “gayr”, “لَيْسَ” kelimesinin ismi olup haberi mahzûf olarak “لَيْسَ غَيْرُهَا” takdîrindedir. Ve “gayr” in nasbıyla “لَيْسَ غَيْرُهَا” denir. Bunda “gayr”, “leyse” nin haberi olup, ismi muzmer olarak “لَيْسَ الْمَقْبُوضُ غَيْرُهَا” takdîrindedir. Ve feth ile “لَيْسَ غَيْرُ” denir ki muzâfun ileyhın lafzen hazfı ve niy-yeten sübûtu kezâ ismin ızmarıyladır. Ve bilâ-tenvîn zammıla “لَيْسَ غَيْرُ” denir. Bu sûrette zammesi 'alâ ihtilâfî'l-akvâl hareke-i binâ'îyye ve i'râbiyye olmak muhtemeldir. Ve münevvenen fi'le “لَيْسَ غَيْرُ” ve nasbla “لَيْسَ غَيْرًا” denir ki bu sûrette harekesi binâ'îyye olmayıp, 'ale't-tahkîk i'râbiyyedir. Ve işbu “غَيْرُ” kelimesi ibhâmda tevaggul ve şiddeti olmakla izâfetle kesb-i ta'rîf etmez. Lâ-kin zıddeyn beyninde vâki' olmakla ibhâmına za'f gelip veya bi'l-küllîyye zâ'il olmağın müte'arraf olur.

317 “Ama kim mecbur olur da, istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa” el-Bakara, 2/173.

³¹⁸ ﴿غَيْرِ الْمَعْصُوبِ عَلَيْهِمْ﴾ kelime-i kerîmesinde olduğu gibi ve “غَيْرُ” kelimesi “إِلَّا” ma'nâsına istisnâ için oldukta i'râbı “إِلَّا” kelimesinden sonra olan kelimenin ya'nî, müstesnânın i'râbı gibidir. Beyânı “إِلَّا” kelimesinde mürûr etti. Ve “gayr” kelimesi mebnîye muzâf oldukta feth üzerine binâsı câ'izdir.

318 “Gazaba uğrayanlarınkine değil” el-Fâtiha, 1/7.

FASLU'L-FĀ

ف

Fā-i müfrede, harf-i mühmel, ya'nī gayr-ı âmildir. Eğerçi ba'zılar binefsihi fi'l-i muzāri'î nāsibe ve ba'zılar cārredir demişler ise de sahîh olan nasb ameli “أَنَّ”-i muzmere cer ameli “رَبِّ”-i muzmere ile olup inde'l-cumhūr fā'nın hiç bir ameli yoktur. Ve harf-i mezkūr üç vecih üzere müsta'meldir. [104]

Vech-i Evvel: Harf-i atf olarak yedi güne isti'māl olunur.

1. Tertîb ifāde eder. Bu da ma'nevî olur. “قَامَ زَيْدٌ فَعَمَّرُوا” gibi ki Amr'ın kıyāmı Zeyd'den tertîbde müahharan olduğunu müfiddir. Zikrî olur. Ya'nī bi-hasebi'l-lafz ve'z-zikr ma'tûf, ma'tûfun aleyhden sonra vâki' olur. Bu ma'nâ, mufasssalı mücmel üzerine atfta tahakkuk eder. Zîrâ tafsîlin mevzi'-i zikri tertîbde icmâlin zikrinden sonradır. İnde'l-ba'z tertîb-i zikrî atfu'l-mufasssal ale'l-mücmel münhasıran olmayıp fā'nın mâ-ba'di mâ-kabli üzerine müretteb olmakla tahakkuk eder. İster atf-ı mufasssal ale'l-mücmel olsun ister olmasın. ³¹⁹﴿وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي﴾ kavlı-i keriminde olduğu gibi ki cümle-i ülâ Nûh aleyhi's-selâmın nidâsından icmâlen hikâyedir. “فَقَالَ رَبِّ” ilâ âhirihi, onun tafsîlidir. ³²⁰﴿أَدْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ﴾ kavlı-i celîli dahi kavlı-i ahîre misâldir ki fā'nın mâ-ba'di, mâ-kablinde olan kelâm üzerine mürettebdir. Zîrâ cehennemın mütekebbirlere mesvâ-yı mezmûm olduğunu beyân olmakla bir şey'in medh ve zemmi ol şey'in zikrinden sonra sahîh olur. Fe-lizâ şu iki misâlde olan fâ'lar tertîb-i zikriye dâldir.

2. Ta'kîb ifāde eder. Ya'nī, “فَا”nın mâ-ba'di, mâ-kablinden min-gayr-ı mühlet ve-lâ terāhin vâki' olduğuna delâlet eder. Bunda mu'teber olan orada tûl-ı zamân olsa bile âdeten min-gayr-ı mühlet müretteb addolunmaktadır. “تَزَوَّجَ فَوُلِدَ لَهُ وَلَدٌ” kelâmında olduğu gibi ki “Tezevvüc etti, akîbinde ona bir erkek çocuk doğdu” demek olup tezevvücle tevellüd-i veledin beyninde dokuz ay müddet-i haml vardır. Lâkin bi-hasebi'l-âde tevellud-i veled, tezevvücü müte'akab addolunmakla bilâ-mühlet ve lâ-terāhî hükmünde olur. [105]

319 “Nûh Rabbine seslenip şöyle dedi: “Rabbim! Şüphesiz oğlum da âilemdendir” Hûd, 11/45.

320 “İçinde ebedi kalmak üzere cehennemın kapılarından girin. Büyüklük taslayanların kalacağı yer ne kötüdür!” ez-Zümer, 39/72.

3. “نُم” ma'nāsına gelir. Ya'nî, “نُم” gibi ma'a'l-mühlet ve't-terāhî ma'tûfu ma'tûfun aleyh ile hükümde cem'e delâlet eder.

﴿ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا﴾³²¹ kavlı keriminde olduğu gibi ki fâ'lar “نُم” ma'nāsınadır. Zîrâ ma'nâ “Bundan sonra nutfeyi 'alaka kıldık, sonra 'alakayı mudga kıldık, sonra mudgayı 'ızâm kıldık, sonra 'ızâma lahmı iksâb ettik” demek olur.

4. Vâv-ı âtufe gibi min-gayr-ı tertîb cem'-i mutlak ifâde eder. Şâ'irin, “بَيْنَ مَوَاضِعِ الدُّخُولِ بَيْنَ الدُّخُولِ وَخَوْمِلِ” kavlindeki³²² “fâ” gibi ki kelâm “بَيْنَ مَوَاضِعِ الدُّخُولِ وَخَوْمِلِ” takdîrindedir.

5. Sebebiyye olur. Ya'nî, fâ mâ-kablinin mâ-ba'dine sebep olduğunu ifâde eder.

﴿فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ﴾³²³ kavlı keriminde olduğu gibi ki “Mûsâ aleyhi's-selâm ol kıbtîye vurdu da onu öldürdü” demek olmakla mevte, darb sebep olduğu münfehim olur. İşbu fâ-i sebebiyye nefy veya taleb, ya'nî emr, nehy, du'â, temennî, istifhâm, 'arz, tahzîz gibi şeylerden sonra vâki' oldukta medhülû bulunan muzârî' mansûb olur. Ve işbu nasb “أَنَّ”-i mukaddere ile olmakla fi'l-i mansûb-i mezkûr mü'evvelün bi'l-masdardır. “رُزِّي فَأُطْعِمَكَ” ve “مَا تَأْتِينَا فَتُحَدِّثُنَا” ve “وَلَوْ أَنَّ لِي قُوَّةً” ve “رَبِّ فَهَمْنِي كِتَابَكَ فَأَعْمَلْ فِيمَا فِيهِ” ve “لَا تَضْحَبِ الْجُهَالُ فَتُتَدَمَّ” ve “أَلَا تَجْلِسُ عِنْدَنَا فَتَسْمَعُ مَا يَنْفَعُكَ” ve “هَلْ عِنْدَكَ طَعَامٌ فَتُطْعِمُنَا” ve “فَأُفَنِّعْ” kelâmlarında olduğu gibi tercemeleri zâhirdir.

6. Ta'lîl ifâde eder. “تَوَجَّهَ حَيْثُ شِئْتَ فَإِنَّكَ مُنْصُورٌ” gibi “İstediğin [106] yere teveccüh eyle çünkü sen mansûrsun” Ve ﴿قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ﴾³²⁴ kavlı celilinde olduğu gibi ki “Dedi: Çık cennetten. Çünkü sen matrûdsun” demek olur. Bunun dâ'imâ mâ-ba'di mâ-kabline illet olur.

7. Fâ-i fasiha'dır. Bu kısım ve mâ-kabli sebebiyyeden teferruğ etmiştir. Zîrâ fâ-i fasiha âtufe olduğuna göre ma'tûf için sebep olan ma'tûfun aleyhin harf-i şart takdîr olunmayarak hazfinde müsebbebe dâhil olan ve inde'l-ba'z cümle-i

321 “Sonra bu az suyu ‘alaka’ haline getirdik. Alakayı da ‘mudga’ yaptık. Bu ‘mudga’yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik” el-Mü'minûn, 23/14.

322 İmruülkays'ın Muallakası'nda geçen beyit için bkz. İmruülkays, *Divânü İmruülkays*, s. 8.

323 “Mûsâ da ona bir yumruk indirip onu öldürdü” el-Kasâs, 28/15.

324 “[Allah] şöyle dedi: “Öyle ise çık oradan (cennetten), çünkü sen kovuldun” Sâd, 38/77.

gayr-ı mezkûreden müsebbebiyye olan cümle üzerine dâhil olan fâ'dır ki Âsım Efendi merhûm bunu "Mukadder olan ma'tûfun aleyh, ma'tûfa sebep olur" ta'biriyle tefhîm etmiştir.

³²⁵ ﴿فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ نَضْرًا﴾ kavlı kerîmindeki "فَإِنْ ضَرَبْتَ فَقَدْ انْفَجَرَتْ" cümlesinde olan fâ gibi ki ta'rîf-i evvele göre "فَإِنْ ضَرَبْتَ فَقَدْ انْفَجَرَتْ" ta'rîf-i sâniye göre "فَضْرَبَ فَانْفَجَرَتْ" takdîrindedir. "Dedik Mûsâ'ya vur asân ile şu taş, eğer vurdun ise. İşte ondan on iki çeşme aktı" Yâhud "Mûsâ aleyhi's-selâm vurduydu. Ondan on iki çeşme akdı" demek olur ki fâ-i mezkûre sebebiyyet ile mahzûfdan ifsâh ya'nî, onları beyân ve izâh etmekle "fâ-i fasîh" tesmiye edilmiştir. Tercemede sebebiyye gibi yâhud "İşte, işte bak, artık" ta'bîr edilir.

Vech-i Sâni: Harf-i fâ râbita-i cevâb olarak isti'mâl olunur. Ya'nî cevâbı şarta rabt eder. Bu dahi altı mes'eleye münhasırdır.

1. Cevâb cümle-i ismiyye vâki' oldukta olur. ³²⁶ ﴿إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ﴾ kavlı kerîminde olduğu gibi "İlahî! Eğer sen onları mu'azzeb kıalarsan, imdi onlar senin kullarıdır" demek olur.

2. Cevâb cümle-i ismiyyeye şebih cümle-i fi'liyye, ya'nî fi'li ef'âl-i câmi-deden [107] olmakla cümle-i ismiyyeye şebih oldukta fâ dâhil olur. ﴿إِنْ تُبْدُوا﴾ ³²⁷ kavlı kerîminde olduğu gibi "Eğer sadakâtı âşikâr ederseniz, imdi ne güzeldir o" demek olur.

3. Cevâb fi'li inşâ'î olan cümle-i fi'liyye oldukta dâhil olur.

³²⁸ ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ﴾ kavlı kerîminde olduğu gibi, "Söyle habîbim onlara ki eğer Allâh 'azîmü's-şânî seviyorsanız imdi bana ittibâ' ediniz ki Allâh Te'âlâ dahi sizi sevsin" demek olur.

4. Cevâb fi'li lafzen ve ma'nen mâzî olan cümle-i fi'liyye oldukta fâ dâhil olur. Bu da yâ hakîki olur. ³²⁹ ﴿إِنْ يَشْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ﴾ kavlı kerîmi gibi "Eğer hırsızlık ederse ba'd değıl, imdi tahkik onun bir karındaşı evvelce hır-

325 "Biz de, "Asanı kayaya vur" demiştik, böylece kayadan on iki pınar fışkırmıştı" el-Bakara, 2/60.

326 "Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır" el-Mâide, 5/118.

327 "Sadakaları açıktan verirsiniz ne güzeldir!" el-Bakara, 2/271.

328 "De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin" Âl-i İmrân, 3/31.

329 "Eğer o çalmışsa, daha önce onun bir kardeşi de çalmıştı" Yûsuf, 12/77.

men' etmiş ise de Ahfeş'den nesr-i fasihde dahi vukû'u mervîdir. Nitekim³³⁶ ﴿إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْأَدْنَى﴾ kavlı kerîmi bu kabildendir, denilmiş. İbn Mâlik nesirde nâdiren vukû'una kâ'il olup hadîsü'l-lukatadan ﴿فَإِنْ جَاءَ صَاحِبُهَا وَلَا فَلَئِنَّ الدِّينَ﴾ cümle-i cemilesini misâl olarak îrâd edilmiştir ki bunlar, ﴿فَلَئِنَّ الدِّينَ﴾ takdîrinde olur.

Tenbih-i Âhar: Fâ-i rābıta cevābı şarta rabt ettiği gibi şibh-i cevābı dahi şibh-i şarta rabt eder. ﴿الَّذِي يَأْتِينِي فَلَهُ دُرْهَمٌ﴾ kavlinde olduğu gibi ki fâ bunda dirhem'in lüzümü ityân üzerine müretteb olduğunu ifâde eder. Eğer fâ olmasa ma'nâ-yı âhara dahi hamledilebilir. [109] İbn Kâsım, *el-Cene'd-Dânî*'de bunu zâ'ideden addıyla "zâ'id iki kısımdır: Biri mübtedâ ma'nâ-yı şartı mütezammın olduktaki habere dâhil olan fâ'dır" demiş ve misâl-i sâbıkı îrâd etmiştir.³³⁷ Fe'l-yüte'emm.

Vech-i Sâlis: Fâ zâ'ide olarak isti'mâl olunur ki kelâma dühül, hurûcu gibidir. Bu kısmı Sibeveyhi isbât etmemiş. Lâkin Ahfeş mutlaka haberde ziyâde olunmasını tecvîz Ferrâ ile bir cemâ'at haberde fâ-i zâ'idenin cevâzını haberin emr yâhud nehy olmasıyla kayd ederek her biri müte'addid şahidler îrâd eylemişler hatta Zeccâc, ³³⁸ ﴿هَذَا فَلْيَذُقُوهُ حَمِيمٌ﴾ kavlı celilini habere emr olarak fâ ziyâde edildiğine hamletmiş. Nehyde dahi "زَيْدٌ فَلَا تَضْرِبْهُ" kelâmı misâl getirilmiştir. Ancak îrâd olunan şevâhid ve emsile mâni'ler tarafından te'vîl olunarak zâ'ide olması red ve cerh edilmiştir. Bunların tafsilî mufassalât-ı kütüb-i nahviyyede görülür.

Lâhika: Harf-i fâ-i müfrede için kütüb-i nahviyyede diğer aksâm dahi zikrolunmuştur ki bunlar fi'l-hakîka sâlifü'z-zikr aksâm-ı selâseye rücû' ederse de zikri fâ'ideden hâli olmamakla mücmelen beyân edilir. Ve bunlar beş kısımdır:

larda bulunmuştur. Müberred Sibeveyhi'den sonra Basra dil mektebinin ikinci otoritesi kabul edilmektedir. Çeşitli ilimlerde birçok öğrencinin yetişmesinde payı vardır. Bu öğrenciler arasında İbnü'l-Mu'tez, Zeccâc, Ahfeş el-Asgar, İbnü's-Serrâc ve Ebû Bekir es-Sûlî gibi isimler zikredilebilir. 286/900 yılında Bağdat'ta vefat eden Müberred'in bazı eserleri şu şekildedir: el-Kâmil fi'l-Edeb, el-Muktedab, el-Fâzıl ve'l-Mefzûl, el-Belâga. Bkz. İsmail Durmuş, "Müberred", *DİA*, c. 31, s. 432-434.

336 "Eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa, anaya, babaya vasiyette bulunması [size farz kılındı.]" el-Bakara, 2/180.

337 el-Murâdî, *el-Cene'd-Dânî*, 70.

338 "İşte (azap), onu tatsınlar: Bir kaynar su" Sâd, 38/57.

1. Fâ-i nâsıbedir ki “emr, nehy, du‘â, istifhâm, tahziz, ‘arz, temennî, teraccî, nefy”den sonra vâki‘ olup medhülû olan fi‘il-i muzâri‘i nasb eder. Misâller fâ-i sebebiyyede mezkûrdur. Bu ba‘zı Kûfiyyûn mezhebi olup inde’l-Basriyyîn fi‘lin intisabı “أَنْ”-i muzmereyle olarak fâ âtifedir.

2. Fâ-i “رُبَّ”dir. Bu dahi inde’l-Kûfiyyîn bi’z-zât cârre i‘tibâr olunarak şâ‘irin,

“فَمَثَلُكَ حُبْلَى قَدْ طَرُقْتُ وَمُرْضِعُ”

kavlinde³³⁹ olan fâ buna haml edilmiş ise de Basriyyûn “Cer ameli mukadder “رُبَّ” ileidir” [110] demişler. Ve İbn ‘Uşfûr³⁴⁰ ve İbn Mâlik bu gibi mahallerde cerrin fâ ile olmayıp “رُبَّ”-i mahzûfe ile olduğuna nahviyyûnun icmâ‘ını hikâye etmişlerdir. Ve fâ-i râbitanın altıncı mes‘elesinde buna işâret edilmiştir.

3. İsti’nâfiyye’dır. ³⁴¹﴿إِنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾ kavlı keriminde olduğu gibi ki “فَهَلْ أَنْتُمْ” cümlesi isti’nâfiyyedir. Ba‘zılar bir cümle mâ-kablinde bulunan cümle ile teşrik kasedilmeyerek isti’nâf irâde olunursa fâ harfi ibtidâ olur, demişler. Ve “قَامَ زَيْدٌ فَهَلْ قُتِمَتْ” kelâmını buna misâl îrâd etmişlerdir. Bu da ledet-tahkik cümleteyn beynini rabt için gelen fâ-i âtifeye râci‘ olur.

4. İnde’l-ba‘z “حَتَّى” ma‘nâsına gelir. Bunun kâ‘ili ³⁴²﴿فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ﴾ nazm-ı latîfini misâl îrâd etmiş ise de İbn Kâsım âtufe’dır, demiş. Fi’l-hakîka cümle-i şerîfede “حَتَّى” takdîri hiç münâsib olmaz. Belki mâ-kabli ³⁴³﴿وَإِنْ يَكُنْ مَيِّتَةً﴾ cümle-i cemîlesi olmakla fâ râbita-i cevâb olmak daha evlâ görünür.

339 İmruülkays’ın Muallakası’nda geçen beytin tamam şöyledir:

فَمَثَلُكَ حُبْلَى قَدْ طَرُقْتُ وَمُرْضِعُ * فَالْهَيْثُ عَنْ ذِي الثَّمَامِ مَحُولُ

Bkz. *Divânu İmruülkays*, s. 12.

340 İbn ‘Uşfûr: Tam adı Ebû’l-Hasan Alî b. Mü’min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî’dir. 597/1200 senesinde İşbiliye’de dünyaya geldi. İşbiliye’de (Sevilla) Ebû Ali eş-Şelebîn ve Ebû’l-Hasan ed-Debbâc gibi âlimlerden dil ve edebiyat dersleri aldı. Hocalarından Sibeveyhi’nin *el-Kitâb*’ını okumuştur. İlmi tahsilini tamamladıktan sonra ders vermeye başlamış ve derslerinde *el-Kitâb*’ı, Ebû Ali el-Fârisî’nin *el-İzâh*’ını ve Zeccâcî’nin *el-Cümel*’i gibi eserleri okutmuş ve şerh etmiştir. Öğrencileri arasında Saîd b. Hakem el-Kureşî, Saffâr Kâsım b. Ali el-Batalıyevsî, Ebû Hayyân el-Endelüsî ve İbn Saîd el-Mağribî gibi isimler yer almaktadır. İbn Uşfûr Tunus’ta 669/1270 senesinde vefat etmiştir. Bazı eserleri şu şekildedir: *el-Mümtî‘ fi’t-Tasrîf*, *el-Mukarrib fi’n-Nahv*, *Şerhu’l-Cümel li’z-Zeccâcî*. Bkz. Fakhr Ed-Dîn Qabawa, “İbn Uşfûr el-İşbîlî”, *DİA*, c. XX, s. 431-432.

341 “Bana ancak, ilahınızın yalnızca bir tek ilah olduğu [vahyolunuyor.] Artık müslüman oluyor musunuz?” el-Enbiyâ, 21/108.

342 “O vakit onda hepsi ortaklardır” el-En‘âm, 6/139.

343 “Eğer ölü olursa” el-En‘âm, 6/139.

5. Ba'zı Kûfiyyîn indinde “إِلَى” ma'nāsına gelir. “هُوَ أَحْسَنُ النَّاسِ مَا بَيْنَ قَرْنٍ” ma'nāsına gelir. “إِلَى قَدَمٍ” demektir. Bu dahi âüfeye râcî'dir. “فَقَدَمٌ” kelâmında olduğu gibi ki “إِلَى قَدَمٍ” demektir. Bu dahi âüfeye râcî'dir.

فَم

Fâ'nın zammı ve mîm-i müşeddedenin fethiyle hurûf-ı âtîfeden olan “فَم” kelimelerinden lügattir. Faslu's-Sâ'da “فَم” maddesine nazar oluna.

فِي

Fâ'nın kesri ve yâ'nın sükûnuyla harf-i cerdir. On iki ma'nâyı gelir:

1. Zarfiyyet içindir ve bu ma'nâ-yı aslîsidir. Hatta Basriyyûn bundan gayrısını isbât etmeyip te'vîl ile yine zarfiyyete ircâ' ettiler. [111] Zarfiyyetin dahi envâ'ı vardır. Ez-ân cümle, mekâniyye olur. ³⁴⁴ ﴿وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ﴾ kavî-i kerîminde olduğu gibi. Zamâniyye olur, ³⁴⁵ ﴿فَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَّغْدُودَاتٍ﴾ kavî-i kerîminde olduğu gibi. Hakikî olur, zikrolunan misâllerde olduğu gibi. Mecâzî olur, ³⁴⁶ ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾ kavî-i celîlinde olduğu gibi. Bunların mecmû'undan Türkîde “-da” lafzıyla ta'bîr olunur. Meselâ “فِي الْمَسَاجِدِ” “mes-citlerde”, “فِي أَيَّامٍ” “günlerde”, “فِي الْقِصَاصِ” “kısasta” denir.

2. Musâhabet için gelir. ³⁴⁷ ﴿أَدْخُلُوا فِي أُمَّمٍ﴾ kelime-i kerîmesinde olduğu gibi ki “مَعَ أُمَّمٍ” demektir.

3. Ta'lîl için gelir. ³⁴⁸ ﴿فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ﴾ nazm-ı latîfinde olduğu gibi ki “لِأَجْلِهِ” demek olur.

4. “عَلَى” gibi isti'lâ ifâde eder. ³⁴⁹ ﴿وَلَا صَلْبَيْنَكُمْ فِي جُدُوعِ النَّحْلِ﴾ kelime-i şerîfe-sinde olduğu gibi ki “عَلَى جُدُوعِ النَّحْلِ” demektir.

5. Hakikaten ve mecâzen ma'nâ-yı aslîsi olan ilsâkta bâ-i cârreye mürâdif olur. ³⁵⁰ ﴿يَذَرُوكُمْ فِيهِ﴾ cümle-i cemîlesinde olduğu gibi ki “بِهِ” demek olur. Bu

344 “Bununla birlikte siz mescitlerde itikafta iken” el-Bakara, 2/187.

345 “Sayılı günlerde Allah'ı anın (telbiye ve tekbir getirin)” el-Bakara, 2/203.

346 “Kısasta sizin için hayat vardır” el-Bakara, 2/179.

347 “İnsan toplulukları ile birlikte [ateş] girin” el-A'râf, 7/38.

348 “İşte bu, beni hakkında kınadığınız kimsedir” Yûsuf, 12/32.

349 “Ve mutlaka sizi hurma dallarına asacağım” Tâhâ, 20/71.

350 “Bu sûretle sizi ürettiyor” eş-Şûrâ, 42/11.

12. Ta'vîz için gelir. Ya'nî kelâmda mahzûf olan diğer “فِي” kelimesinden ivaz olarak ziyâde olur. “صَرَبْتُ فِيمَنْ رَغَبْتُ” kelâmında olduğu gibi ki aslı “صَرَبْتُ مَنْ رَغَبْتُ فِيهِ” iken âhirdeki “فِيهِ” hazfolunup ta'vîzen “صَرَبْتُ” dan sonra bir “فِي” ziyâde edilmiştir.

Tenbih: “فِي” kelimesine yâ-i mütekellim ve “مَا”-i ta'accüb iltihâk ederek evvelde harf-i nidâ ile makâm-ı ta'accübde müsta'meldir. Bu lafız “يَا عَجَبًا مَالِي” te'vîlinde olup “Acabâ bundan bana ne hâsıl olacaktır” demek olur. Ba'zılar “مَا أَحْسَنَ هَذَا” ile te'vîl etmişler. Ba'zılar dahi “fevt olan şeye te'essüf ve telehhüf ma'rızında müsta'meldir” demişler ki ol hâlde “يَا فَيْمًا” “Eyvâh acabâ ne olur ola” gibi [113] bir ma'nâ ifâde eder.

فِي

Şekl-i sâbık üzere “فَم” kelimesinden “ağız” ma'nâsına isim olur ki kelime-i mezkûrenin muzâf ve mecrûr bulunduğu hâletidir. Hazret-i İmâm 'Alî kerra-mallâhu vechehû'nun;

مَنْ لَمْ يَكُنْ غَضْرُهُ طَيِّبًا * لَا يَخْرُجُ الطَّيِّبُ مِنْ فِيهِ³⁶⁰

kavl-i şerîfinde olan “فِيهِ” gibi ki “مِنْ فَمِهِ” demek olup, beyt “Unsuru pāk olmayan kimsenin ağzından pāk şey çıkmaz” me'âlindedir. Ve “وَفَى يَفِي” den müfred mü'ennes için fi'l-i emrdir.

360 Beyit Hz. Ali'ye nispet edilmektedir. Bkz. *Divânü Emiri'l-Mü'minin el-İmâm Ali b. Ebî Tâlib*, (Haz. Abdülaziz el-Kerem), 1988, s. 213.

FASLU'L-KÂF

قَدْ

Feth-i kâf ve sükûn-ı dâl-i mühmele ile ismiyyet ve harfîyyet beyninde lafz-ı müsterekdir. İsim olarak iki vecih üzerine müsta'meldir:

Birinci Vecih: “حَسْبُ” kelimesine mürâdîf olup gâliben mebnî ba'zen mu'rab olarak isti'mâl edilir. Mebnî olması lafzen harfîyye olan “قَدْ” kelimesine ve vaz'en sâ'ir hurûf-ı me'âniden ekserine şebîh olunduğundandır. “حَسْبُ” ma'nâsına mebniyyen isti'mâlinde dâl'in sükûnuyla “قَدْ زَيْدٌ دَرَهْمٌ” denir. Ve “زَيْدٌ” lafzı izâfetle mecrûr bulunur. Mu'rab olarak isti'mâlinde “قَدْ” kelimesinin ref'iyle “قَدْ زَيْدٌ دَرَهْمٌ” denir. Kezâ “زَيْدٌ” izâfetle mecrûr olur. Yâ-i mütekellime izâfetinde mebnî olduğu hâlde hırsan alâ bekâi's-sükûn-ı nûn ile “قَدْ نَبِيٌّ دَرَهْمٌ” mu'rab olduğu sûrette bi-gayr-ı nûn “قَدْ نَبِيٌّ دَرَهْمٌ” denir. “حَسْبِي دَرَهْمٌ” demek olur ki kâfi ma'nâsınadır.

İkinci Vecih: “يَكْفِي” ve 'alâ kavlin “كَفَى” ma'nâsına ism-i fi'l olur. Bu sûrette “زَيْدٌ” lafzının nasbıyla “قَدْ زَيْدٌ دَرَهْمٌ” [114] ve yâ-i mütekellime izâfeti hâlinde “قَدْ نَبِيٌّ دَرَهْمٌ” denir ki “كَفَى” yâhud “يَكْفِي زَيْدٌ دَرَهْمٌ” ve nûn'la “كَفَانِي” yâhud “يَكْفِينِي” demek olur. Harf olarak isti'mâlinde fi'le muhtastır. Mutasarrıf olmak şartıyla mâzîye ve müsbet ve mutasarrıf olup cevâzım ve nevâsıb ve harf-i tenfisten mücerred olmak şartıyla muzâri'e dâhil olur. Medhûlünden cüz'ü gibi olmakla beynleri kaseden gayriyle faslolunmaz. Bu hâlde altı ma'nâya gelir:

1. Tevakku'a delâlet eder. Tevakku' bir şey'in vukû'una intizâr demek olmakla medhûlünün muzâri' olması lüzûmu zâhirdir. “قَدْ يَقْدَمُ الْعَائِبُ الْيَوْمَ” gibi ki “Gâ'ibin bugün kudümü muntazardır” demek olur. Ekser-i nuhât mâzîye dühûlünde dahi tevakku'a delâletini isbât edip mü'ezzinin “قَدْ قَامَتِ الصَّلَاةُ” kavlini bu kabildendir, demişler. Zîrâ cemâ'at ikâme-i salâta muntazır olmakla ikâme-i salât mutevakkı'dır.

2. Mâzîyi hâle takrîb için gelir. Ba'zen bu mevzi'de tahkîk ve tevakku' ma'nâlarını dahi câmi' olur. Meselâ emîrin rükûbuna muntazır olan kimseye “قَدْ رَكِبَ الْأَمِيرُ” denildikde üç ma'nâyı birden câmi' olur ki “Rükûbu tevakku' olunan emîr tahkîk şimdi rükûb etti” me'âlini müfid olur. Ba'zen dahi yalnız tahkîk ve takrîbe delâlet eder.

أَفِدَ التَّرْحُلُ غَيْرَ أَنَّ رِكَابَتَنَا * لَمَّا تَزُلْ بِرَحَالِنَا وَكَأَنَّ قَدِ³⁶⁹

kavlinde olduğu gibi ki “قَدْ زَالَتْ” demek olup “زَالَتْ” kelimesi [116] vücūd-ı karī-neye mebnī mahzūftur. Tercemesinde “Rıhlet zamānı karīb oldu, ancak bizim de-velerimiz yüklerimizi götürmedi. Halbuki tahkik götürmüş gibidir” ta’bīr edilir.

قَطُّ

Üç vecih üzere müsta’meldir:

1. Efsah-ı lügāt üzere kâf’ın fethi ve tā-i müşeddedenin zamm üzerine binā-sıyla istiğrak-ı zamān-ı mazīye delālet eder zarf-ı zamāndır. Nefye muhtas olup “مَا فَعَلْتُ قَطُّ” denir ki “Ben onu hiç işlemedim” demek olur. Kalilen nefyin gayrıda dahi isti’māl olunur. “كُنْتُ أَرَاهُ قَطُّ” denip “Ben onu dā’imā görür idim” demek irāde olunur. *Sünen-i Ebū Dāvūd*’da “تَوَضَّأَ ثَلَاثًا قَطُّ” vārid olmuştur.³⁷⁰ Avāmın sīga-i muzārī’le “لَا أَفْعَلُهُ قَطُّ” demeleri lahndır. Bu ma’nāda “kâf” ba’-zen meksūr, ba’zen dahi tā’ya ittibā’la mazmūm kılındığı olmuştur. Ba’zı kere fā’nın zamm veya iskān ile tahfif edildiği de vukū’ bulmuştur.

2. Kâf’ın fethi ve tā’nın sükūnuyla “حَسْبُ” ma’nāsına gelir.

“حَسْبِي، حَسْبُكَ، حَسْبُ زَيْدٍ دَرَهَمٌ” denir. “قَطِي، قَطُّكَ، قَطُّ زَيْدٍ دَرَهَمٌ” denildiği gibi ve sükūn üzere bināyı hıfz için nūn-ı vikāye ile “قَطْنِي” demek cā’izdir. Mā-ba’di izāfetle dā’imā mecrūr bulunur.

3. Kezā feth-i kâf ve sükūn-ı tā ile “يَكْفِي” ma’nāsına ism-i fi’l olur.

“قَطْنِي دَرَهَمٌ. قَطُّ زَيْدًا دَرَهَمٌ” gibi ki mā-ba’di mef’ūliyyetle mansūb olur.

“يَكْفِي دَرَهَمٌ. يَكْفِي زَيْدًا دَرَهَمٌ” ma’nāsınadır.

Tenbih: İşbu kelimeye tezyīn-i lafz için fā ziyāde edilip “فَقَطُّ” [117] denir. Bu sûrette tā’ sükūn üzere mebnīdir. “Bes, ancak, yalnız” ma’nalarını müfīd olur. Lisānımızda dahi “ancak” mahallinde isti’māl olunuyor.

Nābīga, İmruülkays, Zühayr b. Ebū Sūlmā ve A’şā Meymūn b. Kays ile birlikte dört büyük Cāhiliye şairin-den biri olarak kabul edilmektedir. 604/1207 yılında vefat eden Nābīga ez-Zübyānī’nin Divān’ı ve Mensūr Medhiyyesi bulunmaktadır. Bkz. Süleyman Tülücü, “Nābīga ez-Zübyānī”, *DİA*, c. XXXII, s. 262-263.

369 Nābīgatü’z-Zübyānī, *Divānu Nābīgati’z-Zübyānī*, s. 89; el-Murādi, *el-Cene’d-Dāni*, s. 269.; Bağdādî, *Hizā-netü’l-Edeb*, VII, 197.

370 Ebū Dāvūd, Taharet, 48.

FASLU'L-KÂF

ك

Kâf-i müfrede iki kısım olup âmil ve gayr-ı âmildir. Âmil olanı, kâf-i câr-redir. Bu da iki vecih üzerine ya'nî, harf olarak ve isim olarak müsta'meldir. Harf olarak isti'mâlinde beş ma'nâya gelir. Ve dâ'imâ meftühan telaffuz olunur.

1. Teşbih için olur. Teşbih, benzetmek demektir. Meselâ “زَيْدٌ كَالْأَسَدِ” denir. “Zeyd esed gibidir” Ya'nî “arslana benzer” demek olur.

2. Ta'lil için olur. Bu ma'nâ “مَا”-i kâffe ve “مَا”-i zâ'ide ve “مَا”-i masdariyyeye makrûn olarak ve hilâfen li'l-ba'z mücerred olarak dahi tahakkuk eder.

﴿وَأَذْكُرُوهُ كَمَا هَدَيْكُمْ﴾³⁷² ve ﴿وَلَا زَسَالَنَا﴾ kavlı kerîmi “وَيْ كَأَنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ”³⁷³ kavlı kerîmi “لِيَهْدِيَكُمْ”³⁷¹ ve “فَلَا جَهَنَّمَ” demek olur.

3. “كَخَيْرٍ” gibi isti'lâ için olur. Meselâ “كَيْفَ أَضْبَحْتَ؟” diyene “كَخَيْرٍ” cevâbı “عَلَى مَا أَنْتَ عَلَيْهِ” demektir. “كُنْ كَمَا أَنْتَ عَلَيْهِ” demek olur ve “عَلَى خَيْرٍ” demek olur.

4. Mübâderet için olur. Mübâderet bir şey tarafına gayr-ı sebk için sür'at ve şitâb etmektir. Ve bu kâf'e “Kâf-ı müfâce'e” ve “Kâf-ı kırân” dahi derler. Ve ma'nâ-yı mezkûr kâf'ın “مَا”ya ittisâliyle tahakkuk eder. “سَلِّمْ كَمَا تَدْخُلُ” ve “صَلِّ كَمَا يَدْخُلُ الْوَقْتُ” gibi ki “Dâhil olduğunla yâhud dâhil olur olmaz selâm ver” ve “Vakt dâhil olduğuyula yâhud dâhil olur olmaz namâz kıl” [118] demek olur. Bu ma'nâ garîbdir.

5. Te'kid için olur ki zâ'ididir.³⁷⁴ ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ kavlı kerîminde olduğu gibi ki nefy-i misli te'kid için kelâma dâhil olmuştur. Bu âyet-i kerîmede vâki' olan akvâl mahallerinde mütâlâ'a olundukda kâf-ı zâ'ide hakkında lâzım gelen ma'lûmât tevessu' eder. Fe'l-yürâcâ.

“Kâf-ı Cârre”, isim olarak isti'mâl olunduğu halde “مِثْلٌ” kelimesine mürâdif olur. Ve amelden sâkıt olmaz. Sibeveyhi indinde zarûretde ve Ahfeş 'indinde

371 “Nitekim kendi aranızdan bir peygamber gönderdik” el-Bakara, 2/151.

372 “Onu, size gösterdiği gibi zikredin” el-Bakara, 2/198.

373 “Demek ki kafirler iflah olmayacak” el-Kasas, 28/82.

374 “Onun benzeri hiçbir şey yoktur” eş-Şûrâ, 42/11.

de ihtiyârda dahi olur. ³⁷⁵“يُضْحَكْنَ عَنْ كَالْبَرْدِ الْمُنْهَم” mısra'ında olduğu gibi ki bunda ismiyyet kendi üzerine harf-i cerrin dühülüyle tahakkuk etmiştir. Ta'bir-i âharla mahall-i cerde vukû'uyla sâbit olmuştur. Nitekim ba'zen mahall-i nasbda ba'zen dahi mahall-i ref'de bulunmakla ismiyyet zâhir olur. Mısra'-ı mezkûr “يُضْحَكْنَ عَنْ مِثْلِ الْبَرْدِ الْمُنْهَم” ma'nâsınadır. İhtiyârda ya'nî, zarûretin gayrıda olduğuna zâhib olanlar “زَيْدٌ كَالْأَسَدِ” kelâmını buna haml ile “مِثْلُ الْأَسَدِ” ma'nâsı vermişler. “الْأَسَدِ” lafzının izâfetle mecrûr olmasını tecvîz edenler dahi olmuştur.

Kâf'ın diğer kısmı ki gayr-ı âmile olanıdır. Muhâtabın ahvâline delâlet eder. Ve altı şey'e muttasıl olur. Müzekkerde meftûh ve mü'ennesde meksûr olarak telaffuz olunur.

1. İsm-i işârete ittisâl eder. “ذَالِكَ، ذَاكَ” gibi bu kâf muhâtabın ahvâline tâbî'dir. Ya'nî, muhâtabın te'nîs ve tezkîr ve ifrâd ve tesniye ve cem' gibi ihtilaf-ı ahvâliyle muhtelif olur, müşârun ileyhin değil.

2. Zamîr-i mansûb munfasıla ittisâl eder. “إِيَّاكَ” ve ehavâtı gibi ki “إِيَّا” zamîr ve “كَ” harf-i hitâbdır. Bu Sibeveyhi'nin mezhebi olup [119] İbn Cinnî dahi bunu ihtiyâr etmiştir.

3. “أَرَأَيْتَ” ma'nâsına olan “أَرَأَيْتَ” kelimesine ittisâl eder. ³⁷⁶﴿قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ﴾ kavî-i celîinde olduğu gibi ki Sibeveyhi indinde kâf harf-i hitâb olup i'râbdan mahallî yoktur. Ve inde'n-nuhât sahîh olan da budur.

4. “حَيْهَلْكَ، رُوَيْدَكَ، النَّجَاءُكَ” gibi ba'zı esmâ-i ef'âle ittisâl eder.

5. Kalîlen ve nâdiren “لَيْسَ، نَعَمْ، بَشَسْ” gibi ba'zı ef'âle ittisâl eder.

“لَيْسَكَ زَيْدٌ قَائِمًا، نَعْمَكَ الرَّجُلُ زَيْدٌ، بَشَسَكَ الرَّجُلُ عَمْرُو” gibi.

6. Kezâ kalîlen “بَلَى، كَلَّا” gibi ba'zı hurûfa ittisâl edip “كَلَّاكَ، بَلَاكَ” denilmiş. Bunlarda kâf, tahsîs-i hitâb için gelmiş. Harf-i hitâb olup, i'râbdan mahallî

375 Accâc'a ait olan beytin tamamı şöyledir:

يُضْحَكْنَ عَنْ كَالْبَرْدِ الْمُنْهَم * يَضْحَكْنَ عَنْ كَالْبَرْدِ الْمُنْهَم

Bkz. Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, X, 166.

376 “Yine demişti ki: Benden üstün tuttuğun kişi bu mu, söyler misin?” el-İsrâ, 17/62.

yoktur. Ma'a-mâfih, beyne'l-mu'ribîn bu kâf'lar hakkında akvâl-i kesîra vardır ki mufassalât kütüb-i nahviyyede görülür.

كَأَنَّ

Kâf ve hemze ve nûn-ı müşeddedenin fethleriyle hurûf-ı müşebbehe bi'l-fi'l 'idâdinden olup, sâ'ir ehavâtı misillü bu dahi ismini nasb ve haberini ref' eder. Ve bu kelime 'inde ekseri'n-nuhât kâf-ı teşbih ile "أَنَّ"-i müşeddededen mürekkebdir. Dört ma'nâya gelir:

1. Teşbih ifâde eder. Bu ma'nâ cumhûr indinde sâbit ve isti'mâlde gâlibdir. Lâkin inde'l-ba'z "كَأَنَّ"nin haberi ism-i câmid olduğu hâlde tahakkuk eder. "كَأَنَّ" gibilerde "كَأَنَّ زَيْدًا قَائِمٌ، كَأَنَّ زَيْدًا فِي الدَّارِ، كَأَنَّ زَيْدًا عِنْدَكَ" gibi. "كَأَنَّ زَيْدًا أَسَدٌ" [120] içindir. İbn Mâlik "كَأَنَّ" teşbih-i mü'ekkid içindir demekle kâf-i teşbihe-den fark eylemiştir.

2. Şekk ve zann ifâde eder. Bu ma'nâ "كَأَنَّ"nin haberi, ism-i câmid olmadığı hâlde tahakkuk eder. Ve inde'l-ba'z haberi fi'il yâhud cümle yâhud sıfat vâkı' oldukça tahakkuk eder. "كَأَنَّ زَيْدًا قَامَ، كَأَنَّ زَيْدًا أَبُوهُ قَائِمٌ، كَأَنَّ زَيْدًا قَائِمٌ" gibi ki cümlesinde "أَظُنُّ، أَحْسَبُ" ma'nâsına olur.

3. Tahkik için olur. Bu Kûfiyyûn kavli olup, buna şâ'irin,

فَأَصْبَحَ بَطْنُ مَكَّةَ مُشْعَرًا * كَأَنَّ الْأَرْضَ لَيْسَ بِهَا هِشَامٌ³⁷⁷

kavlini misâl olarak inşâd etmişler ise de ba'zılar teşbih, ba'zılar dahi ta'lile haml ile za'if addettiler. Fi'l-hakika teşbih ve ta'lil ma'naları ensebdir. Beytin tercemesi zâhirdir.

4. Kezâlike Kûfiyyûn indinde takrîb ifâde eder. Harîri'nin;

كَأَنِّي بِكَ تَنَحُّطُ * إِلَى اللَّحْدِ وَتَنْعَطُ³⁷⁸

kavlinde olduğu gibi ki ma'nâ "كَأَنِّي بِكَ أَي كَأَنِّي أَبْصُرُكَ"، "تَنَحُّطُ أَي: تَنْحَدِرُ"، "كَأَنِّي بِكَ أَي كَأَنِّي أَبْصُرُكَ"، "إِلَى اللَّحْدِ وَتَنْعَطُ أَي تُعْوِضُ" ya'nî "Güya ben seni hemen lahde iniyor ve ka'r-ı arza dalıyor görüyorum" demek olup, bu ise şu hâlin kurb-ı vukû'unu imâ ettiğinden "كَأَنَّ"ye takrîb ma'nâsı verilmiş. Fakat bu da sâbıkı gibi za'iftir.

377 Beyit, Hâris b. Hâlid'e aittir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 258.

378 Bkz. el-Harîri, Ebû Muhammed Kasım, *Makâmâtul-Harîri*, Daru Beyrut ve Daru'l-Bâz, Mekke, 1978, s. 90.

كَأَيِّ

Kâf'ın ve hemze'nin fethi ve yâ-i müşeddedenin tenvîni ve gâliben nûn-ı tenvînin terkîbe dühûlüyle nûn-ı aslıye müşâbehetine mebnî, tenvînin nûn resminde tahrîriyle “كَأَيِّنْ” lafzı, kâf-ı teşbîh ve “أَيِّ”-i münevvene ile “كَمْ” ma'nâsına gâliben teksîr-i adede, ba'zen istifhâma delâlet eder ism-i mürekkebdir. Nitekim ³⁷⁹ ﴿وَكَايٍ مِّنْ نَّبِيٍّ قَاتِلَ مَعَهُ رِيثُونَ كَثِيرٌ﴾ kavlı celilinde teksîr-i [121] adede delâlet eder. Terceme-i nazm-ı celîl “Ve ne kadar peygamber ki onunla berâber çok cemâ'atler mukâtele eyledi” demek olur. Allâhu a'lem. İbn Mâlik istifhâma delâletine Übeyy b. Ka'b radiyallâhu anhın İbn Abbâs radiyallâhu anhumâya “كَأَيِّ تَقْرَأُ سُورَةَ الْأَخْزَابِ آيَةً” su'âlini misâl olarak irâd etmiştir ki müşârun ileyhın cevâben vâki' olan “ثَلَاثًا وَسَبْعِينَ” kavli kelime-i mezkûrenin istifhâm için olduğuna delâlet eder.³⁸⁰ Tercemesi “Sûre-i ahzâbı âyet olarak ne kadar ya'nî kaç okursun?” su'âline cevâben “Yetmiş üç” buyruldu. İşbu kelimenin mâ-ba'di temyîziyyet üzere mansûb yâhud mümeyyezi “مِنْ” ile mecrûr olur. Bu kelimedede altı lûgat vardır:

1. Aslı olan “كَأَيِّ”
2. Tenvîn nûn resminde olarak “كَأَيِّنْ”
3. İsm-i fâ'il vezni üzere “كَأَيِّنْ”
4. Elif'in hazfîyle “كَئِنْ”
5. Hemze'nin iskânı ve yâ-i meksûre ile “كَأَيْنْ”
6. Hemze'nin kesri yâ'nın iskânıyla “كَأَيْنْ” lafzlarıdır.

كَذَا

Kâf'ın ve zâl-i mu'cemenin fethi ve elif'in kasrıyla üç vecih üzere müsta'meldir:

1. Asılları üzerine bâkiye iki kelime ya'nî, kâf-ı teşbîh ve “ذَا”-ı işâret olarak isti'mâl olunur. “رَأَيْتُ زَيْدًا فَاضِلًا وَرَأَيْتُ عَمْرًا كَذَا” denir. “Zeyd'i fâzıl gördüm, Amr'ı da bunun gibi. Ya'nî, fâzıl gördüm” demek olur. Bunun üzerine hâ-i

379 “Nice peygamberler var ki, kendileriyle beraber birçok Allah dostu çarpıştı” Âl-i İmrân, 3/146.

380 İbn Mâlik, *Şerhu'r-Teshîl*, II, 423.

³⁸⁴ ﴿كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ﴾ kavlı-i kerîminde olduğu gibi ki “Herbir kimse kesb eylediği şey’in mukâbilinde merhûndur” demek olur. Ve ba’zen eczâ-i mu’arref mecmû’un istiğrâkı için isim olur. “كُلُّ الْعَالَمِينَ حَادِثٌ” gibi ki “Bütün âlemlerin eczâsı hâdistir” demek olur. Ba’zen dahi müfred mu’arrefin istiğrak-ı eczâsı için isim olur. “كُلُّ الرَّجُلِ حَسَنٌ” gibi ki “Racülün her bir cüz’ü güzeldir” demek olup “her bir racül güzeldir” ma’nâsına haml olunamaz. Her hâlde mâ-ba’di izâfetle mecrûrdur. Ve bu kelimeye bir takım mesâ’il-i dakîka-i beyâniyye ve fıkhiyye vardır ki burada zikri tatvîl-i makâli mücib olacağından ihtirâzen terk olunmuştur. Mufasssalen *Muğni’l-Lebib* ve *Külliyât-ı Ebi’l-Bekâ* ve emsâlinde mezkûrdur.³⁸⁵ Fe’l-yutlab.

كُلَّمَا

“كُلُّ” kelimesi “مَا” yâ mukârin olarak vakit ma’nâsına ism-i nekre olur. Ve bundan biz “Her gâh ki, her ne vakit ki, her ne zamân ki” ta’bîr ederiz. Bu sûretle kendisinde zarfiyyet ma’nâsı husûle gelmegin dâ’imâ zarfiyyet üzere mansûb olarak isti’mâl olunur. Ve iki fi’li muktezî olup biri cevâb vâki’ olur. ³⁸⁶ ﴿كُلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلَأَ مِنْ قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ﴾ kavlı-i celîlinde olduğu gibi ki “سَخِرُوا” cevâb vâki’ olmuştur. Ve kelime-i mezkûrenin nâsıbı dahi işbu cevâb olan fi’lidir. Terceme-i nazm-ı şerîf “Her ne zamân ki Nûh aleyhi’s-selâm’ın kavminden bir gürûh onun üzerine uğrayalardı, onu istihzâ ederlerdi” demek olur. Ba’zen cevâb “كُلَّمَا” üzerine tekaddüm ettiği dahi olur. Nitekim ba’zı tesbîhât ve tasliyelerde vâki’dir. [124]

Tenbih: Ba’zen sâlifü’z-zikr “كُلُّ” kelimesi “مَا”-i mevsûleye muzâf vâki’ olur. Ol sûrette sadedinde olduğumuz “كُلَّمَا” ya müşâbehetle iltibâs hâsıl olmamak için “كُلَّمَا” sûretinde ayrı resmolunur.

كَلَامًا

Kâf’ın kesri ve lâm’ın tahfifiyle bir kelimedir ki tesniyeyi te’kîdde isti’mâli cem’-i te’kîde “كُلُّ” kelimesinin isti’mâli gibidir. Müfredü’l-lafz müsen-na’l-ma’nâ olmakla gâh “كَلَامًا الرَّجُلَيْنِ قَامَا” gâh olur ki “كَلَامًا الرَّجُلَيْنِ قَامَا” denir.

384 “Herkes kazandığı karşılığında rehindir” et-Tûr, 52/21.

385 İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, I, s. 218-227; Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, 742-745.

386 “Kavminden ileri gelenler her ne zamân yanına uğrasalar, onunla alay ediyorlardı” Hûd, 11/38.

Evvelki lafzı, ikinci ma'nâsı i'tibârıyladır. Mü'ennesinde “كَلَّا” denir. Gerek müzekkeri gerek mü'ennesi dâ'imâ tesniyeye dâl olan kelime-i vâhede-i mu'ar-refeye lafzen ve ma'nen muzâf olarak isti'mâl olunurlar. Ve mâ-ba'dleri izâfetle mecrûr bulunur. İsm-i zâhire muzâf olduklarında ahvâl-i selâsede elifleri, hâ-li üzere bâkî olup muzmere muzâf olduklarında tesniyeleri gibi mu'rab bi'l-hurûf olurlar. Meselâ ism-i zâhire izâfetinde، رَأَيْتُ كَلَّا الرَّجُلَيْنِ، “جَاءَنِي كَلَّا الرَّجُلَيْنِ، رَأَيْتُ كَلَّهُمَا، رَأَيْتُ كَلَيْهِمَا، مَرَرْتُ بِكَلَّا الرَّجُلَيْنِ” “جَاءَنِي كَلَّهُمَا، رَأَيْتُ كَلَيْهِمَا، مَرَرْتُ بِكَلَيْهِمَا” denir. “كَلَّا” dahi böyledir. Bunun ta'bîr-i Türkîsi “İkisi birden geldi, ikisini birden gördüm” sûretinde edâ olunur.

كَلَّا

Kâf'ın fethi ve lâm'ın teşdidiyle “حَتَّى” vezninde inde'l-Basriyyîn harf-i red' ve zecrdir ki “Öyle değil, yok yok” diye terceme edilir. ﴿يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ﴾³⁸⁷ kavlı celilinde olduğu gibi ki tercemesinde “O günde insan kaçacak yer nerede der, yok yok hiç sığınacak yer yoktur” denir. Bunlar ya'nî, Basriyyûn kelime-i mezkûre için red' ve zecrden başka bir ma'nâ olmadığına kâ'il olarak dâ'imâ [125] “كَلَّا” üzerine vakfı tecvîz etmişler. Kisâ'î ve tevâbî'i indinde ba'zı mahalde “حَقًّا” ma'nâsına kelime-i tahkîk olur. ﴿كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ﴾³⁸⁸ nazm-ı celilinde olduğu gibi ki “Hakkan eğer bilmiş olsaydınız ilm-i yakîn ile” demek olur. Ebû Hâtîm³⁸⁹ ve tevabî'i indinde ba'zı mahallerde “أَلَا”-i istiftâhiyye ma'nâsına gelir. ﴿كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا﴾³⁹⁰ kelime-i celîlesinde olduğu gibi ki “أَلَا إِنَّهَا” takdîrindedir. Nadr b. Şümeyl³⁹¹ ve Ferrâ ve mütâbî'leri

387 “O gün insan “kaçış nereye?” diyecektir. Hayır, hiçbir sığınacak yer yoktur” el-Kıyâme, 75/10-11.

388 “Hayır, kesin olarak bir bilseniz” et-Tekâsür, 102/5.

389 Ebû Hâtîm es-Sicistânî: Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) el-Cüşemî es-Sicistânî. 165/781 senesi civarında Sicistan'da ya da Tüster'de doğduğu kaynaklarda geçmektedir. Sicistan'a yerleşen Fars asıllı zengin ve nüfuzlu bir aileye mensup bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İlk eğitimi aldıktan sonra Basra'ya ilim talebi için gitmiş ve hayatını burada geçirmiştir. Ahfeş el-Evsat, Asmaî, Ebû Zeyd el-Ensârî, İbn Sellâm el-Cumahî, Medâinî ve Halef el-Ahmer döneminin önemli âlimlerinden dil, lûgat kıraat şiir hadis gibi dersler almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra velût bir âlim olarak birçok eser kaleme almış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. İbn Kuteybe, Ebû Dâvûd, Nesâî, Müberred ve İbn Düreyd gibi isimler onun öğrencileri arasında zikredilebilir. 255/869 yılında vefat eden Ebû Hâtîm es-Sicistânî'nin bazı eserleri şu şekildedir: Kitâbü'l-Ezdâd, el-Fark Beyne'l-Âdemiyyîn ve Beyne Külli zi Rûh, Fe'altü ve Ef'altü, el-Müsekker ve'l-Mü'ennes. Bkz. Zülfikar Tüccar, “Sicistânî, Ebû Hâtîm”, *DİA*, c. XXXVII, s. 139-141.

390 “Hayır! Bu sadece onun söylediği (boş) bir sözden ibarettir” el-Mü'minûn, 23/100.

391 Nadr b. Şümeyl: 122/740 senesinde Horasan'ın Merverrûz şehrinde dünyaya geldi. Ailesi ile birlikte Basra'ya göç etti. Nadr b. Şümeyl Basra'da yetişmiş Halil b. Ahmed gibi döneminin önde gelen âlimlerinden çeşitli ilimlerde dersler almıştır. Çöle seyahatler düzenlemiş ve bedevilerden fasih lûgat malzemesi toplamıştır.

indinde ba'zı mahalde “إِنِّي، نَعَمْ” menzilesinde harf-i cevâb olur. ﴿وَمَا هِيَ إِلَّا﴾³⁹² nazm-ı celilinde olduğu gibi ki “Dahi değildir, Kur’ân ancak cins-i beşer için nasihattir, evet ay hakkı için” demek olup, “إِنِّي وَالْقَمَرِ” yâhud “نَعَمْ وَالْقَمَرِ” takdîrindedir. “كَلَّا” kelimesi “سَوْفَ” ma’nâsına gelir diyenler de olmuş ise de za’iftir. Suver-i ahîreye nazaran dâ’imâ “كَلَّا” üzerine vakfolunmayıp ihtilâf-ı ahvâline göre mes’ele-i vakf dahi muhtelif olmak râcihtir.

Tenbîh: “كَلَّا” harf-i red‘ olduğu hâlde yâ bir muhbirin haberini cahd ve inkâr yâhud bir tâlibin talebine ‘adem-i icâbet mevki’inde isti‘mâl olunur. Meselâ “فُلَانٌ يُرِيدُ أَنْ يَقْتُلَكَ” diyen kimseye “كَلَّا” denir ise “yok öyle değil” demek olur. Kezâ “كُلُّ مَا وَجَدْتُ” diyene “كَلَّا” denir ise “yemem” demek olur. İşbu kelime, inde’l-cumhûr basîta ve inde’l-ba’z mürekkebedir. Bunun isti‘mâlât ve mâhiyetinde olan ihtilâfâtın kesretine mebnî İbn Fâris³⁹³ ve *el-Cene’d-Dânî* sâhibi İbn Kâsım bu kelimeye dâ’ir ayrıca risâleler yazmışlardır. Ancak elzem olanları burada mezkûrdur.

كَمَا

Kâf’in ve mîm’in fethi ve elif’in kasrıyla kelime-i vâhide gibi zebân-zed ise de hakîkatte kelimetândır. Ya’nî, kâf-ı teşbîh veyâhud ta’lîl ile “مَا” dan ‘ibâretir. [126] Bunda kâf mahalline göre ba’zen teşbîh ba’zen ta’lîl ifâde eder. Buna muttasıl olan “مَا” dahi gâh isim gâh harf olarak müsta’meldir. İsim olduğu hâlde iki kısım olup biri mevsûle, diğeri nekre-i mevsûfedir. “الَّذِي عِنْدِي كَمَا” “كَمَا عِنْدَكَ” kelâmı her iki vechi muhtemeldir. Meselâ mevsûle i’tibârıyla “كَمَا عِنْدَكَ”, “كَالَّذِي عِنْدَكَ” demek olup, nekre-i mevsûfe i’tibârıyla “كَشَيْءٍ عِنْدَكَ” demek olur.

Halil b. Ahmed’in gözde dört öğrencisinden biri olan Nadr, tebeu’t-tâbiinden olup rivayetlerine güvenilen sika bir hadis âlimiydi. 204/820 yılında vefat eden Nadr b. Şümeyl’in bazı eserleri şu şekildedir: *Kitâbüs-Sıfât fi’l-Luga*, *Risâle fi’l-Hurûfi’l-‘Arabiyye*, *Garîbü’l-Hadis*, *Kitâbul-Me’âni*. Bkz. İsmail Durmuş, “Nadr b. Şümeyl”, *DİA*, c. XXXII, s. 281-282.

³⁹² “Bu, insanlar için ancak bir uyarıdır. Hayır, (öğüt almazlar.) Aya andolsun ki” el-Müddessir, 74/31-32.

³⁹³ İbn Fâris: 306/918 veya 308/920 yılında Kazvin yakınlarındaki bir köyde doğmuştur. Kûfe dil mektebine mensup dil ve edebiyat âlimi olan İbn Fâris tahsilini Kazvin’de sürdürmüş ve burada Ebu’l-Hasan Ali b. İbrahim el-Kattânî’den Halil b. Ahmed’in *Kitâbu’l-Ayn* adlı sözlüğünü okumuştur. Birçok öğrenci yetiştiren İbn Fâris’in öğrencileri arasında Bediüzzamân el-Hemedânî ve İbn Abbâd gibi önemli isimler bulunmaktadır. Kendisi Kûfe dil mektebine mensup bir alim olan İbn Fâris lügat ilmine çok önem vermiş ve yazdığı sözlükle bu alana önemli bir katkı sunmuştur. Vefât tarihi ile ilgili farklı rivayetler zikredilmektedir. Rivayetlerin çoğunluğu 395/1004 yılında Rey’de vefat ettiğini nakletmektedir. Bazı eserleri şu şekildedir: *Mu’cemü Mekâyisi’l-Luga*, *Mücmeli’l-Luga*, *es-Sâhibî fi Fikhi’l-Luga*, *Hilyetü’l-Fukahâ*. Kaynak: Hüseyin Tural, “İbn Fâris”, *DİA*, c. XIX, s. 479-481.

Bunlar lisânımıza terceme olundukta “ما” mevsûle olarak “Ol şey’ ki benim ‘indimdedir, şol şey gibidir ki senin indindedir” ta’bîr olunup nekre-i mevsûfe olarak “Ol şey ki benim ‘indimdedir, senin indindeki şey gibidir” ta’bîr olunur. “ما” harf olarak üç kısım üzere müsta’meldir ki “masdariyye, kâffe, zâ’ide” dir. Masdariyye oldukta “قُمْتُ كَمَا قُمْتُ” kelâmında kâf teşbîh için olursa ma’nâ “كَفَّيَاكَ”, ta’lîl için olursa “لِقَيَاكَ” takdîrindedir. Bunda kâf “ما” ile sılasından münsebik masdar için cârredir ki misâlimizde “قِيَامٌ” lafzıdır. “ما”-i kâffe şâ’irin,

وَأَعْلَمُ أَنِّي وَأَبَا حُمَيْدٍ * كَمَا النَّسْوَانُ وَالرَّجُلُ الْحَلِيمُ
أُرِيدُ هِجَاءَهُ وَأَخَافُ رَبِّي * وَأَعْلَمُ أَنَّهُ عَبْدٌ لَّيِّمٍ³⁹⁴

kavlinde olduğu gibi ki kâf teşbîh için ve “ما” kâffe olup kâf’ın amelini men’ etmiştir. Terceme-i nazm “Dahi ben bilirim ki ben ve Ebû Hamîd meselde sarhoş ile racûl-i halîm gibiyiz. Hicvini irâde ediyorum, rabbimden korkuyorum. Hâlbuki ben bilirim ki o bir le’im kuldür” demek olur. “ما”-i zâ’ide-i mulgât dahi şâ’irin,

وَنَنْصُرُ مَوْلَانَا وَنَعْلَمُ أَنَّهُ * كَمَا النَّاسُ مَجْرُومٌ عَلَيْهِ وَجَارِمٍ³⁹⁵

kavlinde olduğu gibi ki “كَالنَّاسِ” takdîrinde olup, mülgâ olmakla [127] kâf’ın amelini men’ etmemiştir. İşbu kâf dahi teşbîh içindir.

كَمْ

Kâf’ın fethi ve mîm’in sükûnu üzere binâsıyla cins ve mikdârı mübhem olan adede delâlet eder ism-i mübhemdir. Kisâ’î³⁹⁶ ve Ferrâ’ indlerinde mürekkeb addolunmuş ise de sahîh olan besâtatıdır. İki vecih üzere isti’mâl olunur. Biri istifhâmiyyedir ki ismiyyetinde hilâf yoktur. Biri dahi haberiyyedir. Ba’zı

394 Şiir Ziyâd el-A’cem’e aittir. Bkz. Ziyad el-A’cam, *Şîru Ziyâd el-Acem*, Derleyen: Yusuf Hüseyin, Daru’l-Mesîra, İlk baskı, Amman/Ürdün, 1983, s. 97; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, s. 243.

395 Bu beyit ‘Amr b. Berrâka’ya nispet edilmektedir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, (thk. Kabâve), 104.

396 Yedi kıraat imamından biri ve ilk dönem nahiv alanında yetkin isimlerden biri olan Kisâ’î’nin tam adı Ebû’l-Hasen Ali b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûffî’dir. 120/738 yılı civarında Bağdat’ın kuzeyinde bulunan Bâhamşâ köyünde doğdu. Küçük yaşta Kûfe’ye giderek kıraat derslerini İbn Ebû Leylâ ve Ebu Hayve Şüreyh b. Yezîd el-Hadramî’den almıştır. Ardından Basra’ya gitmiş Halîl b. Ahmed’in ders halkasına katılmıştır. Hocaları arasında Arap dili ve grameri sahasında önemli isimler olan Ebû ‘Amr b. Alâ, Yûnus b. Habîb ve İsâ b. Ömer el-Hemdanî gibi dil alimleri bulunmaktadır. 189/805 yılında vefat eden Kisâ’î’nin bazı eserleri şu şekildedir: *Müteşâbihü’l-Kur’ân*, *Mâ Telhanü fihî’l-Avâm*, *el-Bed’ü fî Kısasi’l-Enbiyâ’* ‘Aleyhi-müs-Selâm, *Kitâbü’l-Hudûd fî’n-Nabv*, *Kitâbü’l-Hurûf*. Bkz. Tayyar Altıkulaç, “Kisâî, Ali b. Hamza”, *DİA*, c. XXVI, s. 69-70.

nahviyyûn bunun harf olmasına zâhib olmuşlar ise de esahh olan isim olmasdır.

“كَمْ”-i istifhâmiyye adedin mikdârından su’âl için olup “Ne kadar, kaç” demek olur. Bu hâlde mâ-ba’di temyîziyyet üzere mansûb olarak “كَمْ دِرْهَمًا” denir. “Yanında dirhem ne kadar vardır?” demek olur ki şey’in kemmiyyetinden su’âldir.

“كَمْ”-i haberiyye kesîr ma’nâsına olur ki “çok” demektir. Bu hâlde “رُبَّ” gibi âmil olur, ya’nî mâ-ba’di mecrûr bulunur. “كَمْ دِرْهَمٍ أَنْفَقْتُ” gibi “Ne kadar ya’nî çok dirhem infak ettim” demek olur.

Tenbîh: “كَمْ”-i istifhâmiyye ile haberiyye beş şeyde müşterektir ki onlar; “ismiyyet, ibhâm, temyîze iftikâr, binâ, lüzûm-ı tasdîr”dir. Beş şeyde dahi birbirinden ayrılırlar:

1. “كَمْ”-i haberiyye ile olan kelâm, istifhâmiyyenin hilâfına olarak tasdîk ve tekzîbi muhtemeldir.

2. Muhâtabdan cevâbı iktizâ etmez, istifhâmiyye iktizâ eder.

3. Haberiyyeden bedel olan isim hemzeye mukterin olmaz. Meselâ

“كَمْ عَبْدٍ لِي خَمْسُونَ” denir, ya’nî “Çok kölelerim vardır, elli adeddir” demek olur. Lâkin istifhâmiyye böyle olmayıp ondan mübdel isim hemzeye mukterin olarak “كَمْ مَالِكٌ أَعَشْرُونَ” denir ki “Mâlin ne kadardır, yirmi midir?” demek olur.

4. Haberiyyenin mümeyyizi müfred ve mecmû’ olabilir. “كَمْ عَبْدٍ مَلَكَتْ، كَمْ” gibi ki “Çok köleye mâlik oldun, çok kölelere mâlik oldun” demektir. İstifhâmiyyenin mümeyyizi dâ’imâ müfred olur.

5. Haberiyyenin mümeyyizi vâcibu’l-hıfz olup istifhâmiyyenin mümeyyizi mansûb ve cerri gayr-ı câ’izdir.

“كَمْ”-i istifhâmiyye ba’zen harf-i cer ile mecrûr olarak “كَمْ دِرْهَمٍ اشْتَرَيْتَ” denir. Bu sûrette mümeyyizi “مِنْ”-i muzmere ile mecrûr olmak câ’izdir. Lâkin nasbı kesîrdir.

“كَمْ”-i haberiyyenin dahi mümeyyizi ba’zen harf-i cer ile mecrûr olur. “كَمْ مِنْ نِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ” gibi kelime-i mezkûrenin i’râben ahkâm-ı kesîresi ve bu

cihetle nahviyyûnun akvâl-i adîdesi var ise de mahalli mufassalât-ı kütüb-i i'râbdır. Fe'l-yurâca'.

كَمْ

Kâf'ın zammıyla cem'-i müzekker için zamîr-i muhâtabdır. Mü'ennesinde “كُنْ” denir. Cem'-i gâ'ibde “هَمْ، هُنْ” denildiği gibi.

كَيْ

Kâf'ın fethi ve yâ'nın sükûnuyla lafz-ı müşterektir. Üç vecih üzerine müsta'meldir:

1. “كَيْفَ” kelimesinden muhtasar isim olarak isti'mâl olunur ki fâ'nın hazfıyle “كَيْ” kalır. Nitekim “سَوْفَ” kelimesinde dahi fâ'nın hazfıyle “سَوْ” denilmiştir. “سَوْفَ” irâde olunmuştur. Şâ'irin,

كَيْ تَجْنَحُونَ إِلَى سَلَمٍ وَمَا تُثِرْتُ * قَتَلَاكُمْ وَلَطَى الْهَيْجَاءِ تَضْطَرُّمُ³⁹⁷

kavlinde olduğu gibi ki “كَيْفَ تَجْنَحُونَ” ma'nasına olarak “Nasıl meyl ediyorsunuz sulha hâlbuki maktûllerinizin intikâmı alınmadı ve hâlen ateş-i harb alevleniyor” demek olur. Mâ-ba'dinde olan fi'il merfû'dur.

2. Ma'nen ve amelen lâm-ı ta'lîl menzilesinde isti'mâl olunur. Bu da üç mahalde olur. **Birinci** “مَا”-i istifhâmiyye üzerine dühûlünde olur. Arabın bir şey'in illetinden su'âl ettiklerinde “كَيْمَةً” dedikleri gibi ki “لِمَهُ” demektir. Harf-i cer [129] makrûn olmakla “مَا” lafzının elif'i hazf ve mîm'in fethasını hıfz için âhırine “هَا”-i sekt gelmiştir. Mahallinde zikrolunur. Bundan “Ne için” ta'bîr olunur. **İkinci** “مَا”-i masdariyye üzerine dühûlünde olur. Şâ'irin,

إِذَا أَنْتَ لَمْ تَنْفَعْ فَضُرَّ فَإِنَّمَا * يُرْجَى الْفَتَى كَيْمَا يَضُرَّ وَيَنْفَعُ³⁹⁸

kavlinde olduğu gibi ki “لِضَرِّهِ وَنَفْعِهِ” takdîrinde olarak “Sen fâ'ide etmediğin vakitte zarar eyle ki ancak yiğit zarar ve nefi için taleb olunur” demek olur. Ya'nî, “لَا يَضُرُّ وَلَا يَنْفَعُ” kabîlinden olmak insânlığa lâayık değildir. **Üçüncü**, “أَنْ”-i masdariyye-i muzmere üzerine dühûlünde olur ki mâ-ba'dinde olan

397 Murâdî, *el-Cene'd-Dâni*, 265; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, VII, s. 106.

398 Bkz. Suyûtî, *Evzahu'l-Mesâlik*, (thk. Berekat Yusuf Hebbûd), Dâr İbn Kesîr, Beyrut, II, 475; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, VII, 105.

muzâri'-i mezkûr “أَنْ”-i muzmere ile mansûb ve “كَيْ” , “أَنْ” lafzıyla mahallen mecrûrdur. “جِئْتُكَ كَيْ تُكْرِمَنِي” gibi ki “Bana ikrâm etmekliğin için sana geldim” demek olur.

3. Ma‘nen ve amelen “أَنْ”-i nâsıbe-i masdariyye menzilesinde isti‘mâl olunur. Ve bu ma‘nâyı “كَيْ” yerine “أَنْ” lafzının sıhhat-i hulûlü te‘yîd eder. Ve “كَيْ” bu mahalde edât-ı ta‘lîl olmadığına kendi üzerine “لَا”-i ta‘lîlin dühûlü delâlet eder.³⁹⁹ ﴿لَكَيْلًا تَأْسُوا عَلَى مَا فَاتَكُمْ﴾ nazm-ı münîfinde olduğu gibi ki “لَا تَأْسُوا” ma‘nâsına olmakla “Sizden fevt olan şey üzerine mahzûn olmamaklığınız için” demek olur. Bunda fi‘l-i muzâri’ “كَيْ” ile mansûbdur. Ve nevâsıbdan addolunan “كَيْ”de işte budur.

كَيْفَ

Kâf’ın fethi ve yâ’nın sükûnu ve âhirin feth üzerine binâsıyla “أَيْنَ” vezninde “Nice, nasıl, ne güne” ma‘nâlarına ism-i mübhemdir. “كَيْ” bahsinde beyân olunduğu üzere bunun âhirinden fâ’nın hazfiyle “كَيْ” derler. “سَوْفَ” kelimesinde “سَوْ” dedikleri gibi “كَيْ” bahsine nazar oluna. Bu kelime iki vecih üzere isti‘mâl olunur.

Vech-i Evvel: Şart olarak isti‘mâlidir. Bu hâlde lafzen ve ma‘nen müttefik ve gayr-ı [130] meczûm iki fi‘li muktezîdir ki biri şart, diğeri cezâ olacaktır. “كَيْفَ تَصْنَعُ أَصْنَعُ” gibi ki “Sen nasıl yapar isen ben de öyle yaparım” demek olur. “كَيْفَ تَجْلِسُ أَجْلِسُ” demek câ‘iz olmadığı gibi ki cezm ile “كَيْفَ تَجْلِسُ أَجْلِسُ” demek dahi câ‘iz olmaz. Bu Basriyyûn kavlidir. Lâkin Kûfiyyûn tecvîz etmişlerdir. Bir gürûh dahi cezmin cevâzını “كَيْفَ” kelimesinin “مَا” yâ iktirânıyla meşrûr kılmışlar. “كَيْفَمَا تَفْعَلْ أَفْعَلْ” gibi ki “Sen nasıl yapar isen ben de öylece yaparım” demek olur.

Vech-i Sâni: Kelime-i istifhâm olarak isti‘mâl olunur ve bu güne isti‘mâli gâlibdir. Ve istifham-ı hakikî olur. “كَيْفَ زَيْدٌ؟” gibi ba‘zen gayr-ı hakikî olur. Ya’nî, ta‘accüb mahrecine ihrâc olunur.⁴⁰⁰ ﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ﴾ kavl-i kerîminde olduğu gibi ki “Nice inkâr ediyorsunuz Cenâb-ı Hakki!” demek olur. Ba‘zı

399 “Elinizden çıkana üzülmeyesiniz” el-Hadîd, 57/23.

400 “[Siz cansız (henüz yok) iken sizi diriltten (dünyaya getiren)] Allah’ı nasıl inkar ediyorsunuz?” el-Bakara, 2/28.

gürûh dahi inkâr ve tevbîhi müfid olur. “كَيْفَ تَضْرِبُهُ وَهُوَ شَيْخٌ كَبِيرٌ” Ba’zen dahi nefy mahrecine ihrâc olunur. Ya’nî nefy ifâde eder. Şâ’irin,

كَيْفَ تَرْجُونَ سَقَاطِي بَعْدَمَا * جَلَلَ الرَّأْسَ مَشِيبٌ وَصَلَعٌ⁴⁰¹

kavlinde olduğu gibi ki “Nasil ümîd ediyorsunuz benim kılıcımın urulan şey’i iki pâre etmesini beyazlık ve dazlaklık başımı istilâ ettikten sonra. Ya’nî pîr-i nâtüvân oldum. Artık benden öyle şeyi me’mul etmeyesiniz” demek olur. Ba’zı kere kendinden istiğnâ olunmayan kelimedden mukaddem haber vâki’ olur. “كَيْفَ أَنْتَ؟” gibi ki mübtedâdan ve “كَيْفَ كُنْتَ؟” gibi ki “كَانَ” den haber vâki’ olmuştur. Gâh müstağnen anı olan kelimedden hâl vâki’ olur. “كَيْفَ جَاءَ زَيْدٌ؟” gibi “كَيْفَ جَاءَ” demek olur. Bu nev’de “كَيْفَ” mef’ul-i mutlak dahi olur. ⁴⁰² “كَيْفَ فَعَلَ رُبُّكَ؟” kelime-i kerîmesi gibi ki “أَيُّ فِعْلٍ فَعَلَ” takdîrindedir. Bu kelime Sîbeveyhi indinde zurûftandır. Lâkin Sîrâfî⁴⁰³ ve Ahfeş bunu tecvîz [131] etmeyip beynlerinde ihtilâf husûle gelmiştir.

كَيْفَمَا

“كَيْفَ” kelimesinin “مَا” yâ iktirân etmesinden ibârettir ki karîben zikri sebke etti.

كَيْمَهُ

Feth-i kâf ve sükûn-ı yâ ve feth-i mîm ve hâ-i sekt ile aslı ma’nen ve amelen ta’lîl için olan “كَيْ” olup “مَا”-i istifhâmiyyeye makrûn olarak elif’in hazfiyle âhire “هَ”-i sekt lâhık olmuştur. “لِمَهُ” ma’nâsına bir şey’in illetinden su’âl mevki’inde îrâd olunur. “كَيْ” bahsine nazar oluna.

401 Bkz. Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, s. 190-202.

402 “Rabbînin, [fil sahiplerine] ne yaptığını [görmedin mi?]” el-Fil, 105/1.

403 Ebû Said el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî.284/897 senesinde bir liman şehri olan Sîrâf’ta doğdu.İlk tahsilini Sîrâf’ta yaptı. Mu’tezilî âlim Muhammed b. Ömer es-Saymerî’den fıkıh ve kelâm dersleri aldı. Astronomi ve matematik gibi farkı alanlarla ilgilendi.Bağdat’a geçip İbn Mücâhid, İbnü’s-Serrâc, Ebû Bekir İbnü’l-Enbârî, İbn Düreyd ve Ebû Bekir Mebremân gibi âlimlerden kıraat ve dil dersleri almıştır. Ebû Hayyân et-Tevhidî, Haddâdî, İbn Hâleveyh ve İsmâil b. Hammâd el-Cevherî gibi isimler öğrencileri arasında zikredilmektedir.Mantıkçı Mettâ b. Yunus ile gerçekleştirdiği münazara o dönemde nahivciler ile mantıkçılar arasındaki çekişmeyi ortaya koyan önemli bir belge niteliğindedir. 368/979 yılında Bağdat’ta vefat eden Sîrâfî’nin bazı eserleri şu şekildedir: Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi, Ahbârü’n-Nahviyyine’l-Basriyyîn, İdgâmü’l-Kurrâ’, Mâ Zekerehü’l-Kûfiyyûn mine’l-İdgâm, San’atü’s-Şîr’ ve l-Belâga. Bkz. Zülfikar Tüccar, “Sîrâfî, Ebû Said”, *DİA*, c. XXXVII, s. 264-265.

FASLU'L-LÂM

ل

Harf-i lâ'm-ı müfredde kesîratü'l-me'ânî bir harftir. Hattâ ba'zılar buna mah-sûs ayrıca risâleler yazmışlardır. Hurûf-ı me'âniden olduğu i'tibârla üç kısım olup, biri âmile li'l-cer, biri âmile li'l-cezm, biri de gayr-ı âmiledir.

Kısm-ı Evvel: Lâ'm-ı cârredir. Bu da her ism-i zâhirle meksûredir. “لَزِيدٍ” gibi ancak “يَا” yâ mübâşir olan lâ'm-ı müsteğâs-bih cârre olduğu hâlde meftûhadır. Ve her bir muzmer ile meftûhadır, “لَهُ، لَهُمَا، لَهُمْ، لَكَ، لَكُمْ، لَنَا” gibi. Yalnız yâ-i mütekellim ile meksûredir, “لِي” gibi. İşbu lâ'm-ı cârre otuz ma'nâya gelir.

1. Lâ'm-ı ihtisâstır. “الْجَنَّةُ لِلْمُؤْمِنِينَ” gibi ki “Cennet mü'minlere muhtastır” demek olur. Zemahşerî *Mufasssal*'ında lâ'm'ın me'ânî-i sâ'iresini zikretmemiş.⁴⁰⁴ Ba'zılar dahi ihtisâs lâ'm'ın asl-ı me'ânîsidir, demişler. Güyâ me'ânî-i sâ'iresi inde't-tedkîk cümleten ihtisâsa rücû' eder.

2. Lâ'm-ı istihkâktır. Bu lâ'm bir ma'nâ ile zât beyinde vâki' olur. ⁴⁰⁷وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ ⁴⁰⁶اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ⁴⁰⁵اَلْعِزَّةُ لِلّٰهِ kelimât-ı şerîfesinde olduğu gibi ki bunda her ne kadar meselâ “İzzet Allâh Te'âlâ hazretleri içindir. Hamd Allâh Te'âlâ [132] hazretleri içindir. Veyl mutaffifîn içindir” ta'bîr edilir ise de ma'nâ-yı maksûd “İzzete Allâh Te'âlâ müstehaktır. Hamde Allâh Te'âlâ müstehaktır. Veyle mutaffifîn müstehaktır” demektir. Ba'zı nahviyyûn dahi bu ma'nâ lâ'm'da ma'nâ-yı âmm olmakla dâ'imâ bundan müfârakat etmez demişler. Güyâ ki her ne mevzî'de olursa olsun tedkîk olundukda min vechin ma'nâ-yı istihkâk zâhir olur.

3. Lâ'm-ı milktir. ⁴⁰⁸لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ kavî-i celilinde olduğu gibi ki “Semâvâtın olan şey' ve arzda olan şey' onun mülküdür” demek olur. Ba'zılar işbu ma'nâyı lâ'm'ın asl-ı me'ânîsi addetmişler ise de zâhir olan asl-ı

404 Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım, *el-Mufasssal fî Smâ'ati'l-İ'râb*, (thk. eş-Şirbînî Şiride), Dâru'l-Hadis, Kahire 2013, 241.

405 “İzzet, Allah'ındır” en-Nisâ, 4/139.

406 “Hamd, Allah'adır” el-Fâtîha, 1/2.

407 “Eksik ölçüp tartanların vay haline” el-Mutaffifîn, 83/1.

408 “Göklerde ve yerdeki herşey O'na aittir”. Tâhâ, 20/6.

me'ânisi ihtisâstır. Milk onun akvâ-yı envâ'ındandır. İstihkāk dahi böylecedir. Zîrâ bir şey'e müstahak olan kimse için bu nev' ihtisâs hâsıldır.

4. Şibh-i milktir. “أَدُوْمُ لَكَ مَا تَدُوْمُ لِي” gibi ki “Sen benim için dâ'im oldukça ben de senin için dâ'im olurum” demek olur. Bu kısım *Muğni*'de zikredilmeyip yalnız misâl-i mezkûr “هَذَا الشَّعْرُ لِحَبِيبٍ” kavli ve sâ'ire ile lâm-ı ihtisâsa misâl olmak üzere irâd olunmuş ise de İbn Kâsım *el-Cene'd-Dâni*'de şibh-i milki zikr ve misâl-i mezkûru irâd etmiştir.⁴⁰⁹ Muharrir-i âciz dahi “هَذَا الشَّعْرُ لِحَبِيبٍ” kelâmındaki lâm'ın şibh-i milke daha münâsib olduğunu tahattur eder.

5. Lâm-ı temliktir. “وَهَبْتُ لَزَيْدٍ دِينَارًا” gibi ki “Zeyd'e mümelleken bir dinâr hibe ettim” demek olur. Lâkin “وَهَبَ” mâddesi gâliben lâm ile ta'diye etmek mesmû' olmakla lâm ta'diye için olmak ve temlik ma'nâsını dahi “وَهَبَ” ifâde etmekle ma'nâ-yı temlikte misâl-i mezkûr pek de münâsib görülemiyor. Nitekim lâm-ı ta'diyeden dahi müstebân olur. Ancak gerek *Muğni*'de gerek *el-Cene'd-Dâni*'de böylece zikrolunmuş.⁴¹⁰

Hâtıra: Lâm-ı temlike meselâ hayatında mâlını [133] taksîm irâde eden kimsenin “الدَّارُ لَزَيْدٍ، وَالْفَرَسُ لِعَمْرٍو، وَالسَّيْفُ لِبَكْرِ، وَالْمَرْعَةُ لِسَعْدٍ، وَالذَّنَابِيرُ صَدَقَةٌ” kavlindeki lâm'ların misâl götürülmesi tefhîm husûsunda daha münâsib olacağı hâtıra gelir ki tercemesinde dahi “Ev Zeyd'in, at Amr'ın, kılıç Bekr'in, tarla Sa'd'ın, paralar da sadakadır” denmekle lâm'ların hakikaten temlik ifâdesi zâhir olur. Fe'l-yüte'emmell.

6. Şibh-i temliktir. ⁴¹¹ ﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا﴾ kavli-i kerîminde olduğu gibi ki “Dahi Allâh Te'âlâ hazretleri size sizin kendi cinsinizden zevceler halk eyledi” demek olur. Güyâ ezvâc, zevclerine mülk gibi olmakla lâm şibh-i temliki müfiddir.

7. Lâm-ı ta'lildir ki medhûlünün kendi müte'allakına illet vâki' olduğunu müfid olur. “زُرْتُكَ لِشَرَفِكَ” gibi ki “Seni şeref için ziyâret ettim” demek olur.

8. Lâm-ı nisbettir. “لَزَيْدٍ عَمٌّ هُوَ وَلِعَمْرٍو خَالَ” gibi ki “O kimse Zeyd'in 'amucası, Amr'ın dayısıdır” ya'nî “Zeyd'e nisbetle 'amuca, Amr'a nisbetle dayıdır” demek olur.

409 İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 277; el-Murâdî, *el-Cene'd-Dâni*, 96.

410 İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 277; el-Murâdî, *el-Cene'd-Dâni*, 96.

411 “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey onundur” Yûnus, 10/68.

9. Ma'a't-ta'accüb lām-ı kasemdir. Ya'nî ta'accüb ma'rızında kaseme delâlet eder. Bu da ancak ism-i celâleye dühûle muhtastır. Şâ'irin,

لله يَبْقَى عَلَى الْإِيَّامِ دُو حَيِّدٍ * بِمُشْمَخَرِّ بِهِ الظَّيَّانِ وَالْأَسِ⁴¹²

kavlinde olduğu gibi ki beyt-i mezkûr lām ma'a't-ta'accüb kaseme dâll ve harf-i nefy ba'de'l-kasem muzâri' evvelinde vâki' olmakla mahzûf olduğundan "الله يَبْقَى" takdîriyle "Vallâhi cây-ı ta'accübdür ki dağ keçisi üzerine eyyâm te'a-kub ederek yâsemîn-i berri ve mersîn ağaçlarıyla ma'mûr olan cebel-i âliyede bekâ bulmaz" demek olur. [134]

10. Lām-ı ta'diyedir. Ya'nî fi'il ve şibh-i fi'il mef'ûlünü bununla alır. Bunda İbn Mâlik⁴¹³ ﴿فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا﴾ kelime-i kerîmesini misâl îrâd etmiştir. Lâ-kin İbn Hişâm *Muğni'*de "Ma'nâ-yı mezkûre[ye] وَمَا أَحَبُّهُ "مَا أَضْرَبَ زَيْدًا لِعَمْرٍو، وَمَا أَحَبُّهُ" kelâmı[nı] misâl olmakta evlâdır," demiş.⁴¹⁴ Fi'l-hakîka şu iki misâlde vâki' fi'l-i ta'accüblerin ta'diyesinde lām'ın lüzûmu zâhirdir. Ancak âti'l-beyân lām-ı tebyîn ile bunun beyninde bir fark görülemez.

11. Kasemden mücerred lām-ı ta'accübdür ki ba'de'n-nidâ müsta'mel-dir. "يَا لِمَاءِ، يَا لِعُشْبِ، يَا لَلْعَيْثِ" gibi bunlarda kesretinden veya hüsn ve letâ-fetinden ta'accüb mevki'inde vâki'dir. Nidânın gayrıda dahi isti'mâl olunur. "الله دَرُّهُ فَارِسًا، لله أَنْتَ" gibi ki biz lisânımızda bundan "Allâh için iyi atlı" yâhud "Ne güzel" yâhud "Ne 'aceb" ta'bîr ederiz. İktizâsına göre ta'accüb yâhud tah-sîn veya medh irâde ederiz.

12. Lām-ı sayrûrettir.⁴¹⁵ ﴿فَالْتَقَطَهُ آلُ﴾ mısra'ında ve ﴿لِدُوا لِلْمَوْتِ وَابْنُوا لِلْخَرَابِ﴾⁴¹⁶ kav-l-i celîlinde olduğu gibi ki "Âkıbeti ölümlük için doğunuz ve âkıbeti harâb olmak için binâ ediniz" demek olup, nazm-ı celîl dahi "Müsâ aleyhi's-selâmı yemmden Âl-i Fir'avn kaldırıp aldı. Âkıbet onlara düşman ve mûris-i hüzn olsun için" demek olur. Bu nev' lām'a

412 Bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, c. III, s. 497; İbnü's-Serrâc, *el-Ustûl fi'n-Nabv*, (thk. Abdu'l-Hüseyn el-Fetli), Mü-essesetü'r-Risale, Beyrut, 1996, c. I, s. 430.

413 "Bana kendi tarafından bir çocuk bağışla!" Meryem, 19/5.

414 Bkz. İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, III, s. 145.

415 Hz. Ali'ye nispet edilen beytin tamamı şöyledir:

لِدُوا لِلْمَوْتِ وَابْنُوا لِلْخَرَابِ * فَكُلُّكُمْ يَصِيرُ إِلَى ذَهَابٍ

el-Murâdî, *el-Ceme'd-Dâni*, s. 98.

416 "Nihayet Firavun ailesi kendilerine düşman ve üzüntü kaynağı olacak olan o çocuğu bulup aldı" el-Kasas, 28/8.

lāmu'l-ākıbe, lāmu'l-me'al dahi denir. İşbu lām'ı muzāri'e mukārin oldukta mansüb olması cihetle Kūfiyyūn nāsıbe i'tibār etmişler ise de inde'l-Basriyyīn amel-i nasb "أَنَّ" -i müzmerre iledir. Esahh olan da budur.

13. Lām-ı tebliğdir. İşbu lām kavı yāhud ma'nā-yı kavıde olan kelāmın sāmī'inin ismini cer eder. "قُلْتُ لَزِيدٍ، فَسَوْتُ لِبَكْرٍ، أَذْنْتُ لِعَمْرٍو" gibi ki "Zeyd'e dedim, Bekr'e tefsir ettim, Amr'a izin verdim" demek olur. [135]

14. "إِلَى" ma'nāsına olur. ⁴¹⁷﴿سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ﴾ gibi ki "إِلَى بَلَدٍ" demek olur. Ve ⁴¹⁸﴿يَا أَيُّهَا رَبِّكَ أُوْحَىٰ لَهَا﴾ gibi ki "إِلَيْهَا" demek olur.

15. "فِي" ma'nāsına gelir. ⁴¹⁹﴿وَنَضْعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ kavı-i celili gibi ki "فِي يَوْمِ الْقِيَامَةِ" demektir.

16. "عَنْ" ma'nāsına olur. Bu ma'nā-yı lām hakikaten yā hükmen kâ'ilin kavından gā'ib olup kavı kendine müte'allık olan kimsenin ismini cer ettikde tahakkuk eder. ⁴²⁰﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ﴾ kavı-i celilinde olduğu gibi ki "عَنْ الَّذِينَ آمَنُوا" demek olur. Bundan lisānımızda "Ve dedi ol kimseler ki kâfir oldular şu kimselerden ötürü ki imān eylediler, eğer dīn-i Muhammedī hayırlı dīn olaydı, ona mutāba'atta onlar bizi geçemezlerdi" ta'bīr edilir. Ba'zılar lām'ın "عَنْ" ma'nāsına isti'mālinde şart-ı sâbıkı kayd etmeyip 'ale'l-ıtlāk zikreylediler. Ve Arab'ın "لَقَيْتُهُ كَفَّةً لِّكَفَّةٍ" kavlini misāl getirdiler ki ba'zen dahi "لَقَيْتُهُ كَفَّةً عَنْ كَفَّةٍ" dedikleri mesmū' olmakla ikisi bir ma'nâyadır. Tercemesi "Ben ona rû-be-rû kavuştum" demek olur. Lâkin mebnıyyen ale'l-feth "لَقَيْتُهُ كَفَّةً لِّكَفَّةٍ" 'ibāretiyle dahi ma'nā-yı mezkûru irāde ettikleri mesmū' olduğundan gerek lām'ların "عَنْ" kelimelerinin ma'nāya müdāhelesi olmadığı münfehim olmağın kelām-ı mezkûrda lām'ın "عَنْ" ma'nāsına gelmesi cāy-ı te'emmüldür.

17. Hakikaten ve mecāzen "عَلَى" gibi isti'lā için gelir. İsti'lā-i hakikatte ⁴²¹﴿إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَلَا تَخْشَوْنَ لِلْأَذْفَانِ﴾ kavı-i celili ve isti'lā-i mecāzide

417 "Onları ölü bir belde (yi diriltmek) için sevk ederiz" el-A'râf, 7/57.

418 "Rabbın ona vahyetti". ez-Zilzâl, 99/5.

419 "Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız" el-Enbiyâ, 21/47.

420 "İnkâr edenler, inananlar için, eğer o Kur'an iyi bir şey olsaydı, onlar onu kabulde, bizi geçemezlerdi, dediler" el-Ahkâf, 46/11.

421 "Onlar yüzüstü yere kapanırlar" el-İsrâ, 17/109.

⁴²² “فَلَهَا” nazm-ı latîfindeki “فَلَهَا” kelime-i şerîfesinin lââmı gibi ki evvelde “عَلَى الْأَذْقَانِ” sâniide “فَعَلَيْهَا” demektir.

18. “عِنْدَ” ma’nâsına gelir. Târîhte “كَتَبْتُهُ لِحَمْسٍ خَلَوْنَ” yazıldığı gibi ki “عِنْدَ خَمْسٍ” demek olur. [136]

19. “بَعْدُ” ma’nâsına gelir. ⁴²³ ﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ﴾ emr-i celîlinde olduğu gibi ki “بَعْدُ ذُلُوكِ الشَّمْسِ” demektir. Ba’zılar “كَتَبْتُهُ لِحَمْسٍ” cümle-i sâbıkasında olan lââm’ı “بَعْدُ” ma’nâsına misâl îrâd etmişlerdir. Buna ve mâ-kablinde îrâd olunan lââm’a, lââm-ı târîh dahi tesmiye edilir.

20. “مَعَ” ma’nâsına olur. Şâ’irin,

فَلَمَّا تَفَرَّقْنَا كَأَنِّي وَمَالِكَا * لَطُولِ اجْتِمَاعٍ لَمْ نَبْتَ لَيْلَةً مَعًا⁴²⁴

kavlinde olduğu gibi ki “مَعَ طُولِ اجْتِمَاعٍ” takdîriyle tercemesi “Vaktâ ki ayrıldık, güyâ ben ve Mâlik ma’a tûl-i-ictimâ’ bir gece birlikte beytütet etmedik gibiyiz” demek olur. Bu beyt şâ’irin, birâderi hakkında söylediği mersiyyeden olup güyâ sâbıkta tûl-i müddet bir yerde bulunmaklığımız şimdi elem-i firâkı teskîn etmiyor, demek ister.

21. “مِنْ” ma’nâsına gelir. “سَمِعْتُ لَهُ سُرَاحًا” gibi ki “مِنْهُ” takdîrinde olarak “Ondan bir sadâ işitmedim” demek olur.

22. “Lâm-ı teb’îziyye”dir. Bunu *Rasfu’l-Mebânî* sâhibi zikredip “الرَّأْسُ” “بَعْضُ الْحِمَارِ، بَعْضُ الْجُبَّةِ” kavliyle temsil etmiştir ki “الرَّأْسُ” “بَعْضُ الْجُبَّةِ” demek olur. Diğerleri “işbu lââm “مِنْ” ma’nâsınadır” demişler.⁴²⁵

23. Lâm-ı müstegâsün bihtir. Bu lââm evvelce beyân olduğu vechile yâ-i mütekellime mukârin olmadıkça dâ’imâ meftûh olarak telaffuz olunur. Bunun sebebi müstegâsün bih zikrolunmayıp lââm’ın kesriyle “يَا لِمَظْلُومٍ” gibi müstegâsün leh zikrolduğu vakitte beynlerinde iltibâs olmamak kazıyyesidir. Zîrâ âtiyü’z-zikr lââm müstegâsün leh muzmere mukârin olmadıkça meksûren telaf-

⁴²² “İyilik ederseniz kendinize iyilik etmiş olursunuz, kötülük yaparsanız yine kendinize yapmış olursunuz” el-İsrâ, 17/7.

⁴²³ “Güneşin zevalinden (öğle vaktinde Batı’ya kaymasından) [gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde)] namazı kıl” el-İsrâ, 17/78.

⁴²⁴ Beyit Mütemmim b. Nüveyre’ye aittir. Bkz. Malik b. Nüveyre ve Mütemmim b. Nüveyre, *Divânü Malik ve Mütemmim İbnâ Nüveyre el-Yerbûi*, Derleyen: İbtisâm Merhûn es-Saffâr, Matbaatu’l-İrşâd, Bağdat 1968. s. 112; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, s. 282.

⁴²⁵ Bkz. el-Mâlekî, *Rasfu’l-Mebânî*, 219.

fuz olunur. Lām-ı müstegāsün bih tercemede meselâ “يَا زَيْدٌ” denildiği vakitte “Ey Zeyd yetiş imdâda” ta'biriyle ifâde olunur.

24. Lām-ı müstegāsün lehtir. Buna lām-ı müstegāsün min eclih dahi denir. [137]

İzâh: “Müstegāsün bih” kendisinden istigāse ve istimdād olunan kimse ve “müstegāsün leh” kendisi için istigāse ve istimdād olunan kimse olmakla birbirinden fark olunmak için lām-ı müstegāsün bih yâ-i mütekellime muzâf olmadıkça dâ'imâ meftûh, lām-ı müstegāsün leh dahi muzmere mukârin olmadıkça dâ'imâ meksûr olarak telaffuz edilir. Ve her ikisine de “lām-ı müstegāse” denir. “يَا لِمَظْلُومٌ” gibi ki “Ey kavm, yetişin mazlûmun imdâdına” demek olur.

25. Lām-ı medhtir. “يَا زَيْدٌ رَجُلًا صَالِحًا” gibi ki “Zeyd ne güzel sâlih kimse-dir” demek olur.

26. Lām-ı zemmdir. “يَا لَعَمْرُو رَجُلًا جَاهِلًا” gibi ki “Amr ne kötü câhil kimse-dir” demek olur. Şu iki kısım lām ya'nî lām-ı medhle lām-ı zemm, lāmât'a mahsûs tasnîf sâhibleri tarafından zikrolunmuş ise de hakîkatte bunlar lām-ı ta'accübe râci'dir. Nitekim ba'de'n-nidâ zikrolunur.

Zâbita: İstigāseye hamli sahîh olmayan münâdâdan sonra vâki' olan lām-ı ta'accübe mahmûl olup ta'accüb dahi yâ tahsîn yâ takbîh mevki'inde vâki' olacağından medhe yâhud zemme haml olunabilir.

27. Lām-ı “كَيْ” dir ki ta'lîl ifâde eder. Buna lām-ı “كَيْ” tesmiyesi ma'a't-ta'lîl “كَيْ” lafzının ifâde ettiği ma'nâyı müfid olduğundandır. “جِئْتُكَ لِتُكْرِمَنِي” gibi ki “Bana ikrâm edesin diye geldim” demek olur. Bunda “لام”-ı cârre ve “تُكْرِمَنِي” fi'li “أَنْ”-i muzmere ile mansûb ve “أَنْ”-i muzmere fi'li ile ma'an mü'evvelün bi'l-masdar olarak mahallen lām'ın mecrûrudur. Bu Basriyyûn mezhebi olup inde'l-Küfiyyîn “لام”-ı bi-nefsihâ nâsibedir.

28. Lām-ı cuhüddur. Buna lām-ı te'kidü'n-nefy dahi tesmiye olunmuştur. “كُونَ” maddesinden nâkısı olarak “مَا كَانَ” yâhud “لَمْ يَكُنْ” gibi [138] mâzî-yi menfilerden sonra gelen fi'illere dâhil olur. ⁴²⁶﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ﴾

426 “Allah size gaybı bildirecek de değildir” Âl-i İmrân, 3/179.

ve ⁴²⁷﴿لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرْ لَهُمْ﴾ kelimeteyni şerîfeteyninde olduğu gibi bunlar ve em-sâlinde olan lâmlar “مَا” ve “لَمْ” ile olan nefyi mü'ekkiddir. Bunun medhûlü olan fi'l-in nasbı lâm-ı “كَى”de olduğu gibi Basriyyûn indinde “أَنْ”-i muzmere ile olup inde'l-Küfiyyîn lâm bi-nefsihâ nâsibedir.

29. Lām-ı te'kiddir. Ve bu zā'ide olup üç nev'dir. Evvel, fi'l-i müte'addî ile mef'ûl beyninde mu'teriza olan lâmdır. Şā'irin,

وَمَنْ يَكُ ذَا عَظْمٍ صَلَّيْبٍ رَجَا بِهِ * لِيَكْسِرَ عُودَ الدَّهْرِ فَالْدَّهْرُ كَاسِرُهُ ⁴²⁸

kavlinde olduğu gibi ki “رَجَا” bi-nefsihi müte'addî olmakla mef'ûlü olan “يَكْسِرُ” ile beynine zā'ide olarak lâm i'tirâz etmiştir. Tercemesi, “Kim ki ke-miği kavî olup da o kuvvetle dehrin 'ûdunu kırmayı ârzû ve ümîd eder, işte dehr onu kırıcıdır” demek olur. ⁴²⁹﴿رَدِفَ لَكُمْ﴾ kelime-i kerîmesi dahi ba'zılar indinde bu kabildendir. Ya'nî “رَدِفَ” müte'addî olmakla “رَدِفَكُمْ” iktizâ eder-ken lâm ziyâde edilmiştir. Sānî, mütezâyifeyn ya'nî muzâf ve muzâfun ileyh beynine mu'teriza olur. Buna “lām-ı mukhame” dahi denir. “يَا بُؤْسَ لِلْحَرْبِ” gibi ki aslı “يَا بُؤْسَ الْحَرْبِ” olacaktır. Sâlis, lâm-ı takviyedir ki yâ mef'ûlünden taahhur yâhud amelde fer' olmakla za'îf olan âmilin takviyesi için mef'ullerine ziyâde edilir. ⁴³⁰﴿إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ﴾ kavli kerîmi gibi ki “إِنْ كُنْتُمْ تَعْبُرُونَ الرُّؤْيَا” olacak iken fi'l-in mef'ûlden ta'ahhürü cihetiyle lâm ziyâde edilmiştir. Kezâ ⁴³¹﴿فَعَالٌ لِمَا يُرِيدُ﴾ kelime-i celilesi gibi ki “فَعَالٌ” amelde “يَفْعَلُ”dan fer' olmakla mef'ûle lâm ziyâde edilmiş. Bunda da asıl olan “يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ”dür. İşbu lâm-ı zā'ide fi'l-i muzârî evvelinde bulunur ise “أَنْ” muzmere ile mansûb olur. Lâkin Küfiyyûn sâbıkları gibi bunda dahi [139] nasbın âmili lâm olduğuna zâhib olarak nevâsıbdan addetmişlerdir. Sahih olan kavli-i evveldir.

30. Lām-ı tebyîndir. Bu dahi üç kısımdır. **Birinci**, mef'ûlü fâ'ilden tebyîn için gelir. Bunda zâbıta lâm'ın hûb yâhud buğz ifâde eden fi'l-i ta'accüb yâ ism-i tafdilden sonra vukû'udur. Meselâ “مَا أَحَبَّ عَمْرًا لَزَيْدٍ” kavlinde lâm “أَحَبَّ” fi'l-i ta'accübünün mef'ûlü Zeyd olduğunu mübeyyindir ki “Amr Zeyd'i ne kadar sever!” demektir. Kezâ “زَيْدٌ أَحَبُّ لِعَمْرٍو” kavlinde lâm “أَحَبُّ” ism-i tafdî-

427 “Allah onları asla bağışlayacak değildir” en-Nisâ, 4/168.

428 Beyit Tevbe b. Humeyyir'e nispet edilmektedir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 285.

429 “Size çok yaklaşmıştır” en-Neml, 27/72.

430 “Eğer rüya yorumluyorsanız” Yûsuf, 12/43.

431 “Dilediğini mutlaka yapandır” el-Burûc, 85/16.

linin mef'ûlü Amr olduğunu mübeyyindir ki “Zeyd Amr’ı ziyâde sevicidir” demek olur. Nitekim “إِلَى” maddesinde beyân olunduğu üzere “إِلَى”-i tebyîniyye bunların fâ’illerini tebyîn eder. **İkinci**, mef'ûlüne mültebis olmayan fâ’iliyyeti tebyîn eder. “تَبَا لَزَيْدٍ” gibi ki “خَيْرَ” ma’nâsına isti’mâl olunmakla “لَزَيْدٍ” de lâm fâ’iliyyeti mübeyyindir. **Üçüncü**, fâ’iliyyete mültebis olmayan mef’ûliyyeti tebyîn eder. “سَقِيَا لَزَيْدٍ” gibi ki “سَقَى” ma’nâsına müsta’mel bulunmakla “لَزَيْدٍ” de lâm mef’ûliyyeti mübeyyindir.

Lâhika: Lâm-ı tebyîni İbn Kâsım *el-Cene’d-Dânî*’de bir mazbût sûrette ifade etmekle bu mahalle kaydolundu. Şöyle ki lâm-ı tebyîn esmâ-i ef’âl ve esmâ-i ef’ale müşâbih masâdırdan sonra vâki’ olup onların ma’nâlarının sâhiblerini mübeyyin olan lâmdır. “هَيْتَ لَكَ، سَقِيَا لَزَيْدٍ” gibi. Ve bir fi’l-i mukaddere ta’alluk eder. Ve takdiri de “أُعْنِي” dir dedikten sonra İbn Mâlik’den nakl ile İbn Mâlik dedi ki ta’acüb ve tafdilde olan “حُبِّ” a müte’allık lâm dahi böylecedir ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ﴾⁴³² ve مَا أَحَبَّ زَيْدًا لِعَمْرٍو gibi demiştir⁴³³ İntehâ. Lâm-ı ta’diye ile bunun beynindeki farkı te’emmül ve tefekkür lâzımdır.

Tenbih: Evvelce dahi bir nebze beyân olunduğu üzere asl-ı me’ânî-i lâm ihtisâs [140] olup her hâlde ondan mufârakat etmez. Ba’zen me’ânî-i uhrâya delâlet ederse de te’emmül olundukda cümlesinin ihtisâsa rucû’u zâhir olur. Zîrâ envâ’-ı ihtisâs müte’addidedir. Meselâ, lâm’ın me’ânî-i meşhûrasından birisi ta’lîldir. “جِئْتُكَ لِلْإِكْرَامِ” denildikde lâm fi’l-i mecî’in ikrâma muhtas olunduğuna delâlet eder. Çünkü mecî’in sebebi ikrâmdan gayrı bir şey’ değildir. İhtisâs tahakkuk eder, işte me’ânî-i sâ’iresi dahi bu gibidir. Fe’l-yüte’emmel.

Kısm-ı Sâni: Lâm-ı câzimedir. Buna lâm-ı taleb tesmiye olunmuştur. Bu dahi meksûr olarak telaffuz olunur. Ancak Benî Süleym, fethle telaffuz etmişler. Avâtıftan fâ ve vâv’dan sonra vâki’ oldukça iskânı tahrikinden ekserdir. ⁴³⁴﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ kavl-i kerîminde olduğu gibi ba’zen “ثُمَّ” den sonra dahi iskân olunur. Ba’zı kırâ’ate göre ⁴³⁵﴿ثُمَّ لِيَقْضُوا﴾ kelime-i celilesinde olduğu gibi. İşbu lâm-ı taleb üç kısımdır:

432 el-Murâdî, *el-Cene’d-Dânî*, 97.

433 el-Murâdî, *el-Cene’d-Dânî*, 97.

434 “O halde, [doğru yolu bulmaları için] benim davetime uysunlar, bana iman etsinler” el-Bakara, 2/186.

435 “Sonra [kirlerini] gidersinler” el-Hacc, 22/29.

1. Lām-ı emrdir. ⁴³⁶﴿لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِّنْ سَعَتِهِ﴾ emr-i celilinde olduğu gibi ki emr-i gâ'ibdir. "Gınâ sâhibi gınâsından infâk etsin" demek olur.

2. Lām-ı du'adır. ⁴³⁷﴿لِيَقْضِ عَلَيْنَا رُبُّكَ﴾ kelime-i celilesinde olduğu gibi ki "Rabb'in bizim üzerimize mevti kazâ eylesin" demek olur.

3. Lām-ı iltimâstır ki mütekellimin kendisiyle mertebede müsâvî olan kimseye "لِيَفْعَلْ فَلَانٌ كَذَا" kelâmında olduğu gibi ki "Filân kimse şöyle yapsın" demek olmakla iltimâs mevki'idir.

Tenbih: İşbu lām-ı talebin aksâm-ı selâsesinde zâbıta budur ki eğer taleb a'lâdan ednâya olursa emrdir. Ednâdan a'lâya olursa du'adır. Müsâvîler beyninde olursa iltimâstır.

Lâhika: Lām-ı taleb ba'zen ma'nâ-yı aslîsinden ihrâc olunup [141] kendisiyle me'ânî-i sâ'ire kasd olunur. Ez-ân cümle lām-ı taleb ve meshûbıyla haber irâde olunur. ⁴³⁸﴿اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ﴾ nazm-ı celilinde olduğu gibi ki "وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ" demektir. Ba'zı kerre dahi tehdîd irâde olunur. "وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ" kelime-i celilesinde olduğu gibi.

Kısm-ı Sâlis: Lām-ı gayr-ı âmiledir. Bu da sekiz kısımdır:

1. Lām-ı ibtidâdır. Meftûhan telaffuz olunur. Yalnız isimle fi'l-i muzâri'e bir de gayr-ı mutasarrıf olan mâziye dâhil olur. Ba'zılar muzâri'e dühûlünde ma'nâsını hâle tahsîs eder demişler ise de edille ve emsile-i müte'addide ile cevâblar verilmiştir. İşbu lām-ı ibtidânın kelâmda fâ'idesi dâhil olduğu cümlelerin mazmûnunu te'kid eder. ⁴³⁹﴿لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً﴾ kavî-i kerîmi ve "لَيَقُومُ زَيْدٌ" kelâmı ve ⁴⁴⁰﴿لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ﴾ cümle-i cemîlesinde olduğu gibi ki mâzî-i mutasarrıfe dâhil olmaz. Eğer "لَقَامُ زَيْدٌ" gibi bir kelâm bulunursa cevâb-ı kâsem olmakla onda olan lām cevâbdır.

436 "Eli geniş olan, elinin genişliğine göre nafaka versin" et-Talâk, 65/7.

437 "Rabbim bizim işimizi bitirsin" ez-Zuhruf, 43/77.

438 "Yolumuza uyun da sizin günahlarınızı yüklenelim" el-'Ankebût, 29/12.

439 "[Onların kalplerinde] size karşı duydukları korku, [Allah'a karşı duydukları korkudan] daha baskındır" el-Haşr, 59/13.

440 "Yapmakta oldukları şey ne kötüdür!" el-Mâide, 5/62.

2. Lām-ı zā'ide-i gayr-ı cārredir ki sâbıkı gibi meftûhan telaffuz olunur. Mübtedânın haberine dâhil olur. Şa'irin,

”أُمُّ الْخَلِيسِ لَعَجُوزُ شَهْرَةٍ“

kavlinde⁴⁴¹ olduğu gibi ki ve ”أَنَّ“-i meftûhanın haberine dâhil olur, Sa'id b. Cübeyr hazretlerinin hemze-i meftûha ile olan kırâ'atlerine göre ﴿إِلَّا أَنَّهُمْ﴾⁴⁴² kavli keriminde olduğu gibi. Ve ”لَكِنَّ“ nin haberine dâhil olur. Şa'irin,

”وَلَكِنِّي عَنْ حُبِّهِمَا لَعَمِيْدٌ“⁴⁴³

kavlinde olduğu gibi.

3. Lām-ı cevâbdır. Ve bu üç kısımdır: Evvel, lām-ı cevâb-ı ”لَوْ“ dir. ﴿لَوْ تَزَيَّلُوا﴾⁴⁴⁴ kavli-i celîlinde olduğu gibi. Sâni, lām-ı cevâb-ı ”لَوْلَا“ dır. ﴿وَلَوْلَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ﴾⁴⁴⁵ nazm-ı celîlinde olduğu gibi. Sâlis, lām-ı cevâb-ı kasemdir. [142]⁴⁴⁶ ﴿تَاللَّهِ لَقَدْ أَتَرَكْتُ اللَّهَ عَلَيْنَا﴾ kavli-i keriminde olduğu gibi ki bu lâmlar dahi meftûhadır.

4. Lām-ı mü'zinedir. Muvattı'e dahi ta'bîr olunur. Cümle-i şartıyyede edât-ı şart üzerine dâhil olarak mâ-ba'di mâ-kablinde olan kasem üzerine mebnî olup şarta mebnî olmadığını izân ettiğiçün ”mü'zine“ ve kasem için cevâb-ı tavi'e ve temhîd ettiğiçün ”muvattı'e“ tesmiye olunmuştur. Edevât-ı şarttan kesîran ﴿لَيْسَ أَخْرَجُوا لَا﴾⁴⁴⁷ nazm-ı münîfinde olduğu gibi misâlinde görüldüğü vechile bu dahi lâmât-ı meftûhadandır.

441 Recez bahrinden olan ve Ru'be b. Accâc'a nispet edilen bu beytin tamamı şöyledir:

أُمُّ الْخَلِيسِ لَعَجُوزُ شَهْرَةٍ * تَرَضَى مِنَ اللَّحْمِ بَعْظَمَ الرِّقَبَةِ

Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 301.

442 ”Şüphesiz yemek yerler, çarşıda pazarda gezerlerdi“ Furkân, 25/20.

443 Beytin tamamı şu şekildedir:

يلوموني في حبِّ ليلي عواذلي * ولكنني عن حبِّ ليلي لعميد

Kime ait olduğu kaynaklarda belirtilmeyen beytte geçen ”لعميد“ ibaresi bazı kaynaklarda ”لعميد“ şeklinde geçmektedir. Bkz.: Zemahşeri, *el-Mufasssal*, s. 299; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, I, 16; X, 361/363.

444 ”Eğer, inananlarla inkarcılar birbirinden ayrılmış olsalardı onlardan inkar edenleri elem dolu bir azaba uğrattırdık“ el-Feth, 48/25.

445 ”Eğer Allah'ın; insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu“ el-Bakara, 2/251.

446 ”Allah'a andolsun, gerçekten Allah seni bize üstün kıldı“ Yûsuf, 12/91.

447 ”Andolsun, eğer (kardeşleri Medine'den) çıkarılırsa, onlarla beraber çıkmazlar. Kendilerine karşı savaşılsa, onlara yardım etmezler. Yardım edecek olsalar bile, andolsun mutlaka arkalarını dönüp kaçarlardı“ el-Haşr, 59/12.

5. Lām-ı ta'rîftir; ya'nî "أل" lafzının lāmıdır. Ve bu Sîbeveyhi kavlidir. Zirâ müşârun ileyh indinde lafz-ı mezkûrun yalnız lām'ı harf-i ta'rîf olup sâkine olmakla nutka imkân husulü için evveline hemze-i vasl getirilip "أل" olmuştur. "الْحَرْثُ، الرَّجُلُ" gibi. Bu sûrette harf-i ta'rîf uhâdî olur. Ve inde'l-Halil⁴⁴⁸ "هَلْ، بَلْ" gibi "أل" dahi tamâmıyla harf-i ta'rîftir. Bu sûrette sünâ'î olur. Ve harf-i ta'rîfin me'ânî ve isti'mâlâtı Faslu'l-Hemze'de "أل" maddesinde mezkûrdur.

6. Esmâ-i işârete lâhika olan lām'dır. "Bu'de" yâhud "te'kide" delâlet eder. Bunda asıl olan sükündür. "تِلْكَ" lafzında olduğu gibi "ذَلِكَ" lafzında meksûr kılınması iltikâ-i sâkineynin def'i içindir.

7. Lām-ı ta'accüb-i gayr-ı cârredir. Bu da meftûhadır. "لَظَرَفَ زَيْدٌ، لَكَرُمَ عَمْرُو" gibi ki "مَا أَظْرَفُهُ، مَا أَكْرَمُهُ" ma'nâsınadır. Lâkin bunda ihtilâf olup inde'l-ba'z lām-ı ibtidâ'iyye yâhud lām-ı cevâb-ı kasem mukadderdur.

8. Lām-ı fârikadır ki "إِنْ"-i muhaffefeden sonra vâki' olup "إِنْ"-i nâfiye [143] ile beyinlerini fârika olur.⁴⁴⁹ ﴿وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً﴾ kelime-i celîlesinde olduğu gibi ya'nî "Şübhe yok ki o kebîra oldu" demek olur. Lâkin bu Basriyyûn mezhebidir. Küfiyyûn indinde kelime-i şerîfedeki "إِنْ" nâfiye ve lām "إِلَّا" ma'nâsına olup "وَمَا كَانَتْ إِلَّا كَبِيرَةً" takdîrindedir. Zemahşerî ve gayrılar "إِنْ" tahfîf olundukda haberinde işbu lām-ı fârika lâzımdır, demişler.⁴⁵⁰ "إِنْ"-i muhaffefede dahi buna dâ'ir kelâm sebk etmiştir. Ba'zılar lām-ı fârikayı lām'dan bir kısm-ı müstakil addetmeyip "إِنْ" nin haberine dühülû lâzımdır, demişler. Bu mezheb-i Sîbeveyhi olup İbn Mâlik de bunu ihtiyâr etmiştir.⁴⁵¹

448 el-Halil b. Ahmed b. 'Amr b. Temim el-Ferâhidî, 100/718 senesinde Umman'da dünyaya geldi ve Basra'ya göç ederek buraya yerleşti. Nahiv ve aruz ilmini sisteme kavuşturan Arap dili âlimi olarak kabul edilir. Dönemindeki İsa b. Ömer es-Sekaî, Ebû 'Amr b. 'Alâ ve Ahfeş el-Ekber kendisinin ilme yönelmesinde etkisi olan isimlerdir. Birçok ilimde mahir olan Halil b. Ahmed'in öğrencileri arasında Sîbeveyhi, Leys b. Muzaffer, Ali b. Nasr el-Cehdamî, Nadr b. Şümeyl, Ahfeş el-Evsat ve Asmaî gibi isimler zikredilmektedir. 175/791 yılında Basra'da vefat eden Halil b. Ahmed'in bazı eserleri şu şekildedir: *Kitâbü'l-'Aym*, *Kitâbü'l-'Arûz*, *Kitâbü'l-'Îkâ*, *Meâni'l-Hurûf*. Bkz. Tevfik Rüşti Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *DİA*, c. XV, s. 309-312.

449 "Her ne kadar [Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimselerden başkasına] ağır gelse de" el-Bakara, 2/143.

450 Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 106.

451 İbn Mâlik, *Şerhu'r-Teshîl*, II, s. 35.

Tenbih: Harf-i lââm faslın evvelinde dahi beyân olunduğu üzere kesîrû'l-me'ânî bir harf olduğu gibi bunda nuhâtın ihtilâfâtı dahi hemen lâ yuhsâ derecesine geldiğinden bu mahalde mücmelen zikrolunmakla tâlib-i tafsîli müstağnî etmez. Bu cihetle tafsîlâtı kütüb-i mufasssale-i nahviyyeye havâle edilmiştir.

لَا

Elif'in kasrıyla âmil ve gayr-ı âmil olarak müsta'mel bir harftir. Türkîde bundan “yok” ve “değil” ta'bîr edilir ki Fâriside “neh” mürâdifidir. Bunun usûl-ı aksâmı üçtür: Evvel, “لَا”-i nâfiye. Sâni, “لَا”-i nâhiye. Sâlis, “لَا”-i zâ'id'dir.

Kısm-ı Evvel: Lâ-i nâfiye olup bu dahi üç kısımdır:

1. Hurûf-ı müşebbehe bi'l-fi'l gibi ismini nasb ve haberini ref eden “لَا”dır ki nefy-i cins için olup nekreden gayrıda amel etmez. Ma'mûlû olan nekre müfred olursa feth üzerine binâ olunur. ⁴⁵² ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ gibi eğer muzâf yâ-hud şibh-i muzâf olursa nasb olunup mebnî kılınmaz. “لَا طَالِبَ عِلْمٍ مُحْرُومٍ” gibi şibh-i muzâfta “لَا خَيْرًا مِنْ زَيْدٍ حَاضِرٍ” gibi ki bunların tercemelerinde “Hiç bir tâlib-i ilm mahrûm değildir. Zeyd'den hayırlı hiç bir kimse hazır değildir” [144] ta'bîr olunur. Buna “لَا”-i tebri'e dahi denir.

2. Amelde “لَيْسَ” kelimesine şebîh olan “لَا”dır ki ismini ref haberini nasb eder. Bu dahi kısm-ı evvel gibi nekreden gayrıda amel etmez. Fakat İbn Cinnî ma'rifede dahi amelini tecvîz etmiş. İbn Mâlik dahi ona muvâfakat etmiştir. Şâ'irin,

تَعَزَّ فَلَا شَيْءٌ عَلَى الْأَرْضِ بَاقِيَا * وَلَا وَزَرَ مِمَّا قَضَى اللَّهُ وَاقِيَا⁴⁵³

kavlinde olan “لَا”lar bu kısımdandır. Tercemesinde “Sabreyle ki arz üzerinde bir şey bâkî değildir. Ve Allâh Te'âlâ hazretlerinin kazâ ettiği şeyden vikâye edeceği bir melce' yoktur” ta'bîr olunur.

3. “لَا”-i nâfiye-i gayr-ı âmiledir. Bu da üç nev'dir:

1. “لَا”-i âtifedir. Ma'tûfu, ma'tûfun aleyh ile yalnız i'râbda teşrîk eder. Bu da üç şart ile sahîh olur. Biri, ma'tûfun aleyh müsbet olmaktır; “جَاءَ زَيْدٌ لَا

⁴⁵² “Onda şüphe yoktur” el-Bakara, 2/2.

⁴⁵³ Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 311.

“عَمُرُو” gibi. Yâhud emr olmaktır; “إِضْرِبْ زَيْدًا لَا عَمْرًا” gibi. Yâhud nidâ olmak-
tır; “يَا ابْنَ عَمِّي لَا ابْنَ أَخِي” gibi. Ve biri “لَا”-i âtufe diğer bir âtufeye mukterin
olmamaktır. Meselâ, “جَاءَنِي زَيْدٌ لَا بَلْ عَمُرُو” denilse âtufe “بَلْ” lafzı olup “لَا”
mâ-kablini red içindir. Biri dahi, müte‘atıflar bir şey üzerine sıdkta müte‘ânid
olmak ya‘nî müctemi‘ olmamaktır. Meselâ, “جَاءَنِي رَجُلٌ لَا زَيْدٌ” denilmez. Zîrâ
Zeyd üzerine ism-i racül sâdıktır. Belki “جَاءَ رَجُلٌ لَا امْرَأَةً” denilse sahîh olur ki
müte‘âtufeyn bunda müte‘âniddir.

2. “لَا”-i cevâbiyye’dir ki “نَعَمْ” kelimesinin münâkızıdır. Ekser bundan sonra
vâki’ olan cümleler hazfolunur. Meselâ, “أَجَاءَكَ زَيْدٌ” su’âline “لَا” ile cevâb veri-
liir. Hâlbuki “لَا لَمْ يَجِئْ” denmek iktizâ ederdi.

3. Gayr-ı âtufe ve cevâbiyye olan “لَا”-i nâfiye’dir ki esmâ ve ef’âl üzerine
[145] dâhil olur. Bunun mâ-ba’di eğer sadrı “لَا” kendinde âmil olmayarak
mu‘arrefe yâhud nekre olan cümle-i ismiyye olur. Yâhud lafzen ve takdiren
fi’l-i mâzî olursa atfta tekrârı vâcibdir. “لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ
454 ﴿فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى﴾ ve 456 ﴿لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزِفُونَ﴾ 455 ve سَابِقُ النَّهَارِ ﴿454
kelimât-ı kerîmesinde olduğu gibi ki bir de haber müfred yâhud sıfat veya hâl
üzerine dâhil oldukta kezâ tekrârı vâcibdir. “زَيْدٌ لَا شَاعِرٌ وَلَا كَاتِبٌ” ve 457 ﴿إِنَّهَا بَقَرَةٌ
457 ﴿جَاءَ زَيْدٌ لَا صَاحِكًا وَلَا بَاكِيًا﴾ ve لَا فَارِضٌ وَلَا بَكْرٌ ﴿457
olursa tekrârı vâcib değil ise de ‘adem-i vücûb’ adem-i cevâza delâlet etmez.
Zîrâ fi’l-imuzâri’e dâhil olduğu hâlde dahi tekrârı vâridir. “ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا
458 ﴿ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَمُوتُ فِيهَا﴾ kavîl-i celîlindedir olduğu gibi ve ‘inde ekseri’n-nuhât fi’l-i muzâri’i istik-
bâle tahsis eder. Lâkin ba’zılar ve İbn Mâlik dahi buna muhâlefet etmiştir. Zîrâ
“جَاءَ زَيْدٌ لَا يَتَكَلَّمُ” kavîl-i bi’l-ittifâk sahîh ve cümle-i mezkûre dahi hâliyyedir.

Kısım-ı Sâni: “لَا”-i nâhiyedir. Terk-i taleb için mevzû olup fi’l-i muzâri’
üzerine dühûle mahsûs ve onun cezmini ve istikbâle ihtisâsını muktezîdir. Ge-
rek matlûb muhâtab olsun 459 ﴿لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ﴾ kavîl-i celîli gibi ki
“Benim düşmanımı ve sizin düşmanınızı evliyâ ittihâz etmeyiniz” demek olur.

454 “Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir” Yâsîn, 36/40.

455 “Onda baş döndürme özelliği yoktur. Onlar, onu içmekle sarhoş da olmazlar” es-Sâffât, 37/47.

456 “O, (Peygamberi) doğrulamamış, namaz da kılmamıştı” el-Kıyâme, 73/31.

457 “O, ne yaşlı, ne körpe” el-Bakara, 2/68.

458 “Sonra orada ne ölür (kurtulur), ne de (rahat bir hayat) yaşar” el-A’lâ, 87/13.

459 “Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin” el-Mümtehine, 60/1.

Gerek gâ'ib olsun; ⁴⁶⁰﴿لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ﴾ kavlı-i celili gibi ki “Mü'minler, kâfirleri evliyâ ittihâz etmesinler” demek olur. Nehyden hurûc ile du'â için dahi vârid olur. ⁴⁶¹﴿رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا﴾ ⁴⁶²﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا﴾ ⁴⁶³﴿رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا﴾ kelimât-ı kerîmesinde olduğu gibi. Kezâ iltimâs ve tahzîrde dahi müsta'meldir. Lâ-m-ı talebîde olduğu gibi. [146]

Kısm-ı Sâlis: Lâ-i zâ'ide'dir. Bu dahi üç kısımdır:

1. Yalnız min ciheti'l-lafz zâ'ide olur. “جِئْتُ بِلَا زَادٍ” ve “عَضِبْتُ مِنْ لَا شَيْءٍ” kavlillerinde olduğu gibi. Buna zâ'ide denmesinin sebebi mâ-kablinde olan âmilin amelini mâ-ba'dinde olan kelimeye vusûlünden men' ve ilgâ etmediğidir. Meselâ, “جِئْتُ بِلَا زَادٍ” kavlinde bâ-i cârrenin ameli “زَادٍ” kelimesine vusûlde âmil ile ma'mûl beyninde “لا” yok hükmünde tutulmakla zâ'ide i'tibâr edilmiş lâkin ma'nâ cihetinden ifâde-i nefy husûsunda “لا” isbât olunarak “Azıksız geldim” ma'nâsı verilmiştir. Ba'zı Küfiyyîn “kelâmımız burdaki “لا”ya bâ-i cârre dühûlüne mebnî harf olmayıp “غَيْرُ” ma'nâsına isimdir” demişler. Ve “عَنْ” ile “عَلَى”yı buna misâl addetmişler ise reddolunmuştur.

2. Te'kid-i nefy için zâ'ide olur. “مَا يَسْتَوِي زَيْدٌ وَلَا عَمْرُو” gibi ki bunda “لا”, “ما”-i nâfiye ile olan nefyi te'kid ve takviye için ziyâde olmuştur. Kezâlike ⁴⁶⁴﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ nazm-ı celilinde olan “لا” dahi bu kısımdandır. Ba'zılar bu âyet-i kerîmede olan “لا”, “الضَّالِّينَ” lafz-ı şerîfinin “الَّذِينَ” üzere ma'tûf olması tevehhümünü def' içindir, demişler. Allâhu a'lem bi-murâdihi-bihi.

3. Lafzen ve ma'nen zâ'ide olur ki kelâma dühûlü ayn-ı hurûcu gibidir. ⁴⁶⁵﴿لِيَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ﴾ kavlı-i kerîminde olduğu gibi ki “لِيَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ” demek olduğuna e'immenin nassı vâridir. Allâhu a'lem bi-mâ erâdehu bihi.

⁴⁶⁰ “Mü'minler, [mü'minleri bırakıp] inkarcıları dost edinmesin” Âl-i İmrân, 3/28.

⁴⁶¹ “Ey Rabbimiz! Bizi sorumlu tutma!” el-Bakara, 2/286.

⁴⁶² “Ey Rabbimiz! [ağır yük] yükleme!” el-Bakara, 2/286.

⁴⁶³ “Ey Rabbimiz! [Bize gücümüzün yetmediği şeyleri] yükleme!” el-Bakara, 2/286.

⁴⁶⁴ “Gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil” el-Fâtiha, 1/7.

⁴⁶⁵ “Kitap ehli, [Allah'ın lütfundan hiçbir şeyi kendilerine has kılmaya güçlerinin yetmeyeceğini ve lütfun, Allah'ın elinde olduğunu, onu dilediği kimseye vereceğini] bilsinler” el-Hadîd, 57/29.

لَا بُدَّ

Bâ-i muvahhadenin zammı ve dâl-i mühmelenin fethi üzerine binâsıyla “لَا فِرَاقَ” demektir. “بُدَّ” firāk ma’nāsına olmakla “لَا”-i nâfiye dâhil olup firāk menfî olduğundan lüzûm lâzım geldiğinden “Ayrılık yok, lâzımdır, elbette, çâre yok” ma’nalarında isti’mâl olunmuştur. Bu kelimeyi ekser [147] “مِنْ”, ba’zen vâv velyederek “لَا بُدَّ مِنْهُ، لَا بُدَّ وَأَنْ يَكُونَ” denir ki “Ondan çâre yok, olmak lâzımdır” demek olur. Ba’zen dahi “مِنْ” ile kendi beynini “لَهُ، لَهَا” gibi elfâz faslederek “لَا بُدَّ لَهَا مِنْ قَوَانِينِ” denilmiştir ki “Anın için kânûnlar lâzımdır” demek olur.

لَا بَلَّ

“لَا”-i nâfiye ile harf-i ıdrâb olan “بَلَّ” lafzından mürekkebdir. Kelâm-ı mahlûkda istidrâk-ı galat için müsta’meldir ki “Yok belki” ta’bîr ederiz. Lâkin kelâm-ı hâlıkta galat muhâl olmakla evvelin nefyi ile sâninin isbâtını ifâde eder.

لَا تَ

Tâ-i müsennât-ı fevkiyyenin fethiyle harf-i nefydir. ⁴⁶⁶ ﴿وَلَا تَ حِينَ مَنَاصٍ﴾ kavlı-i celîinde olduğu gibi ki “Bu vakit halâs vakti değildir” demek olur. Lâkin inde’n-nuhât bu kelimenin hakîkatinde ve amelinde ihtilâf olup herbirinde dahi üçer mezheb olmakla mücmelen beyân olunur:

Evvelen: Hakîkatinde olan mezâhib-i selâseden mezheb-i evvel: “لَا تَ” fi’l-i mâzî olarak kelime-i vâhidedir. Ve bu bir cemâ’at indinde “لَا تَ، يَلِيْتُ”den “نَقَضَ، يَنْقُضُ” ma’nāsına olup ba’dehu “قَلَّ” gibi nefy için isti’mâl olundu. Bir cemâ’at indinde dahi aslı yâ’nın kesriyle “لَيْسَ” olup yâ müteharrik mâ-kabli meftûh olduğu için elif’e kalb, “sîn” dahi tâ’ya ibdâl olunarak “لَا تَ” olmuştur. Mezheb-i sâni “لَا تَ” iki kelime olup “لَا”-i nâfiye ile tâ’dan ‘ibârettir. “تُمْتُ، رُبْتُ” kelimelerinde olduğu gibi. Fakat işbu tâ-i te’nîs lafz için olduğuna göre aslen sâkin olacağından iltikâ-i sâkineynin def’i için tahrîki vâcib olmakla tahrîk edilmiştir. Ve bu cumhûrun kavlidir. Mezheb-i sâlis, “لَا تَ” kelime ve ba’zı kelimedir. Ya’nî “لَا”-i nâfiye ve “حِينَ” kelimesinin evveline ziyâde edilen tâ’dan ‘ibârettir. Nitekim mushaf-ı Osmânî’de tâ , “حِينَ” kelimesine muttasıl yazıl-

466 “Ama artık kurtuluş zamânı değildi” es-Sâd, 38/3.

miştir. Hâlbuki “لَا” kelimesi üzerine [148] tā ile ve hā ile vakfolunduğu sâbit olup “حِينَ” lafzından munfasılan dahi resm olunmakla işbu mezheb-i sâlis mecrûhtur. Ve asl-ı hareke iltikâ-i sâkineyn üzere tā'nın ba'zen meksûr kılınması ve Zemahşerî'nin “وَقُرِّءَ بِالْكَسْرِ عَلَى الْبِنَاءِ كَجَيْرٍ” kavliyle mezheb-i evvel dahi mecrûh olmuştur.⁴⁶⁷ Zirâ “لَا” fi'l-i mâzî olsa tā'nın kesrine hîç bir vecih yoktur. Fe-lizâ mezheb-i sâni ki cumhûrun muhtârıdır, akvâdır.

Sâniyen, “لَا” kelimesinin amelinde olan mezâhib-i selâseden mezheb-i evvel, “لَا” kelimesi hîç bir güne amel etmez. Eğer bunu bir merfû' velyederse haberi mahzûf mübtedâdır. Bu sûrette sâlifü'z-zikr âtide “حِينَ” lafzının ref'iyle olan kırâ'ate göre “وَلَا حِينَ مَنَاصٍ كَأَنَّ لَهُمْ” takdîr olunur. Eğer mansûb velyederse bir fi'l-i mahzûfun ma'mûlû olur. Bu sûrette dahi âyet-i mezkûrede “وَلَا أَرَى حِينَ مَنَاصٍ” takdîr olunur. Mezheb-i sâni, “لَا” hurûf-ı müşebbehe bi'l-fi'lden olan “إِنْ” gibi ismini nasb ve haberini ref' eder. Bu hâlde “لَا” tebri'e için olup tā ziyâdedir. Mezheb-i sâlis, “لَا” kelimesi “لَيْسَ” gibi ismini ref' ve haberini nasb eder. Bu kavli-i cumhûrdur ve akvâl-i mezkûrenin cümlesine göre “لَا” kelimesinden sonra ma'mûlünden yalnız biri zikrolunur. Gâliben merfû'-ı mahzûfu bulunur. Ve bu kelimenin ma'mûlünde dahi ihtilâf olup bir gürûh “حِينَ” lafzından gayrıda amel etmez dediler. Bir gürûh dahi “حِينَ” lafzıyla onun mürâdiflerinde dahi amel eder dediler. Zemahşerî, dahi “لَا” üzerine tā ziyâde edilip ahyânın nefyine tahsis edildi demiştir. Fe'l-yüte'emmell.

لَا جَرَمَ

Cîm ve rā'nın fethi ve âhirin fethi üzere binâsıyla aslında “لَا انْقِطَاعَ” ma'nâsına olup sonradan “لَا بُدَّ، لَا مَحَالَةَ، حَقًّا” ma'nâlarına [149] ve kesret-i isti'mâl sebebiyle kasem makâmına kâ'im olarak cevâbına lâm idhâliyle “لَا جَرَمَ لَا تَيْبَنُكَ” denilmiş. Ba'zen dahi kasem irâde edilmeyerek mücerred te'kid irâdesiyle “لَا جَرَمَ لَا فَعْلَ كَذَا” denilmiş. Hülâsa, bundan lisânımızda mahalline göre “Lâ-zımdır, çâresizdir, vâcibdir, ayrılık yok, inkitâ' yok, zarûrî, şübhe yok, elbette” gibi lafızlarla ta'bîr ederiz. Bunda aslıyla berâber yedi lûgat vardır:

467 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, s. 242.

1. Aslı olan “لَا جَرَمَ”
2. Zâ ile “لَا ذَا جَرَمَ”
3. “لَا أَنْ ذَا جَرَمَ” ile “لَا أَنْ”-i meftûha ile
4. “لَا عَنْ ذَا جَرَمَ” ile “لَا عَنْ”
5. Mîm’in hazfiyle “لَا جَر”.
6. Râ’nın zammıyla “لَا جُرْمَ”
7. Cîm’in zammıyla “لَا جُرْمَ” dir.

Cümlesi ma’nâ-yı vâhîde üzerinedir ki zikrolundu.

لَا سِيَّمَا

“لا”dan sonra sîn-i meksûre ve yâ-i müşeddede ve “ما” ile kelime-i tenbîhtir ki bununla mâ-ba’dinin hükümde evleviyyetine tenbîh olunur. Buna dâ’ir tafsilât Faslıs- Sîn’de, sîn-i meksûre ile “سِيَّ” maddesinde mürûr etti. Mürâca’at oluna. Bundan biz “Husûsen, bâ-husûs” ta’bîr ederiz.

لَكِنَّ

Nûn-ı müşeddede ile harf-i istidrâktır. Hurûf-ı müşebbehe bi’l-fi’l aksâmından olup ismini nasb ve haberini ref eder. Bunun kelâmda te’sîri mâ-kablinde bulunan mahkûmun aleyhe muhâlif bir hükmü kendi ismine mensûb kılmaktır. Nûn’un tahfîfiyle lisânımızda dahi bu ma’nâda müsta’meldir. “Evin binâsı tamam oldu lâkin sâhibi nakl etmedi” gibi demek olur ki edât-ı istidrâkın mâ-kablinde mâ-ba’dine münâkız bir kelâm bulunmak lâ-büddür. “مَا هَذَا سَاكِئًا وَلَكِنَّهُ مُتَحَرِّكٌ” gibi ki “Şu sâkin değildir ve lâkin müteharriktir” demek olur. Yâhud mâ-kabli, mâ-ba’dine zıd olmak lâzımdır. “مَا هَذَا أَبْيَضٌ وَلَكِنَّهُ” gibi ki “Şu beyâz değildir ve lâkin siyâhtır” demek olur. Ba’zılar mâ-kablinde mâ-ba’dine muhâlif bir kelâm bulunmak dahi bu kabîlendendir, dediler. “مَا زَيْدٌ قَائِمًا وَلَكِنَّهُ شَارِبٌ” gibi lâkin buna muhâlefet edenler de [150] bulunmuş ise de zâhîr olan cevâzıdır. İbn Kâsım *el-Cene’d-Dâni*’de Zemahşerî’den hikâyeten demiştir ki “لَكِنَّ” istidrâk içindir. Nefyen ve icâben iki mütegâyır kelâm beyinde tavassut edip onunla icâb ile nefy, nefy ile icâb istidrâk olunur.

“جَاءَنِي زَيْدٌ لَكِنَّ عَمْرًا جَاءَنِي” gibi ve ma'nâda olan tegâyür lafzda olan tegâyür menzilesindedir. “فَارَقَيْتِي زَيْدٌ لَكِنَّ عَمْرًا حَاضِرٌ” ve “جَاءَ زَيْدٌ لَكِنَّ عَمْرًا غَائِبٌ” gibi.⁴⁶⁸ İntehâ.

Tenbîh: İşbu kelimenin ma'nâsında üç kavıl vardır: 1. Ma'nâ-yı meşhûru olan istidrâktir ki zikrolundu. 2. İnde'l-ba'z gâh istidrâk gâh te'kid için gelir. Bu kavlin ashâbı istidrâkî “Sübûtu tevehhüm olunan şey'in ref'idir” diye tefsir etmişlerdir. Ve buna “مَا زَيْدٌ شُجَاعًا لَكِنَّهُ كَرِيمٌ” kavlini misâl irâd etmişlerdir. Güyâ şecâ'atle kerem birbirinden müfârakat etmeyeceğinden şecâ'atin nefyi keremin dahi intifâsını ihâm etmekle mütekellim için tedârük lâzım gelip “لَكِنَّ” ile ke-remi isbât ederek tevehhüm ref' olunur. Te'kid için geldiğine لَأَكْرَمْتُهُ “لَو جَاءَنِي لَأَكْرَمْتُهُ” kavlini misâl getirmişler ki “Eğer gelmiş olaydı, elbette ikrâm eder idim, lâkin gelmedi” demek olmakla “لَو” kelimesinin ifâde ettiği imtinâ “لَكِنَّ” ile te'kid olundu. 3. Kelime-i mezkûre dâ'imâ “إِنَّ”-i müşeddede gibi te'kid için olup bu te'kid ma'nâ-yı istidrâkî müsteshab olur. Bu İbn 'Ufûr'un kavlidir ki Makkarî'den nakl ile İbn Hişâm *Muğni*'de وَمَغْنَاهَا وَلَكِنَّ وَفَرْقَهَا قَالَ فِي الْمُقَرَّبِ: إِنَّ وَأَنَّ وَلَكِنَّ وَمَغْنَاهَا demıştır.⁴⁶⁹ İntehâ. Basriyyûn indinde bu kelime basîta ve Ferrâ indinde “لَكِنَّ”-i hafife ile “إِنَّ”-i müşeddedededen ve bakıyye-i Küfiyyîn indinde “لَا” ve “إِنَّ” ve “كَاف”-i zâ'ide gayr-ı teşbîhiyyeden mürekkebirdir.

Fâ'ide: Ba'zen “لَكِنَّ” nin ismi hazfolunur. Şâ'irin, [151]

فَلَوْ كُنْتُ ضَبِيًّا فَتُ قَرَابَتِي * وَلَكِنَّ زَنْجِيَّ عَظِيمَ الْمَشَافِرِ⁴⁷⁰

kavlinde olduğu gibi ki “وَلَكِنَّكَ زَنْجِيٌّ” demek olup ismi olan kâf-ı hitâb mah-zûftur. “Eğer Benî Dabbe'den olaydın ben karâbetimi bilir idim. Lâkin sen koca dudaklı bir zencisin” demektir. Bu kelimenin “إِنَّ” gibi haberine lâm dâhil olmaz. Ancak sâ'ir ehavâtı gibi mâ-i kâffe lâhık olarak cümleteyn ya'nî ismiyye ve fi'liyyeye dâhil olur. Tafsîli Mîm Faslı'nda “مَا” da gelir.

468 el-Murâdî, *el-Cene'd-Dânî*, s. 616.

469 İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 367-368.

470 Beyit, Ferezdak'a nispet edilmektedir. Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitabu'l-Eğânî*, (thk. İhsan Abbas- İbrahim es-Seâfin- Bekir Abbas), Dâr Sâdır, Beyrut 2008, c. XXI, s. 233; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, X, s. 444.

لَكِنْ

Nün'un sükûnuyla iki nev'dir:

1. “لَكِنْ”-i sakileden muhaffefe olup ba'de't-tahfif amelden sâkıt ve cümle-
teyn üzerine dühüle sâlih harf-i ibtidâdır ki mâ-ba'di mübtedâ ve haber olarak
merfû olur. Bu cumhûr kavlidir. Fakat Ahfeş ve Yûnus⁴⁷¹ indlerinde aslı olan
“لَكِنْ”-i müşeddede gibi amel eder. Ba'zı nuhât “لَكِنْ” kelimesinin vâv ile zik-
rinde teşdidi ihtiyâr ettiler ki o hâlde “لَكِنْ” gibi amel edip âtife olmaz bilâ-vâv
zikrinde tahfifi ihtiyâr ettiler ki bu sûrette âtife olup “بَلْ” lafzı gibi vâv'a muh-
tâc olmaz. Ba'zılar dahi bi-vâv bi-gayr-ı vâv âtife olmasını tecvîz etmişlerdir. Bu
nev' ya'nî “لَكِنْ”-i muhaffefe harf-i aslî olmayıp müşeddedededen fer'dir.

2. Asl-ı vaz'da hafife olan “لَكِنْ” kelimesidir. Bu kısmı kelâm velyederse
ya'nî mâ-ba'di müfred olmayıp kelâm ta'bîr-i âharla cümle vâkî' olursa mücer-
red istidrâk için harf-i ibtidâ olur. Bu sûrette âtife değildir. Ve vâv ile ve bilâ-
vâv istî'mâlî câ'izdir. Ba'zılar “vâv'a mukterin oldukta atfu'l-cümle ale'l-cümle
içindir” demişler. Eğer “لَكِنْ”-i hafifeyi müfred velyederse âtife olur. Bunda iki
şart vardır:

Evvel, “لَكِنْ” ile mukterini bulunan müfredden mukaddem bir nefy yâhud
nehy bulunmaktır. “مَا قَامَ زَيْدٌ لَكِنْ عَمَرُو” ve “لَا يَقُمْ زَيْدٌ لَكِنْ عَمَرُو” kelâmıların-
da olduğu gibi ki bunlarda âtîfedir. [152] Eğer nefy yâhud nehyden bir şey
bulunmayıp meselâ, “قَامَ زَيْدٌ” denilse “لَكِنْ” den sonra cümle getirilmek lâzım
gelerek “لَكِنْ عَمَرُو لَمْ يَقُمْ” denir. Bu sûrette kelime-i mezkûre harf-i ibtidâ olur.
Cümle getirilmeyerek “لَكِنْ عَمَرُو” demek sahîh olmaz.

Sânî, “لَكِنْ” kelimesi vâv'a mukterin olmamaktır. Hülâsa, “لَكِنْ”-i hafifenin
mâ-ba'di müfred ve mâ-kabli nefy yâhud nehy olur ve kendi vâv'a mukterin
olmaz ise âtife ve ahvâl-i sâ'irede harf-i ibtidâdır.

471 Tam adı Ebû Abdîrrahmân (Ebû Muhammed) Yûnus b. Habîb ed-Dabbî el-Basrî en-Nahvî'dir. Basra na-
hiv mektebinin önemli temsilcilerinden olan Yûnus b. Habîb'in doğum tarihi ile ilgili 80/699- 90/709 ve
94/713 yılları zikredilmektedir. Eğitime Basra'da Hammâd b. Seleme'den nahiv okuyarak başlamıştır.
Daha sonra, Ebû 'Amr b. Alâ'dan nahiv kıraat gibi ilimleri okumuştur. İlim tahsilini tamamladıktan son-
ra kendi dönemindeki birçok isim kendisinden ders almıştır. Bunlardan bazıları şu şekildedir: Sîbeveyhi,
Kisâî, Halef el-Ahmer, Asmaî, Ahfeş el-Evsat ve İbn Sellâm el-Cumahî. 182/798 senesinde Basra'da vefat
eden Yûnus b. Habîb'in bazı eserleri şunlardır: *Me'âni'l-Kur'ân*, *en-Nevâdirü'l-Kebîr*, *el-Lugât*, *el-Emsâl*.
Bkz. Ali Bulut, “Yûnus b. Habîb”, *DİA*, c. XLIII, s. 606-607.

Tenbîh: Gerek müşeddede gerek muhaffefe gerek hafife “لَكِنْ” maddesinden kâffe-i hâlâtinde ma'nâ-yı istidrâk münfek olmaz. Ancak müşeddede âmil, muhaffefe ve hafife gayr-ı âmildir. Âtife oldukça ma'tûfu ma'tûfun aleyh ile i'râbda teşrîk eder.

لَكِنَّا

“لَكِنْ”-i muhaffefe ile “أَنَا” zamîrinden ‘ibârettir. “أَنَا” den hemze, hazfolunarak nûn’lar iltikâ’ etmekle idgâm olunup “لَكِنَّا” olmuştur.⁴⁷² ﴿لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ﴾ kavl-i celîinde olduğu gibi ki “لَكِنْ أَنَا” demektir.

لَا مَحَالَةَ

“لَا”dan sonra mîm’in ve hâ ve lām’ın fethleri ve âhirin feth üzerine binâsıyla “Onun için mahall-i havâle yok” ya’nî zarûrîdir demek olup ekser-i isti’ mâli hakikat ve yakîn ma’nâlarına ve gâhca “لَا بُدَّ” ma’nâsına gelir. Fevz ve kuvvet ma’nâsına olan “حَوْلٌ” maddesinden veyâhud “حِيلَةٌ” den olması câ’izdir. *Kāmûs*’da “Mahâle” kelimesi masdar-ı mîmîdir.⁴⁷³ Tahavvül yâhud hîle ma’nâsınadır. “لَا” kelimesinin ismidir. Haberi mahzûf “مَوْجُودٌ” lafzıdır. “لَا بُدَّ” ma’nâsına müsta’meldir ki “nâçar ve lâ-ilâc” demektir. Meselâ, “الْمَوْتُ آتٍ لَا مَحَالَةَ مِنْهُ” derler. “Mevt elbette gelecektir, ondan halâsa çâre ve bir hîle yoktur” demektir” demiş.

لَيْتَ

Lâm ve tā-i müşeddede-i meftûha ile “لَيْتَ” den lügattir. Mahallinde zikrolunur.

لَدُنْ

Feth-i lâ ve zamm-ı dâl ve âhirin sükûnu üzere binâsıyla “عِنْدَ” ma’nâsına [153] zurûftandır. Zarf-ı zamân ve zarf-ı mekân olur. Ve lâzımu’l-izâfe olmakla mâ-ba’dî dâ’imâ mecrûr bulunur. Bunda aslıyla berâber on bir lügat vardır:

472 “Fakat O Allah benim [Rabbimdir.] el-Kehf, 18/38.

473 Mütercim Âsım Efendi, *Okyanûs*, V, s. 4444.

1. Lām'ın fethi ve dāl'in sükūnuyla “لَدُنْ”
2. “كَتِفْ” vezninde “لَدِنْ”
3. Lām'ın zammıyla “لَدُنْ”
4. “جَنِيرْ” vezninde “لَدِنْ”
5. Lām'ın fethiyle bilā-nūn “كَمْ” vezninde “لَدْ”
6. Lām'ın zammıyla “لُدْ”
7. Lām'ın fethi ve tenvīn ile “لَدَا”
8. Zammeteynle “لُدُنْ”
9. Bilā-nūn zammeteynle “لُدْ”
10. Lām'ın fethi elif'in kasrıyla “لَدَى”

11. Aslı olan “لَدُنْ” kelimesidir. Bunlardan “لَدَى” kelimesinin elif'i zamîre izâfeti hâlinde “عَلَى” ve “إِلَى” kelimelerinde olduğu gibi yâ'ya tebeddül eder. “لَدَيْنَا، لَدَيْهِ، لَدَيْكَ” ve tefarru'âtında olduğu gibi “لَدُنْ” kelimesi “مِنْ” ma'nâsını mütezammın olarak kâffe-i lügâtiyle “عِنْدَ” ma'nâsınadır. Bunun üzerine lafzen “مِنْ” dâhil olması “مِنْ” ma'nâsını mütezammın olmasına mâni' değildir. Zirâ kelime-i mezbûrenin dühûlü te'kid için olmak câ'izdir. Ba'zılar “لَدُنْ” ile “لَدَى” kelimesinin beynini fark edip “لَدُنْ” kelimesi gerek zamân gerek mekânın evvel ve ibtidâsından mu'teber olmakla ekser “مِنْ” kelimesine mukârin olur. “لَدَى” kelimesinde ise ibtidâ ma'nâsı lâzım değildir, demişler. Kelime-i mezkûrenin “هَلْ”-i istifhâmiyye ma'nâsına vürûdu mesmû' olduğu *Kâmûs*'da mezkûrdur.⁴⁷⁴

لَعَلَّ

Lâm-ı ûlâ ve ayn'ın fethleri ve âhirde lâm-ı müşeddede-i meftûha ile hurûf-ı müşebbehe bi'l-fi'l 'idâdından bir harftir ki sâ'ir ehavâtı gibi ismini nasb ve haberini ref eder. İmâm Ferrâ'nın ba'zı ashâbı ismi de haberi de nasb eder demişler. Ve buna “لَعَلَّ أَبَاكَ مُنْطَلِقًا” kelâmını misâl olarak îrâd etmişler ise de ba'zı nuhât bunu “يُوجَدُ” ba'zılar dahi “يَكُونُ” ızmâriyle te'vîl semtine

474 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk 2005, 1230.

gitmişler. Ve Benî 'Ukayl bunu hurûf-ı cârreden ad ile makrûnunu mecrûr kılmışlardır. Kelime-i mezkûre cârre i'tibâr olunursa cârre-i zâ'ide menzilesine tenzîl olunarak [154] mecrûru ibtidâ'iyyetle mahalli ref'de olur. “بِحَسْبِكَ دِرْهَمٌ” kavlinde olduğu gibi şâ'irin, “لَعَلَّ أَبِي الْمَغْوَارِ مِنْكَ قَرِيبٌ” mısra⁴⁷⁵ “لَعَلَّ” kelimesinin cer ameline misâldir. Ba'zılar bunu da te'vîl etmişler ise de “لَعَلَّ”nin bir kavim indinde cârre olduğu e'immenin nakliyle sâbit olmuştur. Ekser-i nahviyyîn indinde kelime-i mezbûre harf-i basît olup lâ-m-ı ûlâ dahi asliyye ise de ba'zılar mürekkeb olup lâ-m-ı ûlâ ibtidâ'iyye ba'zılar dahi mücerred te'kîd için getirilmiş lâ-m-ı zâ'ididir, demişler. Ma'a-mâfih dört ma'nâya gelir:

1. Teraccî içindir. Teraccî mümkün olduğu hâlde husûlüne vüsûk-ı tām olmayan bir şey'i ummak demek olup kelime-i mezkûrenin eşher-i ma'nâsıdır. Bundan lisânımızda “Ümid olunur ki, me'mûldür ki, ola ki, ihtimâl ki, şâyed ki” ta'bîr ederiz. Hâsılı emr-i mahbûbu tevakku' ve terakkub ifade eder. “لَعَلَّ الْحَبِيبَ قَادِمٌ” gibi “Ola ki habîb avdet ede” demek olur. Ancak kelâmul-lâhda vâki' olan “لَعَلَّ” kelimelerinin müfid olduğu teraccî ma'nâsı muhâtaba ta'alluk eder. Zîrâ teraccî husûlünde vüsûk-ı tām olmayan emr-i mümkinde olur. İşte bu mülâhazaya mebnîdir ki Fir'avn'ın ⁴⁷⁶ ﴿لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ﴾ kavli gibi muhâle sarfı cehl ve mahraka ve ifke haml olunmuştur.

2. İşfâk içindir. İşfâk, sakınmak ve korkmak demek olup yine ma'nâ-yı evveldeki tevakku'u mütezammın ve mümkinde muhtas olmakla ma'nâ-yı evvel ile farkı budur ki teraccî emr-i mahbûbda; işfâk emr-i mekrûhta olur. Nitekim ba'zı nuhât “لَعَلَّ لِلتَّوَقُّعِ وَتَرْجِي الْمَحْبُوبِ وَالْإِشْفَاقِ مِنَ الْمَكْرُوهِ” kavliyle her ikisini cem' ederek kısm-ı vâhid i'tibâr eylemişlerdir. “لَعَلَّ زَيْدًا يَمُوتُ” “Korkarım ki Zeyd öle” “لَعَلَّ الْعَدُوَّ يَفْتَدِمُ” “Korkarım ki düşman avdet ede” gibi.

3. Ta'lîl içindir, ya'nî lâ-m-ı ta'lîl ma'nâsını müfid olur. Bu ma'nâyı Kisâ'tı [155] ve Ahfeş isbât ile Kur'ân-ı Kerîm'de olan ⁴⁷⁷ ﴿لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ ⁴⁷⁸ ﴿لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

475 Ka'b b. Sa'd el-Ganevî'ye ait olan beytin tamamı şöyledir:

فَقَالَ إِذْغِ أُخْرَى وَارْزُقِ الضُّوْثَ دَعْوَةً * لَعَلَّ أَبِي الْمَغْوَارِ مِنْكَ قَرِيبٌ

Bkz. Bkz. Asmaî, *el-Asma'iyât*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir ve Abdusselam Muhammed Harun), Beşinci baskı, Daru'l-Maârif, Beyrut, s. 96; el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edebe*, X, 426.

476 “Belki yollara, göklerin yollarına erişirim” el-Mü'min, 40/36.

477 “Umulur ki şükrederler” en-Nahl, 16/78.

478 “Umulur ki doğru yolu bulur” el-Bakara, 2/53

⁴⁷⁹ ﴿لَعَلَّهُ يَذْكُرُ أَوْ يَحْشَى﴾ kelimât-ı kerîmesi ve emsâlini buna haml ile tefsîrinde “أَيُّ لَتَشْكُرُونَ، لَتَهْتَدُونَ، لَيَذْكُرَنَّ” demişler ise de Sibeveyhi ve ba‘zı muhakkikîn cümlesi teraccî için olup “bu teraccî dahi muhâtaba ta‘alluk eder” buyurmuşlar.

4. İstifhâm içindir. Ve bu Kûfiyyûn kavli olup İbn Mâlik dahi ittibâ‘ etmiştir. Buna Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinin bir emr-i kerîmânelerine ensârdan bir zâtın müsta‘cilen çıktığında buyurdukları ⁴⁸⁰ “لَعَلَّنَا أَعْجَلْنَاكَ” hitâb-ı lutf-sâzilerini misâl irâd etmişlerdir ki “Biz seni ta‘cîl mi ettik?” demek olur. Lâkin Basriyyûn bunu tahti‘e ederek hadîs-i şerîfde olan “لَعَلَّ” işfâk içindir, demişler ki o sûrette ma‘nâ “Korkarım ki seni ta‘cîl ettik” demek olur. Hülâsa, “لَعَلَّ” kelimesinde takdîr olunan ma‘nâların aslı “tevakku” olup mahalline göre ya‘nî emr-i mahbûbda teraccî ve mekrûhda işfâka haml olunur. Ta‘lîl ve istifhâma hamli mahallerine edât-ı ta‘lîl ve edât-ı istifhâm getirilmek yakıştığı i‘tibârla olup her ikisinin dahi teraccî veyâ işfâk ma‘nâlarından hâlî olmadıkları irâd olunan emsileden dahi müstebândır. Kelime-i mezkûrede on iki lûgat vardır:

1. “لَعَلَّ” gibi zikrolundu.
2. Lâm-ı ahîrin tahfîf ve iskânıyla “لَعَلَّ”
3. Lâm-ı müşeddede-i meftûha ile evvelde lâmsız “عَلَّ”
4. Lâm mahalline nûn-ı müşeddede-i meftûha ile kezâ evvelde lâmsız “عَنَّ”
5. Gayn-i mu‘ceme ile “عَنَّ”
6. Hemze ve nûn-ı müşeddede-i meftûha ile “أَنَّ”
7. Evvelde lâm ve hemze ve nûn-ı müşeddede ile “لَأَنَّ”
8. Lâm ve vâv ve nûn-ı müşeddede ile “لَوَنَّ”
9. Râ ve ‘ayn-ı mühmeleteyn ve lâm-ı müşeddede-i meftûha ile “رَعَلَّ”
10. Lâm ve ‘ayn ve nûn-ı müşeddede ile “لَعَنَّ”
11. Lâm ve gayn-ı mu‘ceme ve nûn-ı müşeddede [156] ile “لَعَنَّ”
12. Râ-i mühmele ve gayn-ı mu‘ceme ve nûn-ı müşeddede ile “رَعَنَّ” lafızlarıdır.

⁴⁷⁹ “Belki öğüt alır veya korkar” Tâhâ, 20/44

⁴⁸⁰ Buhârî, Vuzû, 34.

لَمْ

Lâm'ın fethi ve mîm'in sükûn üzerine binâsıyla fi'l-i muzâri'in ma'nâsını mâziye kalb ederek nefy için mevzû' harf-i cezmdir. Ve cevâzımın fi'l-i vâhidi cezmedenlerindendir. ⁴⁸¹ ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ nazm-ı celilinde olduğu gibi. Ba'zılar indinde kelime-i mezkûre ba'zen mülgâ ani'l-amel olup kendinden sonra vâki' olan fi'l-i muzâri' merfû' olur. Şâ'irin,

لَوْلَا فَوَارِسُ مَنْ نَعِمَ وَأَسْرَتُهُمْ * يَوْمَ الصُّلَيْفَاءِ لَمْ يُوفُونَ بِالْجَارِ ⁴⁸²

beytinde olduğu gibi ba'zılar dahi bunu zarûrete haml etmişler. Lâkin İbn Mâlik *Şerh-i Teshîl*'in evvelinde “لَمْ” kelimesinden sonra fi'l-i muzâri'in ref'i-Arabdan bir kavmin lügati olduğunu tasrih etmiştir. ⁴⁸³ Lihyânî dahi “لَمْ” ile fi'l-i muzâri'in nasb olunduğunu ba'zı Arabdan hikâye etmiş ise de *Kâfiye* şerhinde İbn Mâlik “Ba'zı nâs “لَمْ” ile nasbı selefden ba'zıların لَمْ نَشْرَحَ لَكَ ⁴⁸⁴ kavli-i kerîmini hâ'nın fethiyle kırâ'atlerine ve Râciz'in;

فِي أَيِّ يَوْمِي مِنَ الْمَوْتِ أَفْزَ * أَيُّوْمَ لَمْ يَقْدَرْ أَمْ يَوْمَ قُدْرَ ⁴⁸⁵

kavline iğtirâren lügat-i ba'z-ı Arab zu'm eyledi. Hâlbuki bu fetha ulemâ indinde fi'illerin nûn-ı hafife ile mü'ekked olmasıyla mâ-kabli meftûh kılınıp ba'dehu nûn hazf ve fetha nûn'a delâleten ibkâ olunmuştur” demiş. Ve “لَمْ” fi'l-i muzâri'in muhtas olduğu gibi hemze-i istifhâma ve “جِنَ” ma'nâsına olan “لَمْا” ya ve edevât-ı şarta musâhib olur. إِنَّ لَمْا يَجِيْ، إِنَّ لَمْا تَرَ كَيْفَ، لَمْا لَمْ يَجِيْ، لَمْا لَمْا “لَمْا” ve emsâlinde olduğu gibi. Ve muzâri'e ihtisâs ve nefy ve cezm ve muzâri'i mâziye kalb husûsunda “لَمْا” ile müsâvî ise de hasâ'is-i sâli-fe ile ondan ayrılır. Zirâ, “لَمْا” mezkûrâta musâhib olamaz. Ve “لَمْ” kelimesinde hemze ile “لَمْ” lügattir. Ve bu hemze'nin ma'nen ve amelen bir güne [157] te'siri yoktur. Faslu'l-Hemze'de dahi mezkûrdur.

لَمَّا

Lâm ve mîm-i müşeddedenin fethi ve elif'in kasrıyla üç vecih üzerine müs-tamel harftir.

481 “Ondan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir” el-İhlâs, 112/3-4.

482 Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 351.

483 İbn Mâlik, *et-Teshîl*, IV, s. 66.

484 “(Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?” el-İnşirâh, 94/1.

485 Hâris b. Münzir'e ait bir recezdir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 351.

Vech-i Evvel: “لَمَّا”-i nâfiyedir. Fi'l-i muzâri'e muhtas ve onun ma'nâsını mâziye kalb ve nefy ve cezmetmekte “لَمْ” kelimesi gibi olup ancak beş şeyde “لَمْ” kelimesinden fark olunur:

1. “لَمْ” gibi edevât-ı şartdan birine mukârin olmaz. Meselâ, “إِنْ لَمْ يَكُنْ” denir de “إِنْ لَمَّا يَكُنْ” denmez.

2. Hâl-i tekellüme kadar müstemirru'n-nefydir. Meselâ, “لَمَّا يَضْرِبُ زَيْدٌ” denildikde “Zeyd ile'l-ân döğmedi” Ya'nî henüz döğmedi, hâlen döğmedi, daha döğmedi demek olur.

3. Menfisi mebd' i tibârıyla hâle karîb olur. Meselâ, “لَمْ يَكُنْ ذَلِكَ فِي الْعَامِ” “لَمْ يَكُنْ” denir de “لَمَّا يَكُنْ” ilâ âhirihi denmez.

4. Menfisinin sübûtu mütevakka' olur. ⁴⁸⁶ ﴿بَلْ لَمَّا يَدُوْقُوا عَذَابٍ﴾ kavî-i kerîminde olduğu gibi ki “Belki onlar daha benim azâbımı tatmadılar” demek olup tatmaları mütevakka' olduğuna delâlet eder.

5. Menfisi cā'izü'l-hazftir. Şâ'irin,

فَجِئْتُ قُبُورَهُمْ بَدَأَ وَلَمَّا * فَتَنَادَيْتُ الْقُبُورَ فَلَمْ يُجِئْنِي⁴⁸⁷

kavlinde olduğu gibi ki “وَلَمَّا أَكُنْ بَدَأَ قَبْلَ ذَلِكَ” takdîrinde olup mahzûftur.

Vech-i Sâni: Harf-i vücûd li-vücûd olan “لَمَّا”dır ki ba'zılar harf-i vücûb li-vücûb ba'zılar dahi “حِينَ” ma'nâsına zarf olduğuna kâ'il olarak “Lemmâ-i hîniyye” tesmiye etmişlerdir. “لَمَّا”-i ta'lîliyye dahi bu kısımdandır. Mâziye muhtas olup iki cümleyi iktizâ eder ki evvelin vücûdu indinde sâni mevcûd olur. “لَمَّا جَاءَنِي أَكْرَمْتُهُ” gibi “Vaktâ ki bana geldi ben ona ikrâm ettim” demek olup cümle-i sâniyenin vücûdu ülânın vücûduna mütevakkıf, ülâ dahi sâniyeyi muktezîdir. Zîrâ onsuz kelâm tamâm olmaz. Ve “لَمْ” ile menfî muzâri'e dahi makrûn olur. “لَوْ قَامَ زَيْدٌ لَقَامَ عَمْرُو وَلَكِنَّهُ لَمَّا لَمْ يَقُمْ لَمْ يَقُمْ” gibi ki “Eğer Zeyd kalkmış olaydı Amr da [158] kalkar idi ve lâkin o kalkmadığı için o da kalkmadı” demektir. Ta'lîliyye ta'bîri işte bu gibi mevâzî'da olur. İbn Mâlik bunun “إِذْ” ma'nâsına zarfîyyetine kâ'il olup sâhib-i Muğni dahi “إِذْ”

486 “Hayır, henüz azabımı tatmadılar” es-Sâd, 38/8.

487 Bu beyit Zürrumme'ye nispet edilmektedir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 355.

zarf-ı zamānı mazī ve cümleye izāfete muhtas olduğu için bu kavli tahsîn etmiştir.⁴⁸⁸

Vech-i Sâlis: Harf-i istisnâ olan “لَمَّا” dır ki “إِلَّا” gibi istisnâda müsta‘meldir. Bunun için iki mevzî vardır:

1. Ba‘de’l-kasem vâki‘ olup lafzen mazī olan fi‘l üzerine dâhil olur ki fi‘l-i mezkûr mü’evvelün bi’l-masdar bulunur. “نَسَدْتُكَ بِاللَّهِ لَمَّا فَعَلْتُ” kavlinde olduğu gibi ki “مَا سَأَلْتُكَ بِاللَّهِ إِلَّا فَعَلْتُكَ” demektir. Kezâ “لَمَّا ضَرَبْتُ كَاتِبَكَ سَوْطًا” Kelâmı “إِلَّا ضَرَبْتُكَ كَاتِبَكَ” demektir. Bunlarda birer nefy takdîri lâzımdır. Nitekim misâllerin tefsîrinde gösterilmiştir.

2. Ba‘de’n-nefy vâki‘ olup cümle-i ismiyye üzerine dâhil olur.

⁴⁸⁹ “وَمَا كُلُّ نَفْسٍ ﴿وَإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُخَضَّرُونَ﴾” kavli-i kerîminde olduğu gibi ki “وَمَا كُلُّ نَفْسٍ ﴿وَإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ﴾” kavli-i celîinde olduğu gibi ki “وَمَا كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ” demektir. İşbu “لَمَّا” kelimesinde dahi “لَمْ” de olduğu gibi hemze-i meftûha ile “أَلَمَّا” lügattir. Ve hemze-i mezkûrenin ma‘nen ve amelen bir te’sîri yoktur.

Tenbîh: “لَمَّا” kelimesi bir de “لَمَنْ” mâddesinden “لَمْ” masdarının mâzîsi olan “لَمْ” nin tesniye müzekkeri olur. “لَمْ، لَمَّا، لَمُّوا” gibi “رَدِّ” bâbındandır. “لَمْ اللَّهُ شَعْنُهُ أَيْ أَضْلَحَ وَجَمَعَ مَا تَفَرَّقَ مِنْ أُمُورِهِ” demektir.

لَمْ

Lâm’ın kesri ve mîm’in fethi üzere binâsıyla ve vakf hâlinde âhîrine hâ-i sekt ilhâkıyla “لِمَ” bir harftir ki istifhâmda isti‘mâl olunur. Lisânımızda “Niçin” ta‘bîr ederiz. Meselâ “لِمَ ذَهَبْتَ” “Niçin gittin?” demek olur. Bunun aslı lâm-ı ta‘lîl ve “مَا” -i istifhâmiyyeden ibâret olup “مَا” lafzında [159] beyân olunacağı vechile harf-i cerre mukâraneti sebebiyle tahkîkan elif hazfolunmuştur.⁴⁹¹

⁴⁹¹ “يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ” kavli-i kerîminde olduğu gibi.

488 İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 355.

489 “Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde koruyucu bulunmasın” et-Târık, 86/4.

490 “Onların hepsi de mutlaka toplanıp (hesap için) huzurumuza çıkarılacaklardır” Yâsîn, 36/32.

491 “Ey peygamber! [Eşlerinin rızasını arayarak], Allah’ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun?” et-Tahrîm, 60/1.

لَنْ

Lâm'ın fethi ve sükûn-ı nûn ile bir harftir ki fi'l-i muzârî'e dâhil olup nasb eder. Ve nefy ile istikbâle tahsîs eder. Bu cihetlerle buna harf-i nasb, harf-i nefy, harf-i istikbâl tesmiye olunmuştur. İbn Kâsım ve İbn Hişâm, “لَنْ Ze-mahşeri'nin *Keşşâf*'ında beyân ettiği vechile te'kid-i nefy ve *Enmûzec*'de beyân ettiği vechile te'bîd-i nefy ifâde etmez” demişler ise de bizim gördüğümüz bir *Enmûzec* nüshasında “وَلَنْ نَّظِيرُهُ لَا فِي نَفْيِ الْمُسْتَقْبَلِ وَلَكِنْ عَلَى التَّأَكِيدِ” ‘ibâresiyle mezkûrdur.⁴⁹² İbn ‘Uşfur dahi Zemaşeri'nin zâhib olduğu şey' delili olmayan bir da'vâdır demiş. Ve Halîl ve Kisâ'î “لَنْ” kelimesinin mürekkeb olduğuna zâhib olmuşlar ise de kütüb-i nahviyyede mufasssalen beyân bulunduğu üzere vüçûh-i adîde ile reddolunmuş. Ve Sibeveyhi ve cumhûr besâtatına zâhib olmuşlar ki sahîh olan da budur. Kelime-i mezkûrenin te'bîde delâlet etmediğine⁴⁹³ *﴿فَلَنْ أَكَلِمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا﴾* kavlı kerîminde menfisinin “أَلْيَوْمَ” ile kaydı delîldir. Zîrâ “Ben bugün insiyeye söz söylemem” demek ba'demâ söylemek ihtimâlini muş'irdir. Kezâ⁴⁹⁴ *﴿وَلَنْ يَتَمَوَّهَ أَبَدًا﴾* kavlı kerîminde “أَبَدًا” lafzı tekrâr demek olur.⁴⁹⁵ *﴿وَلَنْ أُبْرِخَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي﴾* kavlı celîlinde “حَتَّى” gâyeti müfid olmakla “لَنْ” kelimesinin ifâde ettiği te'bîde münâkız olur. Hâlbuki kelâmul-lâh'ın şânı bu gibi nekâyısdan münezzehtir. Te'kid ifâde etmesine gelince bunu dahi te'bîd ile red ve cerh etmişler ise de te'bîdin reddine beyân bulunduğu vechile edille serd edilmemiş te'kidin reddine dâ'ir olan edille gerek *Muğ-nî*'de gerek *el-Cene'd-Dâni*'de meskûtün-anh bırakılmıştır. Yalnız İbn Kâsım *el-Cene'd-Dâni*'de İbn ‘Uşfur'dan nakl ile “لَا” ile nefy “لَنْ” ile nefyden daha müekkiddir. Zîrâ “لَا” menfî-i cevâb-ı kasem olur da “لَنْ” ile menfî olmaz. Fi'lin nefyi [160] ise kasem ile âkedir, demiş. Lâkin nâdiren “لَنْ” ile menfî cevâb, kasem vâki' olduğuna Ebû Tâlib hazretlerinin Cenâb-ı Risâlet-meâb sallallâhu aleyhi ve sellem efendimiz'e hitâben söylediği;

492 Erdebîlî, Muhammed, *Şerhu'l-Enmûzec fi'n-Nahv*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2016, 210.

493 “Bugün hiçbir insan ile konuşmayacağım” Meryem, 19/26.

494 “Fakat [kendi elleriyle önceden yaptıkları işler yüzünden] ölümü hiçbir zamân temenni edemezler” el-Bakara, 2/95.

495 “Artık babam bana izin verinceye kadar buradan asla ayrılmayacağım” Yûsuf, 12/80.

وَاللَّهُ لَنْ يَصِلُوا إِلَيْكَ بِجَمْعِهِمْ * حَتَّى أُوسِدَ فِي الرَّابِ دَفِينًا⁴⁹⁶

beyti misâl olarak ba'zılar tarafından irâd edilmiştir.

Hâtıra: Kelime-i mezkûrede ma'nâ-yı te'bîdin edille-i mezkûre ve sâ'ire ile reddi ba'zı vücûh ile savâb görölür ise te'kîde delâleti bütün bütün redd olunamıyor. Zîrâ hep irâd edilen emsilede ve mevâzı'-ı sâ'irede bir nev' te'kîde delâleti hiss olunuyor. Ba'zı nahviyyîn Arab'dan bir tâ'ifenin “لَنْ” ile “لَمْ” kelimesine teşbîhen muzârî'î cezmettiklerini zikretmişler ve şâ'irin,

فَلَنْ يَحِلَّ لِلْعَيْنَيْنِ بَعْدَكَ مُنْظَرٌ⁴⁹⁷

kavlini şâhid olarak ityân etmişlerdir.

لَوْ

Lâm'ın fethi ve vâv'ın sükûnuyla beş vecih üzere müsta'mel bir harftir.

Vech-i Evvel: “لَوْ جَاءَنِي لِأَكْرَمْتُهُ” misillü kelâmlarda müsta'mel “لَوْ” dir. Umûr-i selâse ifâde eder:

1. Şartıyye olup kendisini cümleteyn velyeder. Cümle-i ülä şart, cümle-i sâniye cevâb olarak kesiren lâm dâhil olur. Ve sadrda bulunup cümleteyn-i mezkûreteyn beyninde olan sebebiyetle müsebbbiyyeti akd eder. Ânifü'z-zikr “لَوْ جَاءَنِي لِأَكْرَمْتُهُ” kelâmında olduğu gibi ki “Eğer bana geleydi ona ikrâm eder idim” demek olup “Gelmedi, etmedim” ma'nâsını iş'âr eder. Bu sûrette cümleteynin biri sebep biri müsebbeb olup “لَوْ” ile mün'akid olmuştur.

2. Şartını zamân-ı mâzîye takyîd eder. İşte bu ve mâ-ba'dinde olan hüküm ile “لَوْ”-i şartıyyeden ayrılır. Zîrâ kelime-i mezkûre şartını müstakbele takyîd eder. Ba'zı nahviyyûnun “لَوْ” ile şart “لَوْ” ile şart üzerine sâbıktır, dedikleri [161] meselâ “لَوْ جِئْتَنِي عَدَا أَكْرَمْتُهُ” denildikde hükm-i “عَدَا” münkazıye olup muhâtab gelince “لَوْ” ile “لَوْ جِئْتَنِي أَكْرَمْتُهُ” denildiği i'tibârıyladır. Bunların Türkçesinde “Eğer bana yarın gelirsen sana ikrâm ederim” denip de vakit geçerek muhâtab gelmez ise “Eğer bana gelmiş olaydın sana ikrâm eder idim” denir.

496 Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 360.

497 Küseyyirü 'Azze'ye ait olan beytin tamamı şöyledir:

أَيَادِي سَبَا يَا عَزُّ مَا كُنْتُ بَعْدَكُمْ * فَلَمْ يَحِلَّ لِلْعَيْنَيْنِ بَعْدَكَ مُنْظَرٌ

Bkz. Küseyyir Azze, *Divân Küseyyir*, Derleyen: İhsan Abbas, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1971, s. 328; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 360.

3. İmtinâ' ifâde eder. Meselâ bir kimsenin “لَوْ فَعَلَ” dediğini her kim istimâ' ederse fi'l'in adem-i vukû'unu fehmi eder, bu bedihîdir. Zîrâ “eğer yapmış olaydı” demek “yapmadı” demektir. Bu cihetle “لَوْ” her nerede zikrolunsa onu harf-i istidrâk ta'kib etmek sahîh olur. “لَوْ جَاءَنِي لَأَكْرَمْتُهُ وَلَكِنَّهُ لَمْ يَجِئْ” gibi ki “Eğer bana geleydi ona ikrâm eder idim lâkin o gelmedi” demek olur. Ancak kelime-i mezkûrenin ifâde ettiği imtinâ' ba'zen şartda ve cevâbda bulunur. Bu sûrette “لَوْ” harf-i imtinâ' li-ımtinâ' olur. Misâl-i sâbıkta olduğu gibi ba'zen dahi yalnız şartda bulunarak cevâbın gerek imtinâ'a gerek sübûtuna delâlet bulunmayıp gâhça şartın imtinâ'ıyla berâber cevâb sâbit olur. Hazret-i Ömer radiyallâhu anhın Suheyb hazretleri hakkında olan “لَوْ لَمْ يَخَفِ اللَّهُ لَمْ يَعْصِهِ” kavlinde olduğu gibi ki “Eğer Allâh'dan korkmaya idi ona isyân etmezdi” demek olup havf ettiği için isyân etti, demek sahîh olmaz. Çünkü havf, 'adem-i isyânı muktezidir. Bu cihetle ma'nâ “Allâh'tan korkmasaydı yine isyân etmezdi” demek olur. Bu gibiler müstesnâ olarak kelime-i mezkûrenin isti'mâlinde gâliben kâ'ide budur ki “لَوْ” sübûteyn üzerine dâhil oldukta ikisi de menfî olur. “لَوْ جَاءَنِي وَلَا أَكْرَمْتُهُ” gibi ki “لَوْ جَاءَنِي لَأَكْرَمْتُهُ” demek olur. Nefyeyn üzerine dühülünde sübûteyn olur. “لَوْ لَمْ يَسْرِقْ لَمْ يَقْطَعْ يَدُهُ” gibi ki “فَقَدْ سَرَقَ وَقُطِعَ” demek olur. İşte bu gibi mevâzî'da “لَوْ” kelimesine harf-i vücûb li-vücûb denilmiş. Ve nefy ve sübût üzerine dühülünde nefy sübût ve sübût nefy olur. “لَوْ لَمْ يُؤْمِنْ” gibi ki “أَرَيْتَ دُمُهُ” [162] demektir. Bu gibi mahallerde olan “لَوْ” kelimesine de harf-i imtinâ' li-vücûb diyenler de olmuş. Ve sübût ve nefy üzerine dühülünde sübût nefy, nefy sübût olur. “لَوْ أَمَنَّ لَمْ يُقْتَلْ” gibi ki “لَمْ يُؤْمِنْ فَقُتِلَ” demek olur. Buna dahi harf-i vücûb li-ımtinâ' demişler ise de bu ta'bîrât üzerine birçok akvâl vardır ki mufasssalât-ı kütüb-i nahviyyede görülür.

Vech-i Sâni: Müstakbelde harf-i şart olarak isti'mâl olunur, ya'nî “إِنْ”-i şartıyye ma'nâsına olup kendisini fi'l-i müstakbel velyeder. Eğer mâzî velyederse ma'nâsını istikbâle sarf eder. Yalnız “إِنْ” gibi fi'l-imuzârî'ci cezmetmez. “لَوْ” kelimesinin bu ma'nâyâ vürûduna ekser-i nahviyyîn kâ'il olmuşlardır. ⁴⁹⁸ “أَعْطُوا السَّائِلَ وَلَوْ جَاءَ عَلَى فَرَسٍ” kelâmı ve emsâlinde olduğu gibi ki “Veriniz sâ'ile eğer at üzerinde gelirse de” demek olur. İşte “جَاءَ”nin ma'nâsını istikbâle sarf etmiştir. Ve fi'l-i müstakbele dühülü şâ'irin, “وَلَوْ تَلْتَقَيْ أَصْدَاؤُنَا بَعْدَ مَوْتِنَا” misrâ'ında ⁴⁹⁹ olduğu gibi.

498 İmam Mâlik, *Muvatta*, (thk. Muhammed Mustafa el-Azamî), c. V, s. 1450.

499 Kays b. el-Mülevvâh'a ve Sahr Ebû Sahr el-Hüzelî'ye nispet edilen beytin tamamı şöyledir:

Kā'ide: Şart müstakbel olup hâle ve mâzîye ihtimâli olur da onların birinde farzı maksûd olmaz ise “لَوْ” kelimesi “إِنْ”-i şartıyye ma'nāsına olur. Eğer şart mâzî yâhud hâl yâhud müstakbel olur da hâlde veyâ mâzîde farzı kasd olunursa “لَوْ” kelimesi imtinâ'ıyye olur.

Vech-i Sâlis: “أَنْ”-i masdariyye ma'nāsına isti'mâl olunur. Lâkin “أَنْ” gibi med-hülû olan fi'l-i muzâri'i nasb etmez. Bunun alâmeti “لَوْ” kelimesinin mahalline “أَنْ”-i masdariyye getirildikde ma'nâ sahîh olmak ve cevâba muhtâc olmamaktır. Ve ekser vukû'u “وَدَّ، يَوَدُّ” fi'illerinden sonra olur. ﴿وَدُّوا لَوْ تَدَّهِنُ﴾⁵⁰⁰ ve ﴿يَوَدُّ أَحَدَهُمْ لَوْ يَعْمَرُ﴾⁵⁰¹ gibi. Ba'zen dahi bunun gayrı mahallerde vâki' olur. Şâ'irin, [163]

وَرُبَّمَا فَاتَ قَوْمًا جُلَّ أَمْرِهِمْ * مِنْ الثَّانِي وَكَانَ الْحَزْمُ لَوْ عَجَلُوا

kavlinde olduğu gibi ki “لَوْ عَجَلُوا” masdarla mü'evvel olarak “Ba'zı kerre kavmi, mu'zam-ı emrleri te'ennî yüzünden fevteder. Hâlbuki hazm ve ihtiyât acele etmek idi” demek olur. Cumhûr “لَوْ” kelimesinin masdariyye olarak vürûdunu zikretmediler. Ancak Ferrâ ve Ebû Alî ve Tebrîzî⁵⁰² ve Ebu'l-Bekâ ve bunlara tebe'an İbn Mâlik isbât ettiler. Kelime-i mezkûrenin bu ma'nâya vürûduna mâni' olanlar emsile-i mezkûreyi te'vîl etmişlerdir ki kütüb-i i'râbda mufasssala len mezkûrdur.

Vech-i Râbi': “لَيْتَ” ma'nāsına temennî için isti'mâl olunur. ﴿فَلَوْ أَنَّ لَنَا﴾⁵⁰³ kavl-i celîinde olduğu gibi ki “Nolaydı bizim için bir kerre dahi dünyâya rücû' olaydı da biz de mü'minlerden olaydık” demek olur.

وَلَوْ تَلَقَّيْنَا أَصْدَاؤَنَا بَعْدَ مَوْتِنَا * وَمِنْ دُونِ رَفِيقِنَا مِنَ الْأَرْضِ سَبَبٌ

İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 334; el-Bağdâdî, *Şerhu Ebyât Muğni'l-Lebîb*, (thk. Abdulaziz Ribah ve Ahmed Yusuf Dekkâk), Daru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dimaşk 1978, c. V, s. 38.

500 “İstediler ki, yumuşak davranasın” el-Kalem, 68/9.

501 “Onların her biri [bin yıl] yaşamak ister” el-Bakara, 2/96.

502 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî.421/1030 senesinde Tebriz'de doğdu ve burada yetişti. Birçok ilim merkezini dolaşan Tebrîzî her gittiği yerde oranın önde gelen âlimlerinden ders aldı. Bağdat'ta Ebü'l-Kâsım er-Rakkî, Hasan b. Muhammed İbnü'l-Dehhân'dan Cürcân'da ise Abdülkâhîr el-Cürcânî gibi âlimlerim derslerine katılmıştır. Ebü'l-Alâ el-Ma'arrî de dersine katıldığı hocalardan biridir. Arap lûgati ve gramerinde uzmanlaşan Tebrîzî Nizâmiye medreselerinde dil dersleri vermiştir. Öğrencileri arasında İbnü'l-Eşkar el-Bağdâdî, Ahmed el-Cevâlikî ve Ebü's-Saâdât İbnü's-Şecerî gibi isimler bulunmaktadır. Tebrîzî 502/1109 yılında Bağdat'ta vefat etti. Eserleri: *Şerhu Lâmiyyeti'l-'Arab*, *Şerhu Bânet Sü'âd*, *Şerhu Maksûreti İbn Düreyd*, *Şerhu İhtiyârâtı'l-Mufaddal*, *Şerhu'l-Lüma' fi'n-Nahv*. Bkz. Ahmet Özel, “Tebrîzî, Hatîb”, *DİA*, c. XL, s. 223-224.

503 “Keşke (dünyaya) bir dönüşümüz olsa da inananlardan olsak” eş-Şu'arâ, 26/102.

Nazm-ı celilde “لَوْ” , “لَيْتَ” ma‘nâsına olduğu için cevâbında “نَكُونُ” kelimesi 504 ﴿يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ﴾ kelime-i celîlesinde olduğu gibi fâ‘ya makrûn ve mansûb olmuştur. Ba‘zılar buna “لَوْ”-i şartıyye olup ma‘nâ-yı temennîyi işrâb eder demişler. İbn Mâlik “لَوْ” masdariyye olup fi‘il temennîden iğtinâ eder” dedi. Zemahşerî dahi “لَوْ” kelimesinin temennî için vürûduna kâ‘il olmuştur. 505

Vech-i Hâmis: ‘Arz için olur. ‘Arzın ma‘nâsı Hemze Faslı’nda “لَا” mād-desinde mezkûrdur. “لَوْ تَنْزِلُ عِنْدَنَا فَتَصِيبُ خَيْرًا” kelâmında olduğu gibi “لَوْ” kelimesinde ba‘zılar bir ma‘nâ daha zikretmişlerdir ki o da taklîl ifâdesidir. “سِرُّ بَعْدَ الطَّعَامِ وَلَوْ خَطْوَةٌ” gibi ki “Ta‘âmdan sonra yürü bir adım olsa bile” demektir. Lâkin İbn Kâsım *el-Cene’d-Dânî*’de bunu zikredip akîbinde “وَهَذَا لَيْسَ بِخَارِجٍ عَمَّا تَقَدَّمَ” dediği gibi İbn Hişâm dahi *Muğni*’de “وَفِيهِ نَظَرٌ” kav-liyle za‘fina işâret etmişlerdir. 506 [164]

Fâ‘ide: “لَوْ” kelimesi her ne kadar fi‘le muhtas ise de ba‘zen onu bir mahzûfun ma‘mûlû olan ism-i merfû‘ yâhud mansûb velyeder. Ba‘zı kere dahi mah-zûf “كَانَ”nin haberi yâhud zâhirde mübtedâ ve mâ-ba‘di haber olan bir isim velyeder. Ve çok kerre “لَوْ” den sonra “أَنَّ”-i meftûha-i müşeddede vâki‘ ve haberi yâ “لَمْ” ile menfî muzârî‘ veyâhud gerek müsbet gerek “مَا” ile menfî mâzî olur. Cevâb mâzî müsbet oldukta gâliben lâm dâhil olur.

لَوْتُ

Lâm’ın fethi ve vâv’ın sükûnu ve tâ’nın sükûn üzerine binâsıyla “لَيْتَ” kelimesinden lügattir. Kendi mād-desinde beyân olunur.

لَوْلَا

“لَوْ” ile “لَا” dan mürekkeb dört vecih üzere müsta‘mel harftir:

1. Cümle-i ulânın vücûdu sebebiyle sâniyenin imtinâ‘ını rabt için evvelki ismiyye sâni fi‘liyye olarak cümleteyn üzerine dâhil olur. “لَوْلَا زَيْدٌ لَأَكْرَمْتُكَ” kelâmında olduğu gibi ki “Eğer Zeyd mevcûd olmaya idi sana ikrâm ederdim” demek olur. İşbu “لَوْلَا” kelimesinden sonra vâki‘ olan isim merfû‘ bir fi‘l-i mah-

504 “Keşke ben de onlarla beraber olsaydım da [büyük bir] başarıya (ganimete) ulaşıyaydım” en-Nisâ, 4/73.

505 Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 274.

506 İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, 341; el-Murâdî, *el-Cene’d-Dânî*, 290.

zūfun fā'ili olmak yāhud fī'ilden niyābeten “لَوْلَا” ile veyāhud bi'l-asāle “لَوْلَا” ile merfū' değildir. Belki ibtidā'iyyetle merfū' olup haberi mahzūf “مَوْجُودٌ” dur. Bu sūrette misāl-i mezkūr “لَوْلَا زَيْدٌ مَوْجُودٌ لَأَكْرَمْتُكَ” takdīrindedir. Lākin ekser-i nuhāt indinde haberin kevn-i mutlak mahzūf olması vācibdir. Eğer haber “قِيَامٌ، قُعُودٌ، ذَهَابٌ” ve emsāli bir şeyle kevn-i mukayyed irāde olunursa “لَوْلَا زَيْدٌ قَائِمٌ لَأَكْرَمْتُكَ” misillü zikri cā'iz olmadığı gibi hazfı de cā'iz olmaz. Belki kayd-ı mezkūrün masdarı mübtedā kılınarak yine haber mahzūf olduğu hâlde “لَوْلَا قِيَامٌ زَيْدٌ لَأَكْرَمْتُكَ” denir ki “لَوْلَا قِيَامٌ زَيْدٌ كَائِنٌ” yāhud “مَوْجُودٌ” takdīrindedir. Böyle olmadığı sūrette mübtedā üzerine “أَنَّ” idhāliyle [165] “لَوْلَا أَنْ زَيْدًا قَائِمٌ” demek iktizā eder.

2. Tahziz ve arz için isti'māl olunur. Tehazzuz ve arzın ma'naları “أَلَا” mād-desinde mürür etti. Bu ma'nalarda “لَوْلَا” kelimesi muzārī'e yāhud muzārī' te'vīlinde olan kelimeye muhtastır. ⁵⁰⁷ ﴿لَوْلَا تَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ﴾ ve ﴿لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ﴾ ⁵⁰⁸ kelimeteyn-i kerimeteyninde olduğu gibi.

3. Tevbih ve tendim için gelir. Bu ma'nada māziye muhtastır.

⁵⁰⁹ ﴿لَوْلَا جَاءُوا عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ﴾ kavli-i celilinde olduğu gibi ki “Niçin bunun üzerine dört şahid getirmedi?” Ya'nī “getirdiler ya” demek olur. Ve ⁵¹⁰ ﴿لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا﴾ kavli-i celilinde olduğu gibi ki “Niçin onu işittiğiniz vakitte şu sözü söyleşmek bizim için olmaz demediniz?” Ya'nī böyle demeli değil miydiniz demek olur.

4. İstifhām için gelir. Bu Herevī'nin ⁵¹¹ kavli olup ekser-i nuhāt zikretmediler. Ve buna misāl olarak ⁵¹² ﴿لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ﴾ ve ⁵¹³ ﴿لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ﴾ kelimeteyn-i kerimeteyni irād olunmuş ise de ūlā arz için sāniye dahi

⁵⁰⁷ “Allah'tan bağışlanma dileseniz ya!” en-Neml, 27/46.

⁵⁰⁸ “Beni yakın bir zamāna kadar geciktirsen” el-Münâfikūn, 63/10.

⁵⁰⁹ “Onlar (iftiracılar) bu iddialarına dair dört şahit getirselordi ya!” en-Nūr, 24/13.

⁵¹⁰ “Bu iftirayı işittiğiniz vakit, böyle sözleri ağzımıza almamız bize yaraşmaz, deseydiniz ya!” en-Nūr, 24/16.

⁵¹¹ Herevī: Ali b. Muhammed en-Nahvi el-Herevī: Kaynaklarda hayatına dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Hera'ta doğmuş ve Mısır'a gidip oraya yerleşmiştir. Nahiv alanında eserler vermiştir. Bazı eserleri şunlardır: Kitābū'z-Zehāir, el-Üzhiyye fī İlmi'l-Hurūf ve el-Mürşid. Bkz. Ali b. Muhammed el-Herevī, Kitābu'l-Üzhiyye fī İlmi'l-Hurūf, (thk. Abdülmuin el-Mulavvahi), Matbûât Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, İkinci Baskı, Dimaşk 1993. (Muhakkikin önsözü) s. 6-8.

⁵¹² “Beni yakın bir zamāna kadar geciktirsen” el-Münâfikūn, 63/10.

⁵¹³ “Ona (açıktan göreceğimiz) bir melek indirilse ya!” el-En'âm, 6/8.

”لَمْ“ kelime-i kerîmesi gibidir. Kezâ Herevî kelime-i mezkûreyi ”لَمْ“ menzilesinde nâfiye olur demiş. Ve ⁵¹⁵ ﴿فَلَوْلَا كَانَتْ قُوَّةُ أَمْنَتِ﴾ kavli misâl getirerek ”فَلَمْ يَكُنْ“ ma'nası vermiş ise ⁵¹⁶ de tevbihiyye olduğu zâhirdir.

Tenbih: Esmâya muhtas olan ”لَوْلَا“ kelimesinin iki hâli olup biri vech-i evvelde zikrolunduğu üzere ism-i merfû' yâhud zamîr-i merfû' munfasıl üzerine dâhil olur. Bir hâlinde de yâ-i mütekellim ve kâf-ı hitâb ve zamîr-i gâ'ib gibi zamâ'ir-i muttasılaya dühûlünde harf-i cer olur. ”لَوْلَايَ، لَوْلَاكَ، لَوْلَاهُ“ gibi. Zîrâ zamâ'ir-i mezkûreye mevzi'-i nasb yâhud cerde vâki' [166] olacağından bunların gayrı mevzi'de vukû'u gayr-ı ma'rûf olmakla, ”لَوْلَايَ لَقَتَلْتَهُ“ ”لَوْلَاكَ لَسَرَقَ“ gibi mahallerde Sibeveyhi indinde harf-i cerdir. İşte bu cihetle *Avâmil* nâm risâle-i meşhûrede harf-i mezkûr, hurûf-ı cârreden addolunmuştur.

لَوْلَا

Sâlifü'z-zikr ”لَوْلَا“ aksâmından olmayıp bi-gayr-ı terkîb ”لَوْ“ ile ”لَا“ dan ibârettir ki onlar da hâlet-i asliyyeleri üzere bâkilerdir, ”لَوْلَمْ“ gibi. Ve onun mahallinde isti'mâl olunur. ”لَوْلَا يَنَازِعُنِي شُغْلِي لَزُرْتُكَ“ kelâmında olduğu gibi ki ”لَوْلَمْ يَنَازِعُنِي“ demek olur.

لَوْمَا

İki kısım olup biri ”لَوْلَا“ gibi imtinâ'yye olarak esmâya muhtas ve kendinden sonra vâki' olan isim ”لَوْلَا“ da mufassalen zikrolunduğu vechile merfû' olur. ”لَوْمَا“ ”زَيْدٌ لَأَكْرَمْتُكَ“ gibi ki ”Eğer Zeyd olmamış olsaydı sana ikrâm eder idim“ demek olur. Bir kısımda harf-i tahzîz olarak isti'mâl olunur. Her iki hâlde dahi ”لَوْلَا“ hükmündedir ki zikri sebk etmiştir. *Rasfu'l-Mebânî* sâhibi ”لَوْمَا“ kelimesi kelâm-ı Arab'dan ma'nâ-yı tahzîzin gayrıda vürûd etmedi demiş ise de şâ'irin,

لَوْمَا الْإِصَاحَةُ لِلْوُشَاةِ لَكَانَ لِي مِنْ بَغْدٍ سَخِطَكَ فِي رِضَاكَ رَجَاءً⁵¹⁷

kavli müşârun ileyhın bu kelâmını reddeder.⁵¹⁸ Tercemesi ”Eğer nemmâmları

514 ”Ya gelseler!” en-Nûr, 24/13.

515 ”De ki: ”Onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir” Yûnus, 10/15.

516 el-Herevî, Ali b. Muhammed, *el-Uzhiyye fî 'Ilmi'l-Hurûf* s. 166.

517 Beyit için bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 351.

518 Mâlekî, *Rasfu'l-Mebânî*, s. 297.

istimâ' etmek olmayaydı gazabdan sonra senin rızânda benim için bir ümîd olurdu” demektir.

لَوْنٌ

Lâm'ın ve vâv'ın ve nûn-ı müşeddedenin fethalarıyla “لَعَلَّ” kelimesinden lügattir. Mahalline nazar oluna.

لَيْتَ

Lâm'ın fethi ve yâ'nın sükûnu ve tā'nın fethi üzerine binâsıyla harf-i temennîdir ki [167] “ummak” demek olur. Fârisîde bundan “keşke” Türkîde “nolaydı” ta'bir edilir. Huruf-ı müşebbehe bi'l-fi'l 'idâdından olmakla ismini nasb ve haberini ref ve ba'zıların kavline göre ba'zen ikisini birden nasb eder. Sâ'ir ehavâtında zikrolunduğu gibi gâliben mümteni' ve muhâlâtta isti'mâl olunup mumkinâtta isti'mâli kalîldir. Şâ'irin,

لَيْتَ الشَّبَابَ هُوَ الرَّجِيعُ عَلَى الْفَتَى * وَالشَّيْبُ كَانَ هُوَ الْبَدِيُّ الْأَوَّلُ⁵¹⁹

kavlinde olduğu gibi ki “Nolaydı fetâ üzerine şebâb râci' olmayaydı da şeyb mahlûk-ı evvel olaydı” ya'nî insâna ihtiyârlık evvel olaydı da gençlik sonra geleydi, demek olur. “لَيْتَ” kelimesi yâ-i mütekellime dâhil oldukça “لَعَلَّ”de zikrolunduğu gibi “لَيْتِي” ve nûn-ı vikâye ile “لَيْتِي” demek câ'izdir. Ba'zılar “لَيْتَ” kelimesinde yâ'yı tâ'da idgâm ile “لَتَّ” lügattir dedikleri gibi *Rasfu'l-Mebânî* sâhibi dahi yâ'dan bedel vâv ile “لَوْتُ” denir demiş.⁵²⁰

لَيْسَ

Lâm'ın fethi ve yâ'nın sükûnu ve sîn'in fethi üzerine binâsıyla nefy için mevzû' bir kelimedir. Nefy-i hâle delâletle berâber karîne vücûdu indinde hâlin gayrıyla nefyeder. Sibeveyhi indinde “لَيْسَ” mutlakane nefy içindir. Binâen aleyh ba'zı nuhât şu zâbitayı beyân etmişlerdir ki “لَيْسَ”nin haberi eğer ezmine-den biriyle mukayyed olmaz ise nefy-i hâle eğer mukayyed olur ise mukayyed olduğu zamânda nefye hamlolunur. İntehâ.

519 Bkz. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, II, s. 352; el-Murâdî, *el-Cen'ed-Dânî*, 493.

520 Mâlikî, *Rasfu'l-Mebânî*, 298.

Ve kelime-i mezkûre inde'l-cumhûr ef'âl-i gayr-ı mutasarrifeden olup ancak mâzî olarak tasarruf olunmuştur. Bunun aslı yâ'nın kesriyle “فَعِلَ” vezninde “لَيْسَ” olup tahfîfi iltizâm olmakla yâ'yı iskân ile “لَيْسَ” dediler. Tafsîli kütüb-i lügârde görülür. Bunun Türkîde ta'bîri mahalline göre ba'zen “değildir” ba'zen “olmadı” lafızlarıyla olur. Bu kelime dört güne isti'mâl olunduğundan ba'zı nuhât dört kısma taksîm [168] etmişler. Ve her kısmın mevzî'ini beyân ile dört de mevzî' göstermişler ise de aksâm ve mevâzî'-ı mezkûrede ba'zı ba'zına muhâlefetle beynlerinde akvâl-i kesîre hâsıl olmuş. Ve ekserîde neticesiz kalmış olunduğundan ihtilâfâtın naklinden sarf-ı nazarla yalnız aksâm-ı erba'a-i mezkûrenin zikri iltizâm olunmuştur:

1. “كَانَ” ehavâtından ya'nî ef'âl-i nâkısadandır. Fi'liyyetine delîl zamâ'ir-i merfû'a-i bârize ve tâ-i te'nîsin kendisine ittisâli ve sîga-i mâzî üzerine tasarruf olunmasıdır. “لَيْسَ، لَيْسَا، لَيْسُوا، لَيْسَتْ، لَيْسَتَا، لَيْسْنَ” ilâ âhirihi. Bu sûrette kelime-i mezbûre sâ'ir ef'âl-i nâkîsa gibi ismini ref ve haberini nasb eder. “لَيْسَ زَيْدٌ جَاهِلًا” gibi ba'zen haberine bâ-i cârre dâhil olmakla mahall-i nasbda olduğu hâlde lafzen mecrûr bulunur. Ahvâl-i sâ'iresi kütüb-i i'râbda görülür.

2. “إِلَّا” gibi edât-ı istisnâ olup bununla müstesnâ olan kelimenin nasbı vâcib olur. Müstesnâ-minh gerek müceb gerek menfî olsun. “قَامَ الْقَوْمُ لَيْسَ زَيْدًا” ve “مَا قَامَ الْقَوْمُ لَيْسَ زَيْدًا” gibi ki “إِلَّا زَيْدًا” demek olur. Bu nasbın vücûbu müstesnâ hakîkatte “لَيْسَ”nin haberi olduğundandır. İsmi kelâm-ı sâbıkdan mefhûm olan fi'le âid zamîrdir.

3. Her bir amelden sâkıt harf-i mühmel olur. Bu hâli “لَيْسَ”nin haberi “إِلَّا”ya mukterin oldukça tahakkuk eder. “لَيْسَ الطَّيِّبُ إِلَّا الْمُسْكُ” gibi bunda müstesnâ merfû'dur. Ve bu Benî Temîm lügatidir.

4. İnde'l-Küfiyyîn harf-i atf olur. Bu kavillerine şâ'irin,

أَيْنَ الْمَقَرُّ وَالْإِلَهُ الطَّالِبُ * وَالْأَشْرَمُ الْمَغْلُوبُ لَيْسَ الْغَالِبُ⁵²¹

kavlini şâhid olarak ityân ile ihticâc etmişlerdir. “Eşrem”den murâd Ebrehe İbni's-Sabâh'tır ki eshâb-ı filin kebîri olup hedm-i Ka'be için gelmişti. Beytin ma'nâsı zâhirdir. [169]

521 Nüfeyl b. Habib'e nispet edilen beyit için bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 373.

لَيْمُنْ

Feth-i lâm ve sükûn-ı yâ ve mîm ve nûn'un zammeleriyle kaseme muhtas olan “لَيْمُنْ” isminden lügattir. Tafsîli Faslu'l-Hemze'nin âhîrinde “أَيْمُنُ اللّٰهُ” mâddesinde mürûr etmiştir.

FASLU'L-MÎM

م

Harf-i mîm-i müfrede iki mevzi'de harf-i ma'nâ olur:

1. Arabın kasede zamm-ı mîm ile “مُ اللَّهُ” kavlerinde olan mîm-i mazmû- medir ki ba'zı nahviyyîn indinde harf-i cerdir. Bir gürûhda harf-i mezkûrun vāv-ı kaseden bedel olduğuna zâhib olmuşlar ise de vāv'dan bedel olması meftûh olması lâzım geleceğinden merdûddur. Bir gürûh dahi bu mîm'in “أَيُّمُنْ” kelimesinden bakıyye olmakla isim olmasına zâhib olmuşlar. İbn Mâlik dahi bunu ihtiyâr etmiştir. “أَيُّمُنْ” maddesinde beyân olduğu vechile harf-i mezkûr harekât-ı selâse ile ism-i mezbûrdan lügattir.

2. Tayy lüğatinde lâm-ı ta'rîften bedel olan mîm'dir. Ve buna ehl-i Yemen lüğati dahi denilmiştir. Nemr b. Tevleb radiyallâhu anh'ın Resûl-i Ekrem sallâllâhu aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinden rivâyet ettiği “لَيْسَ مِنْ أَمِيرٍ” “لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ” hadîs-i şerîfinde⁵²² olduğu gibi ki “لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ” demektir.

Lâhika: Ebu'l-Bekâ, “أَنْتُمْ” zamîrinde olan mîm harf-i ma'nâdır dediğini İbn Kâsım *el-Cene'd-Dâni*'de nakl etmiştir.⁵²³ Lâkin sahîh budur ki “م” kelime-i mezkûrede hurûf-ı me'âniden addolunmaya vecih yoktur.

مَا

Elif'in kasrıyla harfiyyetle ismiyyet beyrinde lafz-ı müşterektir. Ve her iki vecih de üç kısma munkasimdir:

Vech-i Evvel: “مَا”-i harfiyyedir ki üç kısımdır. Kısım-ı evvel “مَا”-i nâfiye olup iki nev'dir ki biri âmîle biri gayr-ı âmiledir. Âmil olan nev'i “مَا”-i Hi-câziyyedir. [170] İşbu “مَا” cümle-i ismiyye üzerine dâhil oldukta ehli Hicâz indinde şurût-ı âtiye ile “لَيْسَ” gibi ismini ref ve haberini nasb eder. İşte bu sebeble ba'zılar istilâhında buna “لَيْسَ بِهِ مُشَابَهَةٌ مَا” ta'bîr olunmuştur. Zîrâ “مَا”-i hicâziyye nefyde husûsen nefy-i hâlde ve cümle-i ismiyyeye dühûlde “لَيْسَ” ye müşâbihtir. Ve şurût-ı i'mâlî haber, isimden mu'ahhar olmak, ya'nî tertîb-i

522 Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Müsned*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 157.

523 İbn Kâsım, *el-Cene'd-Dâni*, 127.

asliyyenin muhâfazası ve nefyin bekâsı ya'nî "إِلَّا"nın habere dühülüyle nefyin nakz olunmaması ve "مَا"dan sonra "إِنْ" zâ'ide bulunmamasından ibârettir. Aksi hâlinde ya'nî haberin isme tekaddümü veyâhud "مَا"dan sonra "إِلَّا" ile nefyin nakzi veyâ "إِنْ"-i zâ'idenin vücûdu indinde "مَا"nın ameli bâtil olup isim ve haber merfû' olurlar. "مَا بَشِّرْ هَذَا، وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ، مَا إِنْ زَيْدٌ قَائِمٌ" gibi. Ba'zılar tarafından diğer şartlar dahi beyân olunmuş ise de ittifâk hâsıl olmadığı cihetle ekser ri'âyet olunmamıştır. Gayr-ı âmile olan nev'i, ef'âle dâhil olan "مَا"dır, "مَا قَامَ زَيْدٌ، مَا يَفُومُ عَمْرُو" gibi. Bu bilâ-hilâf âmile değildir. Mâziye dühülünde nefy-i mâzî eder. Lâkin muzârî'e dühülünde hâle tahsis ile nefyeder. Ancak İbn Mâlik kalîlen müstakbelde dahi nefyeder, demiş. Ve ⁵²⁴﴿قُلْ مَا يَكُونُ أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تَلَقَاءِ نَفْسِي﴾ kavlı kerîmini misâl îrâd etmiştir. Fe'l-yüte' emmel.

Kısm-ı sâni, "مَا"-i masdariyyedir. Bu dahi iki nev' olup, biri vaktiyye, diğeri gayr-ı vaktiyyedir. Vaktiyye olan nev'i ⁵²⁵﴿وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا﴾ kavlı keriminde olduğu gibi ki "مُدَّةَ دَوَامِي حَيًّا" takdîrinde olarak "Ve bana diri olarak durmaklığım müddetçe namâz kılmak ve zekât vermek ile vasiyyet etti" demek olur. Gayr-ı vaktiyye olan nev'i medhûlünü bi-gayr-ı tevkîyet masdar hükmünde kılar. ⁵²⁶﴿وَصَافَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ﴾ [171] nazm-ı celilinde olduğu gibi ki "بِرَحْبِهَا" takdîrinde olarak "Ve onlar üzerine dünyâ genişliği ile berâber dar oldu" demek olur.

Tenbih: "مَا"-i masdariyye-i vaktiyye ve gayr-ı vaktiyye ancak mâzî ve muzârî'e tavassul edip fi'l-i emre tavassul etmez.

Kısm-ı Sâlis, "مَا"-i zâ'ididir. Bu da dört nev'dir:

1. Mücerred te'kid için ziyâde edilir ki kelâma dühülü, hurûcu gibidir, ya'nî müsâvîdir. "عَمَّا قَلِيلٍ" Ve "مِمَّا خَطَايَاهُمْ" gibi mevâzî'da vâkî' olup bulunduğu cümlelerin mazmûnunu te'kid eder. Kelâmdan iskâtı hâlinde ma'nâyâ hâlel gelmemekle "zâ'ide" tesmiye edilmiştir.

524 "De ki: "Onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir" Yûnus, 10/15.

525 "Ve bana yaşadığım sürece namâzı ve zekâtı emretti" Meryem, 19/31.

526 "Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmişti" et-Tevbe, 9/118.

2. “ma”-i kâffe’dir. Buna “kâffe” denilmesi âti’l-beyân ba’zı hurûf ve zurûf ve ef’âlden birine lâhık oldukta amelden keff ya’nî men’ ettiği içindir. Hurûftan “in” ve ehavâtına lâhık olup amelden men’ ile mâ-ba’di mübtedâ ve haber olarak merfû’ olur. ⁵²⁷ ﴿إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾ gibi ve “zûb” ve kâf-ı teşbih ve “min”-i cârre ve ba’zen bâ-i cârreye dahi lâhık olup amelden men’ eder. İbn Mâlik “ma”-i kâffe ba’zen bâ-i cârreyi keff ile taklîl ma’nâsı ihdâs eder, demiş. Zurûf-dan “b’ed” ve “yîn” ve emsâline ve ef’âlden hâssaten “qâl” ve “kûr” ve “tâl” fi’illerine ittisâl ile amelden men’ eder. İbn Kâsım *el-Cene’d-Dânî*’de fi’leyn-i ahîreyi zikretmeyip kendisiyle nefy irâde edildiği vakitte “qâl” den sonra gelir. “qâlma yûqûlû zâlik âhd” demiştir.

3. “ma”-i ivazdır. Bu da yâ fi’ilden ivaz olur. “amma ânta mûṭṭilâ inṭalṭṭ” gibi ki aslı “inṭalṭṭ lān kûnt mûṭṭilâ” olup ihtisâs için mef’ûl takdîm ve ihtisâr için câr ile “kân” hazf ve ta’vîzan anı “ma” getirilerek tekârub-ı mahrecden ötürü nûn-ı sâ-kine dahi mîm’de idgâm olunmuştur. [172] Yâhud izâfetten ivaz olur. Şâ’irin,

“وَلَا سَيِّمًا يَوْمًا بِدَارَةِ جُلْجُلٍ”

kavlinde⁵²⁸ olduğu gibi ki aslı “lâ sîi yûm” olup izâfetten ivaz “ma” götürülerek “yûm” lafzı temyîziyyet üzere mansûb olmuştur.

4. Mahalle lâyık vasf üzerine tenbîh için zâ’ide olan “ma”dır. Bu da ba’zen ta’zîmi tenbîh için gelir. “’ezmṭ lāmr ma” gibi ki “bir büyük iş için azîmet ettim” demektir. Ba’zen dahi bi’l-aks tahkîri tenbîh için gelir. “’aṭṭayṭṭi şeyṭa ma” gibi ki “Bana bir şey’-i hakîr verdin” demektir. Gâh olur ibhâmı tenbîh için gelir, “bl’ṭayṭṭi ḥayr ma” gibi ki “Bana bir haber vâsıl oldu” demektir. Ba’zı kerre dahi ten-vî’i tenbîh için gelir. “ṣṣṛṭṭu ṣṣṛṭa ma” gibi ki “Onu bir nev’ darbla darb ettim” demektir.

Vech-i Sâni: “ma”-i ismiyyedir. Evvelce beyân olunduğu üzere üç kısma münkasımdır. **Kısm-ı Evvel:** Mu’arrefe olup iki nev’dir:

527 “Allah ancak bir tek ilahtır” en-Nisâ, 4/171.

528 İmruülkays’ın Muallaka’sında geçen beytin tamamı şöyledir:

أَلَا زُبُّ يَوْمٍ صَالِحٍ لَكَ مِنْهُمَا * وَلَا سَيِّمًا يَوْمَ بِدَارَةِ جُلْجُلٍ

İmruülkays, *Divânü İmruülkays*, 10.

1. Nākısadır ki “الَّذِي” ma’nāsına olmakla sıla ile itmāma muhtācdır. Buna “مَا”-i mevsüle denir. “الَّذِي” ile farkı budur ki “الَّذِي” zevi’l-ukül ile gayrısı beyninde müşterek olup “مَا”-i mevsüle ise zevi’l-ukülün gayrısına mahsüstür. Bundan lisānımızda “ol ki ve şol şey ki” diye ta’bīr ederiz. ﴿مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ 529﴾ kavlı-i celilinde olduğu gibi ki “Şol şey ki sizin ‘indinizdedir tükenir ve şol şey ki Allāh Te’ālā indindedir bākīdir” demek olur. Ba’zen mevsüle olan “مَنْ” ma’nāsına dahi geldiği olmuş. Nitekim ﴿وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا﴾ 530 kavlı-i kerimini “وَمَنْ بَنَاهَا” ile tefsīr etmişlerdir.

2. Tāmmedir. Bu dahi āmme olur, hāssa olur. Āmme mu’arref olarak “الشَّيْءُ” kelimesiyle mukadder olup “مَا” yā “مَا” ile āmilinin ma’nāda kendisine sıfat olacağı bir isim tekaddüm etmez. 531 ﴿إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَيَعْمَأْ هِيَ﴾ nazm-ı [173] keriminde olduğu gibi ki “فَيَعْمَأْ الشَّيْءُ إِبْدَاؤُهَا” takdīrinde olmakla “Eğer sadakaları āşikār ederseniz imdi ne güzel şeydir onu āşikāre etmek” demek olur. Hāssa “مَا” yā “مَا” ile āmilinin kendisinde sıfat vākī’ olacak bir isim tekaddüm ederek ol ismin lafzından takdīr olunur. “عَسَلْتُهُ عَسْلًا نِعْمًا” gibi ki “نِعْمَ الْعَسْلُ” takdīriyle “Onu bir yıkamakla yıkadım ki ne güzel yıkamaktır” demek olur.

Kısm-ı Sānī: Ma’nā-yı harften mücerred nekre olup nākısa ve tāmme olur. “Nākısa”, “مَا”-i mevsūfedir ki “شَيْءٍ” ma’nāsına ism-i münekker olarak nākısa olmakla itmāma ihtiyācına mebnī kendinden sonra bir sıfat vākī’ olur. “مَرَزْتُ بِمَا مُعْجِبٌ لَكَ” kelāmında olduğu gibi ki “بِشَيْءٍ مُعْجِبٍ” takdīrinde olmakla “Seni i’cāb edici bir şey’e gittim” demek olur. Buna nākısa tesmiyesi ma’nen kendinden sonra vākī’ olan sıfata ihtiyācındandır. Tāmme dahi üç mevzī’de vākī’ olur. Ve buna nekre-i gayr-ı mevsūfe dahi denir. Buna bu nāmı verenler nākısayı dahi nekre-i mevsūfe demişler. Mevāzī’-ı selāsedan birinci, bāb-ı taaccübdür. “مَا أَحْسَنَ زَيْدًا” kelāmında olduğu gibi ki “مَا” nekre-i tāmme, ta’bīr-i āharla nekre-i gayr-ı mevsūfe olup mā-bā’dinde olan onun haberidir. İkinci, “نِعْمَ وَبِئْسَ” bābıdır. “نِعْمًا زَيْدٌ” ve “بِئْسَمَا تَزْوِجُ” gibi ki bunlarda “مَا”lar nekre-i tāmme yāhud gayr-ı mevsūfe olup temyiziyyet üzere mevzī’-i nasbda ve fā’il muzmer ve “مَا”dan sonraki merfū’lar mahsūs bi’l-medh ve mahsūs bi’z-zemmdir. Üçüncü, mübālaga bābıdır. Meselā, bir kimsenin bir emrde

529 “Sizin yanınızdaki tükenir, Allah katında olan ise kalıcıdır” en-Nahl, 16/96.

530 “Göğe ve onu bina edene andolsun” eş-Şems, 91/5.

531 “Sadakaları açıktan verirsiniz ne güzel!” el-Bakara, 2/271.

mübâlagasını ez-cümle yazı yazmaktaki mübâlagasını ihbâr kasdolundukta “إِنَّهُ مِنْ أَمْرِ كِتَابَةٍ” [174] denir. “ma‘nâ tahkikan Zeyd bir emrden halkolunmuş ki o da kitâbettir, demek olur. Bunda “ma” şey’ ma‘nâsına “an” ile sılası “ma”dan bedel olmakla mevzi’-i hafddadır.

Kısım-ı Sâlis: Ma‘nâ-yı harfî mütezammın nekre olup istifhâmiyye ve şartıyye nâmiyla iki nev‘dir. Birinci, “ma”-i istifhâmiyyedir ki “أَيُّ شَيْءٍ” ma‘nâsınadır. Bundan biz “Ne, nedir” ta‘bir ederiz. “ما هي” “O nedir?” “ما لُونُهَا” “Onun rengi nedir?”⁵³² ﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ﴾ dahi “O sağ elindeki nedir?” ta‘birleriyle terceme olunan kelimât-ı kerîmede olduğu gibi. İşbu “ma”-i istifhâmiyye bir harf-i cer ile mecrûr oldukta elif’i hazfolunarak “فِيمَ، عَلَامَ، بِمَ، مِمَّ، عَمَّ” denir. “إِلَى” ile “عَلَى”nın yâ şeklinde yazılan elif’leri bu sûrette elif şeklinde yazılır. “مِنْ” ile “عَنْ” kelimelerinin nûn’ları tekârub sebebiyle mîm’de idgâm olunur. Bu hazfın sebebi istifhâm ile haberin beynini farktır. Zirâ istifhâmın gayrıda elif’ler isbât olunmuştur.⁵³³ ﴿لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَفْضُتُمْ﴾ ve ﴿يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ﴾⁵³⁴ kelimât-ı celîlesinde olduğu gibi⁵³⁵ ﴿مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتَ بِيَدَيَّ﴾ ve⁵³⁶ ﴿بِمَا عَفَرَ لِي رَبِّي﴾ nazm-ı celîlinde olan “ma”yı istifhâmiyye olarak tefsîr edenleri Kisâ’î reddetmiştir. Ancak “ma”-i istifhâmiyye ism-i işâret olan “ذَا” ile terkîb olundukda elif’i hazfolunmadığı mahallinde beyân olunur. İkinci, “ma”-i şartıyye olup bu da zamâniyye ve gayr-ı zamâniyye olarak iki nev‘dir. Gayr-ı zamâniyye olan “ma”-i şartıyye⁵³⁷ ﴿وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ﴾ kavî-i kerîminde olduğu gibi ki “Hayrdan ne yaparsanız onu Allâh Te‘âlâ hazretleri bilir” demek olur. Zamâniyye olan “ma”-i şartıyye⁵³⁸ ﴿فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ﴾ kavî-i celîlinde [175] olduğu gibi ki “Onlar size her ne zamân istikâmet ederlerse siz de onlara istikâmet ediniz” demek olur. Bu ma‘nâyı nahviyyûndan bir kaç zevât isbât etmişler ki İbn Mâlik dahi onlardandır. “ma”-i şartıyye-i zamâniyye ve gayr-ı zamâniyye mutlakan fi’lini cezmeder. Ve cezâsı fi’l-i müstakbel olmadıkça fâ dâhil olur.

532 “Şu sağ elindeki nedir?” Tâhâ, 20/17.

533 “İçine daldığınız bu iftiradan dolayı size mutlaka [büyük bir azap] dokunurdu” en-Nûr, 24/14.

534 “Onlar sana indirilene de, [senden önce indirilenlere de] inanırlar” el-Bakara, 2/4.

535 “Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni ne alıkoydu?” Sâd, 38/75.

536 “Rabbimin beni bağışladığını” Yâsîn, 36/27.

537 “Siz ne hayır yaparsanız Allah onu bilir” el-Bakara, 2/197.

538 “Bunlar size karşı dürüst davrandığı sürece, siz de onlara dürüst davranın” et-Tevbe, 9/7.

مَاذَا

İşbu kelime altı vecih üzerine müsta'meldir:

1. “مَا” istifhâmiyye, “ذَا” ism-i işâret olarak “bu ne?” ma'nâsına gelir. “مَاذَا” “التَّوَقُّفُ” “Bu tevakkuf ne?” demek olur.

2. Kezâ “مَا” istifhâmiyye ve “ذَا” “الَّذِي” ma'nâsına ism-i mevsûl olarak isti'mâl olunur. Şâ'irin,

أَلَا تَسْأَلَانِ الْمَرْءَ مَاذَا يُحَاوِلُ * أَنْحَبُ فَيَقْضَى أَمْ ضَلَالٌ وَبَاطِلٌ⁵³⁹

kavlinde olduğu gibi ki “مَا الَّذِي يُحَاوِلُ” ma'nâsına olarak “Āyā insāna su'āl olunmazlar mı nedir şol şey ki insān murād ediyor tahsîl-i metâ'-ı dünyâ ile bir nezr midir ki kazâ ediyor yâhud dalâl ve bâtıl” Ya'nî “ale'l-'amyâ bir sa'y-ı bâtıl mıdır?” demek olur.

3. “مَاذَا” terkîb üzere mecmû'u kelime-i istifhâm olur. “Ne” ma'nâsına “لِمَاذَا” “جِئْتُ” gibi ki “Ne için geldin?” demektir.

4. “مَاذَا” kelimesinin mecmû'u “شَيْءٍ” ma'nâsına ism-i cins yâhud “الَّذِي” ma'nâsına ism-i mevsûl olur. Şâ'irin,

دَعِيَ مَاذَا عَمِلْتُ سَأَتَّقِيهِ * وَلَكِنْ بِالْمُعِيبِ نَبِيْنِي⁵⁴⁰

kavlinde olduğu gibi ki her iki ma'nâyâ zâhib olanlar vardır. Ekser-i nahviyyîn “دَعِيَ الَّذِي عَمِلْتُ” ma'nâsınadır, demişler ki o sûrette “Terk eyle şol şey'i ki ben onu bilirim ondan sakınırım” demek olur. “شَيْءٍ” ma'nâsına [176] ism-i cins olduğuna zâhib olanlara göre ma'nen “Benim bildiğim şey'i terk eyle ben ondan sakınıyorum ve lâkin mugayyeb olanı bana haber ver!” Ya'nî “Bildiğim şey'in zikri lâzım değildir, zîrâ bilirim ve ihtirâz ederim. Benim bilmediğim şey'i söyle ki ondan dahi ihtirâz üzere olayım” demek olur.

5. “مَا” -i zâ'ide “ذَا” ism-i işâret olarak müsta'meldir. Şâ'irin,

أَنْوَرًا سَرَعَ مَاذَا يَا فُرُوقُ

mısrâ'ında⁵⁴¹ olduğu gibi ki “مَاذَا” , “هَذَا” ma'nâsına olarak “Nefreten anî't-töhma mi sür'at eyledi bu, ey Furûk” demek olur.

539 Lebîd'e ait olan beyit için bkz. *Divânu Lebîd*, 354; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 379.

540 Musakkıb el-Abdî'ye ait olan beyit için bkz. *Divânu Musakkıb el-Abdî*, 231; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 379.

541 Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 380.

6. “ما” istifhâmiyye “ذَا” zâ’ide olur. “مَاذَا صَنَعْتَ” gibi ki “مَا صَنَعْتَ” “Ne yaptın?” demek olur.

Tenbih: “ما” istifhâmiyye “ذَا” ile terkib olundukta üzerine harf-i cer dâhil olmakla elif’i hazfolunmaz. *Sahîh-i Müslim*’de mervî Ka’b b. Mâlik hadisinde vâki‘ olan “وَأَقُولُ بِمِذَا أَخْرَجُ” şâzdir.⁵⁴²

مَتَى

Mîm’in fethi, nâdiren zammı ve tâ’nın feth ve elif’in kasrıyla beş vecih üzere müsta‘mel kelimedir:

1. Bir şey’in zamânından su‘ale mevzû‘ “Ne zamân ve kaçan” ma’nâsına ism-i istifhâm olur.⁵⁴³ ﴿مَتَىٰ نَضُرُّ اللَّهَ﴾ kelime-i celilesi gibi ki “Allâh Te‘âlâ’nın nusreti ne zamandır?” demek olur.

2. İsm-i şart olup fi’lini cezmeder. “مَتَىٰ تَأْتِنِي آتِكَ” gibi ki “Sen ne zamân bana gelir isen ben de sana gelirim” demek olur.

3. “وَسَطُ” kelimesine mürâdif isim olur. Bu ma’nâda dâ’imâ mîm’in fethiyledir. “وَضَعْتُهُ مَتَىٰ كُفِّي أَيَّ وَسَطِهِ”

4. Lügat-i Hüzeyle’de “مِنْ” ma’nâsına harf-i cer olur. “أَخْرَجَهَا مَتَىٰ كُفِّهِ أَيَّ مِنْ كُفِّهِ”

5. “فِي” ma’nâsına harf-i cer olur. Bu İbn Sîde’nin⁵⁴⁴ kavlidir ki “وَضَعْتُهُ مَتَىٰ” “[177] kelâmını “أَيَّ فِي كُفِّهِ” ile tefsîr etmiştir.⁵⁴⁵ Bu sûrette dahi lügat-i Hüzeyl’e mensûbdur.

⁵⁴² Müslim, Tevbe, 53.

⁵⁴³ “Allah’ın yardımı ne zamân?” el-Bakara, 2/214.

⁵⁴⁴ İbn Sîde: Tam adı Ebü’l-Hasen Ali b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî’dir. 398/1008 senesinde Mürsiye’de dünyaya geldi. Ebü’l-Alâ Sâid b. Hasan el-Bağdâdî, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed et-Talemenki, Ebû Osman Saîd b. Muhammed ve Ebû Bekir ez-Zübeydî gibi âlimlerden Arap dili, lugat, kıraat, tefsir, fıkıh, hadis, felsefe ve mantık dersleri aldı. Birçok ilimde mahir olan İbn Sîde’nin asıl şöhret bulduğu alan lügat sahasıdır. 458/1066 yılında Dâniye’de vefat etti. Bazı önemli eserleri şu şekildedir: el-Muhassas, el-Muhkem ve’l-Muhitü’l-A‘zam, Şerhu Müşkili Şi‘ri (Ebyâtî)’l-Mütenebbî. BKz. Zülfikar Tüccar, “İbn Sîde”, *DİA*, c. XX, s. 318-319.

⁵⁴⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-Muhitü’l-A‘zam*, (thk. Abdülhamid Hindâvî), Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2009, IX, s. 528.

مُنْذُ

Mīm'in zammı ve zāl-i mu'cemenin sükūnu ve ba'zı lügate göre zāl'in dahi zammıyla ve “مُنْذُ” kezā mīm'in zammı ve nūn'un sükūnu ve zāl-i mu'cemenin zammıyla ismiyyetle harfiyyet beyninde müşterek lafızlardır. Fakat mezheb-i cumhūr “مُنْذُ” kelimesi “مُنْذُ” kelimesinden mahzūfu'n-nūn olmakla kelime-i vāhide hükmünde olduklarından ekser-i kütüb-i nahviyye ve hurūf-ı me'ānide birlikte zikrolunmuştur. İşbu kelimeler için üç hāl vardır:

1. Bu kelimelerden birini bir ism-i mecrūr velyedip maksūd eğer zamān-ı mazī ise “مِنْ” -i cārre ve eğer hāzır ise “فِي” ma'nāsına ve eğer ma'dūd ise “مِنْ” ve “فِي” ma'nalarını cāmī' olarak harf-i cer olur. “مَا رَأَيْتُهُ مُنْذُ يَوْمِ الْخَمِيسِ” gibi ki “Ben onu perşembe gününden beri görmedim” ve “مَا رَأَيْتُهُ مُنْذُ الْيَوْمِ” gibi ki “Ben onu bu gün de görmedim” ve “مَا رَأَيْتُهُ مُنْذُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ” gibi ki “Ben onu üç günden beri görmedim” demek olur. “مُنْذُ” dahi böyledir. Lākin ekser-i Arab zamān-ı hāzırda bunların vücb-ı cerri üzerine ve zamān-ı mazīde yalnız nūnla “مُنْذُ”nün cerrini ref' üzerine tercih ve kezā nūnsuz “مُنْذُ” kelimesinin ref'ini cerri üzerine tercihte ittifāk etmişlerdir.

2. Bunlardan birini ism-i merfū' velyeder. Bu halde bunlar isim olurlar. “مُنْذُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ” yāhud “مَا رَأَيْتُهُ مُنْذُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ” yāhud “مُنْذُ يَوْمَانِ” ve “مُنْذُ يَوْمَانِ” gibi. Ancak i'rābında dört mezheb vardır.

Evvel: Bunlar mübtedā ve mā-ba'dlerinde olan merfū' haber olup mu'ar-refede “أَوَّلُ الْوَقْتِ” ve nekrede “أَمْدٌ” ile takdīr edilirler. Meselā ma'rifede “مَا رَأَيْتُهُ مُنْذُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ” kelāmı “أَوَّلُ وَقْتِ انْقِطَاعِ الرُّؤْيَةِ يَوْمِ الْجُمُعَةِ” takdīriyle “Ru'yetin inkitā'ının evvel vakti yevm-i cum'adır” demek olur. Nekrede “مَا رَأَيْتُهُ مُنْذُ” kelāmı “أَمْدُ انْقِطَاعِ الرُّؤْيَةِ يَوْمَانِ” takdīriyle “Ru'yetin inkitā'ı müddeti iki gündür” [178] demek olur. “مُنْذُ” dahi böylecedir.

Sānī: Bunlar zarfiyyet üzere mahallen mansūb iki zarf olup haber mevkī'inde vāki' ve mā-ba'dlerinde olan merfū' mu'ahhar mübtedā olur.

Sālis: Bunların mā-ba'dinde vāki' merfū' bir fi'l-i mukadderin fā'ili olmakla kelām “مُنْذُ كَانَ يَوْمَانِ” takdīrinde olur. Bu takdīrce bunlar sadrı mahzūf cümleye muzāf olmuş olurlar.

Râbi': Bunların mâ-ba'di mübtedâ-yı mahzûfun haberi olup kelâm “مَا رَأَيْتُهُ مِنَ الزَّمَانِ الَّذِي هُوَ يَوْمَانِ” takdirinde olur. Bu kavlin sâhibleri indinde “مَنْدُ” ile “مِنْ” ma'nâsına olan “دُو” kelimelerinden mürekkebirdir.

3. Bu kelimeleri kesîran cümle-i fi'liyye velyeder.

“مَا زَالَ مُدُّ عَقَدَتْ يَدَاهُ إِزَارَهُ”

mısrâ'ında⁵⁴⁶ olduğu gibi. Ba'zen dahi cümle-i ismiyye velyeder.

“وَمَا زِلْتُ أَبْغِي الْمَالَ مُدُّ أَنَا يَافِعُ”

mısrâ'ında⁵⁴⁷ olduğu gibi. Hâsılı meşhûr olan bunlar iki zarf-ı muzâftır. Cümleye muzâf, dendi ki cümleye muzâf olan zamâna muzâf dahi denmiş ve ba'zılar “مَنْدُ” ve “مَنْدُ” mübtedâ olmakla cümleye muzâf bir zamân takdîri vâcib olup o da mübtedâyâ haber olur, demişlerdir. Muhtâr olan kavî eğer bunlardan birini bir merfû' yâhud cümle velyederse cümleye muzâf zurûfdurlar. Eğer bir mecrûr velyederse harftirler.

مَعَ

Mîm'in ve ayn'ın fethiyle ve Ganem ve Rabî'a lügatinde aynın iskâniyle isimdir. İzâfetten maktû' olarak hâl vâki' olduğunda münevven olması ve üzerine harf-i cerrin dühûlü ismiyyetine delildir. Harf-i cerr olmasına zâhib olanlar reddolunmuştur. Bundan Türkîde “Bile, berâber” ta'bîr olunur. Muzâfen isti'mâl olunarak zarf olup üç ma'nâyâ delâlet eder:

1. Mevzi'-i ictimâ' ma'nâsına olur. Bunun için “مَعَ” kelimesiyle zevâtdan ihbâr olunur.⁵⁴⁸ ﴿وَاللَّهُ مَعَكُمْ﴾ gibi ki “Allâh Te'âlâ sizin olduğunuz mevzi'de sizinle [179] bilebilir” demek olur. Bunda haber vâki' olmuştur.

546 Ferazdak'a ait olan beytin tamamı şöyledir:

مَا زَالَ مُدُّ عَقَدَتْ يَدَاهُ إِزَارَهُ * قَسَمًا قَادَرَكْ خَمْسَةَ الْأَشْبَارِ

Bkz. Ferazdak, *Dîvânu'l-Ferazdak*, Derleyen: Ali Fâûr, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 267; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 419.

547 Aşâ'ya ait olan beytin tamamı şöyledir:

وَلَيْدًا وَكَهْلًا حِينَ شَبْتُ وَأَمْرًا * وَمَا زِلْتُ أَبْغِي الْمَالَ مُدُّ أَنَا

İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 419.

548 “Allah sizinle beraberdir” Muhammed, 47/35.

2. Zamân-ı ictima'a delâlet eder. “جِئْتُكَ مَعَ الْعَصْرِ” gibi ki “Sana ikinci vaktiyle geldim” demek olup zarf-ı zamân vâki' olmuştur.

3. “عِنْدَ” ma'nâsına olur. Ba'zıların kırâ'atine göre ⁵⁴⁹﴿هَذَا ذِكْرٌ مِنْ مَعِيَ﴾ kavlı-i keriminde olduğu gibi ki “مِنْ قَبْلِي أَيْ عِنْدِي” ile müfessserdir ve “ذَهَبْتُ مِنْ مَعِهِ” gibi ki “مِنْ عِنْدِهِ” demektir. Bu sûret ya'nî “مِنْ” ile mecrûr olması Sîbeveyhi'nin hikâyetidir. “مَعَ” kelimesi evvelce dahi beyân olunduğu üzere izâfetten munkatı' olarak cemî'an ma'nâsına kelâmda hâl vâki' olup münevven olur. “جَاءُوا مَعًا” gibi ki “جَمِيعًا” demektir, “hep berâber geldiler” diye terceme olunur. “مَعَ” ile “جَمِيعًا” kelimelerinin farkı budur ki “جَمِيعًا” misâl-i sâbıkda olduğu gibi mecî'in vakti zamân-ı vâhidde olduğuna kat'ıyyen delâlet etmeyip evkât-ı muhtelifede olmasını muhtemeldir. Lâkin “مَعَ” lafzı mecî'in vakt-i ve zamân-ı vâhidde olduğuna delâlet eder. İşbu kelime haber ve hâl vâki' olduğu gibi kelâmda sıra olarak dahi müsta'meldir. ⁵⁵⁰﴿مَنْ الَّذِينَ مَعَكَ﴾ ve ⁵⁵¹﴿مَنْ مَعَكُمْ﴾ ve ⁵⁵²﴿وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ﴾ kelimât-ı kerîmesinde olduğu gibi kelime-i mezkûrenin i'râbında ihtilâf olunmuş ise de tenvînin dühülû i'râbını takviye eder, denmiş. Lâkin tenvîni hâlinde dahi harekesinin hareke-i binâ olduğuna kâ'il olmuşlar. Ancak Halîl ve Sîbeveyhi hareke-i i'râbdır, demişler. Allâhu a'lem.

مِنْ

Mîm'in fethi ve nûn'un sükûnu üzerine binâsıyla dört vecih üzere müsta'meldir:

1. Şartıyye olur. Bu sûrette fi'lini cezmeden cevâzımdandır. ﴿مَنْ يَغْمَلْ سُوءً﴾ kavlı-i keriminde olduğu gibi ki “Kim kötü amel işler ise onunla cezalanır” demek olur. Eğer cevâb fi'l-i müstakbel olmaz ise fâ dâhil olur.

2. İstifhâmiyye olur. ⁵⁵⁴﴿مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا﴾ kelime-i celîlesinde olduğu gibi ki [180] “Kim kaldırdı bizi kabrimizden?” demek olur. Ba'zı mevâzî'da “مَنْ”-i istifhâmiyye ma'nâ-yı nefyi işrâb eder. Bu ma'nânın cevâzı “مَنْ” kelimesine vâv

549 “İşte benimle beraber olanların kitabı” el-Enbiyâ, 21/24.

550 “Beraberinde bulunanlardan” el-Müzzemmil, 73/20.

551 “Elinizdeki Tevrat'ı tasdik edici olarak” el-Bakara, 2/41.

552 “Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetindirler” el-Feth, 48/29.

553 “Kim kötü bir iş yaparsa onunla cezalandırılır” en-Nisâ, 4/123.

554 “Kim bizi diriltip mezarımızdan çıkardı?” Yâsîn, 36/52.

tekaddüm etmekle mukayyed değildir. Belki bilâ-vâv dahi ma'nâ-yı mezkûru ifade eder. “مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ إِلَّا زَيْدٌ” kelâmında olduğu gibi ki “Kim işler bunu ancak Zeyd işler” ya'nî kimse yapmaz, ancak Zeyd yapar, demek olur.

3. “الَّذِي” ma'nâsına mevsûle olur. Ve zevi'l-ukûla muhtastır.

﴿الَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ﴾⁵⁵⁵ nazm-ı celilinde olduğu gibi ki “Âyâ görmedin mi Allâh Te'âlâ hazretlerine gökde olan kimse ve yerde olan kimse secde eder” demek olur.

4. Nekre-i mevsûfe olur, ya'nî insân-ı gayr-ı mu'ayyene delâlet eder. “مَرَزْتُ بِمَنْ مُعْجِبٌ لَكَ” kavlinde olduğu gibi ki “Seni i'câb edecek bir kimseye gitdim” demek olur.

Tenbih: “مَنْ يُكْرِمُنِي أَكْرَمُهُ” kelâmı vücûh-ı erba'adan her birini mütehammildir. Meselâ “مَنْ” şartıyye i'tibâr olunursa fi'leyn meczûm olur. Mevsûle yâhud mevsûfe i'tibâr edilirse ref' olunur. İstifhâmiyye i'tibâr edildikde fi'l-i evvel merfû' fi'l-i sâni bi-gayr-ı fâ cevâb olmakla meczûm olur. Ve “مَنْ” nekre-i mevsûfe oldukta ba'zen üzerine “رُبَّ” dâhil olur. “رُبَّ مَنْ أَنْصَحْتُ غَيْظًا قَلْبُهُ” mısra'ında⁵⁵⁶ olduğu gibi. Ve kâffe-i vücûhunda âkile muhtas olup ba'zen “مَا”-i mevsûfe mahalline kâ'im olarak gayr-ı âkile dahi delâlet ettiği olmuştur. Ve müfrede ve cem'a itlâk olunur. Nitekim ﴿وَمَنْ النَّاسُ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيَأْتِيَوْمَ﴾⁵⁵⁷ kavli keriminde cem' mu'âmelesi edilmiş. Ba'zen dahi hikâye sûretinde tesniye ve cem'lenip “مَنَانٍ، مَثُونٍ” dahi denilmiştir.

مَنْ ذَا

Sâlifü'z-zikr “مَنْ” ile “ذَا” dan ibâret olarak “Bu kimdir?” demektir ki [181] “ذَا”-i istifhâmiyye mukaddem haber, “ذَا” mu'ahhar mübtedâ olur ve “ذَا” ba'zen “الَّذِي” ma'nâsına ism-i mevsûl olup “مَنْ ذَا تَضَرَّبُهُ” kelâmı “مَنْ الَّذِي تَضَرَّبُهُ” demek olur.

555 “Görmedin mi ki şüphesiz, göklerde ve yerde olanlar Allah'a secde etmektedir” el-Hacc, 22/18.

556 Süveyd b. Ebi Kâhil'e ait olan beytin tam hali şu şekildedir:

رُبَّ مَنْ أَنْصَحْتُ غَيْظًا ضَدْرَهُ
قَدْ تَمَنَّى لِي مَوْتًا لَمْ يَطْعُ

Bkz. el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, c. VI, s. 123.

557 “İnsanlardan, inanmadıkları halde, Allah'a ve ahiret gününe inandık, diyenler de vardır” el-Bakara, 2/8.

مِنْ

Mīm'in kesriyle hurūf-ı cārredendir. Zikrolunacağı vechile ma'nā-yı aslisinden hurūc ile bir başka ma'nā takdîr olunmadıkça lisânımızda bundan "dan" ile ta'bîr olunur. Meselâ "مِنْ الْبُضْرَةِ إِلَى الْكُوفَةِ" Basra'dan Kûfe'ye, "مِنْ الذَّهَبِ" "altından" demek olur. Lâkin ba'zı ef'âl mef'ûlüne "مِنْ" ile te'addî ettiğinden bu gibilerde hîn-i tercemede "den" demek iktizâ etmez. Meselâ "بِغِهِ مَبِي" "onu bana sat" demek olup "onu benden sat" demek sahîh olmaz. Ve iltikâ-i sâkin neyn vukû'unda tahriki lâzım geldikde diğerlerin hilâfına olarak fetha ile tahrik edilir. Ve "مَا" ve "مَنْ" kelimelerine dâhil oldukta nûn-ı sâkin mîm'de idgâm olunarak telaffuz edildiği gibi nûn kitâbetten dahi sâkıt olur. "مِمَّا ، مِمَّنْ" gibi yazılır. İşbu "مِنْ"-i cârre on yedi ma'nâyâ gelir.

1. İbtidâ-i gâyet için olur ki gâlib-i me'ânîsidir. Bu da bi'l-ittifâk mekânda olur.

558 ﴿مِنْ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى﴾ kavî-i kerîminde olduğu gibi ki "Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya" demektir. Mekân menzilesine tenzîl olunan şeyde olur. "إِنْتَقَلَ الْمَالُ مِنْ زَيْدٍ إِلَى عَمْرٍو" gibi ki "mâl Zeyd'den 'Amr'a intikâl etti" demektir. Ve inde'l-Küfîyyîn zamânda dahi olur. ﴿لَمَسْجِدٍ أُسَسَ﴾ 559 ﴿فَمُطَرْنَا مِنْ﴾ kavî-i celîlinde ve hadîsde "مِنْ" -i ibtidâ'îyye olduğu mukâbelesinde olduğu gibi ki zamânda vâkî'dir. "مِنْ" -i ibtidâ'îyye olduğu mukâbelesinde "إِلَى" veyâ onun fâ'idesini ifâde eder bir şey'in ma'nâyı tahsîn etmesiyle bilinir.

2. Teb'îz için olur. Buna "مِنْ"-i teb'îziyye denir. 560 ﴿حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ﴾ [182] kavî-i kerîminde olduğu gibi ki "بَعْضُ مَا تُحِبُّونَ" demek olur. Ve bu ma'nâyı İbn Mes'ûd radiyallâhu anh'ın 561 ﴿حَتَّى تُنْفِقُوا بَعْضَ مَا تُحِبُّونَ﴾ kırâ'atî mü'eyyid olur. Beyne'n-nuhât bunun alâmeti de "بَعْضُ" lafzıyla ibâre, "مِنْ" den müstağnî olmaktır.

558 "Mescid-i Harâm'dan [çevresini bereketlendirdiğimiz] Mescid-i Aksâ'ya" el-İsrâ, 17/1.

559 "İlk günden temeli takva (Allah'a karşı gelmekten sakınmak) üzerine kurulan mescit (Kuba mescidi), içinde namaz kılmana elbette daha layıktır" et-Tevbe, 9/108

560 "Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça" Âl-i İmrân, 3/92

561 "Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça" Âl-i İmrân, 3/92/

3. Beyân-ı cins için olur. Bu nev' çok kerre “مَا” ve “مَهْمَا” kelimelerinden sonra vâki' olur. ⁵⁶² ﴿مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا﴾ kavlı-i keriminde olduğu gibi ki “Bir şey ki cins-i rahmetten Cenâb-ı Hak nâsa fetheder, onun için bir imsâk edici ya'nî mâni' yoktur” demek olur. ⁵⁶³ ﴿مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ﴾ cümle-i şerîfesi gibi ki “Her ne ki bize getirirsin cins-i âyetten” demek olur. Bu iki mevzî'in gayrıda “مِنْ”-i beyâniyyenin alâmeti mahalline “الَّذِي” getirilmek sahîh olmaktadır. Meselâ ⁵⁶⁴ ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ﴾ kavlı-i kerîmi gibi ki ⁵⁶⁵ ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ الَّذِي هُوَ وَثْنٌ﴾ takdîriyle ma'nâ sahîh olur. Ba'zen bu kâ'ide dahi tehallûf eder.

4. Ta'lîl için olur, ya'nî lâm-ı ta'liliyye ma'nâsını ifâde eder. ⁵⁶⁶ ﴿وَمِمَّا خَطَايَاهُمْ﴾ kelime-i celîlesinde olduğu gibi ki “Hatalarından için gark olundular” demek olur.

5. Bedel için gelir, ya'nî “بَدَل” ma'nâsını müfid olur. ⁵⁶⁷ ﴿أَرْضَيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنْ﴾ kavlı-i keriminde olduğu gibi ki “بَدَلُ الْآخِرَةِ” demektir.

6. Mücâveze ma'nâsında “عَنْ” kelimesine mürâdif olur. Mücâvezenin ma'nâsı Faslu'l-'Ayn'da “عَنْ” maddesinde mürûr etti, fe'l-yutlab fihi. ⁵⁶⁸ ﴿أَطْعَمَهُمْ مِنْ﴾ kavlı-i kerîmi gibi ki “عَنْ جُوعٍ” demektir. Ve Arab'ın “حَدَّثَهُ مِنْ فُلَانٍ” kavlı-i kerîmi gibi ki “عَنْ فُلَانٍ” demektir. Lisânımızda gerek “عَنْ”, gerek “مِنْ” kelimelerinden yalnız “-den” lafzıyla ta'bîr edildiği cihetle mezkûr kelimelerin Arabiyye'de delâlet ettiği ma'nâlar Türki'de fark edilemez. Bu sebeble beynlerinde bir fark yok zannolunur. Lâkin lisân-ı Arab'da her ikisinin mevzâi-ı isti'mâli başka olup yekdiğerinin mahallinde isti'mâli [183] niyâbetendir.

7. Bâ-i cârreye mürâdif olur. ⁵⁶⁹ ﴿يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ﴾ kelime-i kerîmesinde olduğu gibi ki “بِطَرْفٍ خَفِيٍّ” ma'nâsınadır. Lâkin bu kavlı-i ba'zıdır. Bunda “مِنْ”-i ibtidâ'iyye olduğuna kâ'il olanlar da vardır.

562 “Allah insanlar için ne rahmet açarsa, artık onu tutacak (engelleyecek) yoktur” el-Fâtır, 35/2.

563 “Bize ne işâret getirirsen...” el-A'râf, 7/32.

564 “Artık putlara tapma pislîğinden kaçının” el-Hacc, 22/30.

565 “Hataları (küfür ve isyanları) yüzünden [suda] boğuldular” Nûh, 71/25

566 “Yoksa ahiretten vazgeçip dünya hayatını mı seçtiniz?” et-Tevbe, 9/38.

567 “Açlıklarını gideren...” el-Kureys, 106/3.

568 “Göz ucuyla gizli gizli baktıklarını [görürsün].” eş-Şûrâ, 42/45

8. “فِي” ma’nāsına gelir. ⁵⁶⁹﴿أَرُونِي مَادَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ﴾ nazm-ı celili gibi ki “فِي الْأَرْضِ” ma’nāsına, ve ⁵⁷⁰﴿إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ﴾ kavlı kerimi gibi ki “فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ” ma’nāsınadır.

9. “عِنْدَ” kelimesine muvāfakat eder, ya’nī “عِنْدَ” ma’nāsına gelir.

⁵⁷¹﴿لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا﴾ kavlı celili gibi ki “عِنْدَ اللَّهِ” ma’nāsınadır. Lâkin buna ba’zılar “بَدَل” ma’nāsınadır demişler.

10. “رَبِّمَا” kelimesine mürādif olur. Ve bu ma’nâyı “مِنْ” kelimesi “مَا”yâ ittisāl ettiği vakitte alır. Şā’irin,

⁵⁷²وَأِنَّا لَمِمَّا نَضْرِبُ الْكَبْشَ ضَرْبَةً * عَلَى رَأْسِهِ تُلْقَى اللَّسَانُ مِنَ الْفَمِ

kavlinde olduğu gibi ki “رَبِّمَا نَضْرِبُ” ma’nāsına olarak “Dahi biz ba’zen koç başı üzerine bir vuruşla vururuz ki dilini ağzından bıraktırır” demektir.

11. “عَلَى” ma’nāsına isti’lâ için olur ⁵⁷³﴿وَنَضْرِبَانَهُمُ مِنَ الْقَوْمِ﴾ kelime-i kerimesinde olduğu gibi ki “عَلَى الْقَوْمِ” ma’nāsınadır demişler.

12. Fasl için gelir bu ma’nâyı meselâ iki mütezâddın ikincisine ve ba’zen iki mütebâyinin ikincisine dâhil oldukta mütezammın olur. وَاللَّهُ يَغْلِبُ الْمُفْسِدَ ⁵⁷⁴﴿لَا يَعْرِفُ زَيْدًا مِنْ عَمْرٍو﴾ kavlı celilinde ve “لَا يَعْرِفُ زَيْدًا مِنْ عَمْرٍو” kelâmında olduğu gibi ki evvel mütezâddeyn, sâni mütebâyineyindir. Bunların tercemesinde “Muslihi müfsidden” ve “Zeyd’i Amr’dan” ta’bir ederiz. Lisânımızda dahi müsta’meldir. Meselâ “iyiyi kötüden fark etmez” deriz. Bunu *Muğni*’de İbn Hişâm İbn Mâlikden nakl ile [184] faslı âmilden müstefâddır demiş ve “مِنْ” ibtidâ için yahud “عَنْ” ma’nāsına olduğuna kâ’il olmuştur. ⁵⁷⁵

13. Sibeveyhi indinde gâyet ma’nâsını ifâde eder. Meselâ رَأَيْتُهُ مِنْ ذَلِكَ “رَأَيْتُهُ مِنْ ذَلِكَ” denildikde mevzi’-i mezkûr gâyet-i ru’yet kılınmış olur.

569 “Bana gösterin, yeryüzünden neyi yaratmışlardır?” el-Ahkâf, 46/4.

570 “Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zamân” el-Cum’a, 62/9.

571 “Onların malları da, evlatları da Allah’a karşı kendilerine bir yarar sağlamayacaktır” el-Mücâdele, 58/17.

572 Ebû Hayye’ye ait olan beyit için bkz. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, III, 156.

573 “[Âyetlerimizi yalanlayanlara] karşı ona yardım etmiştik” el-Enbiyâ, 21/77

574 “Allah bozguncuyu yapıcı olandan ayırır” el-Bakara, 2/220

575 İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, 404.

14. İntihâ için gelir. İbn Mâlik bunu “قَرُبْتُ مِنْهُ” kavliyle temsîl edip “تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ” kelâmına müsâvidir demiş ve “مِنْ” intihâ-i gâyet için olduğunu İbn Kâsım *el-Cen'ed-Dânî*'de Kûfiyyûna isnâd etmiştir.⁵⁷⁶

15. Kasem için gelir. Ve bu “مِنْ”-i kasemiyye “رَبِّ” ism-i şerîfine dühûle muhtas olup gayrısına dâhil olmaz. “مِنْ رَبِّي لَأَفْعَلَنَّ” gibi ki mîm'in kesriyledir. Mîm'in zammıyla “مِنْ” dahi kasem için gelir. Zikri gelecektir.

16. Te'kid-i umûm ifâdesi için kelâmda zâ'id olarak vâki' olur. Ve bu “أَحَدٌ” ve “دَيَّارٌ” gibi umûmu için mezvû'a olan esmâ üzerine dâhil olur. Kelâma dühûlü, hurûcu gibidir. “مَا قَامَ مِنْ أَحَدٍ” ve “مَا جَاءَنِي مِنْ دَيَّارٍ” gibi ki “hiçbir kimse kâ'im olmadı, hiçbir kimse bana gelmedi” demek olur. “مِنْ” mücerred te'kid içindir. Ma'nâda “مَا قَامَ مِنْ أَحَدٍ” ile “مَا قَامَ أَحَدٌ” müsâvidir.

17. Tansîs ale'l-umûm ya'nî umûm üzerine tansîs ifâdesi için. Kezâ zâ'ide olur ve buna zâ'ide li-istiğrâkî'l-cins dahi tesmiye edilmiş. “مَا جَاءَنِي مِنْ رَجُلٍ” gibi ki umûm ve istiğrâk-ı cins ifâde eder. “مِنْ” bulunmayarak “مَا جَاءَنِي رَجُلٌ” denilse “بَلْ رَجُلَانِ أَوْ رِجَالٌ” demek yâhud ma'nâsını kasd etmek ihtimâlinde hâlî olmaz. Lâkin “مِنْ”-i zâ'ide tansîs ale'l-umûm ifâde etmekle nefy cinsinden gayrı bir ma'nâya şümûl tasavvurundan sâmi'i men' eder.

Tenbih: İşbu iki nev' “مِنْ”-i zâ'ide kelâmda üç şartla ziyâde edilir.

1. Kelime-i mezbûreden mukaddem yâ nefy yâhud nehy ve yâhud “هَلْ” ile istifhâm [185] bulunmaktadır.⁵⁷⁷ ﴿وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ﴾ kavli-i kerîmi ve “مِنْ” “لَا يَقُومُ مِنْ” kelâmı ve

⁵⁷⁸ ﴿فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ﴾ nazm-ı celîli gibi ba'zılar ba'de edâtî's-şart dahi ziyâdesini tecvîz etmiş. “إِنْ قَامَ مِنْ أَحَدٍ فَأَكْرِمُهُ” gibi.

2. Mecrûru münেকker bulunmaktadır. Emsile-i mütেকaddimedede olduğu gibi.

3. Kezâ mecrûru yâ fâ'il yâ mef'ûl bih olmaktır. Emsile-i sâbıkada olduğu gibi yâhud mübtedâ olmaktır.⁵⁷⁹ ﴿مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ﴾ kelime-i şerîfesi gibi.

576 el-Murâdî, *el-Cen'ed-Dânî*, 313.

577 “Hiçbir yaprak düşmez ki [onu bilmesin]” el-En'âm, 6/59

578 “Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun?” el-Mülk, 67/3

579 “Sizin ondan başka hiçbir ilahınız yoktur” Hûd, 11/84.

Tenbîh-i Âhar: Ekser-i nahviyyîn “مِنْ” için zikrolunan me‘âninin cümlesini isbât etmeyip belki ba‘zını isbât ve ekserini te‘vîl etmişler. Ve bir cemâ‘at-ı mu‘tebere dahi bunun mücerred ibtidâ-i gâyet için olup me‘ânî-i sâ‘iresi cümleten ona râci‘ olduğuna zâhib olmuşlardır. Fe’l-yüte’emmel.

مِنْ

Mīm’in zammıyla muhtelefun-fih bir kelimedir. Ba‘zılar indinde kaseme muhtas harf-i cer olup “رَبِّ” ism-i şerîfinden gayriya dâhil olmaz. “مِنْ رَبِّي” gibi Arab’ın “مِنْ اللَّهِ” kavli şâzdır. Ba‘zı e’imme dahi bu kelime Faslu’l-Elif’te zikri sebk etmiş olan “أَيْمُنْ” kelime-i kasemiyyesinden bakıyye olmakla isimdir. Bu sûrette “مِنْ اللَّهِ” kasemi takdîri ile olup şâz değildir. Tafsîli Faslu’l-Elif’te “أَيْمُنْ” mâddesinde mezkûrdur.

مَـ

Mīm’in fethi ve hânın sükûnuyla “أَكُفِّ” ma‘nâsına ism-i fi’l-i emrdir. “Etme, eyleme, yapma” gibi zecr mevki’lerinde isti‘mâl olunur. Te’kîd olunmakta mükerreren “مَـ مَـ” denir.

مَهُمَا

Mīm’in fethi ve sükûn-ı hâ ve feth-i mīm-i sâni ve elif’in kasrıyla kelime-i mücâzâtandır. Ba‘zılar mürekkeb olmasına zâhib olmuşlar ise de esahh olan besâtatıdır. Harf olduğuna dahi kâ’il olanlar bulunmuş. Lâkin esahh ve akvâ olan ismiyyetidir. Üç ma‘nâya gelir: [186]

1. Ma‘nâ-yı şartı mütezammın olarak zamânın gayr-ı mâ-lâ ya’kilde ya’nî gayr-ı zevî’l-ukûlda müsta‘meldir. Bu sûrette tercemesinde “her ne ki” ta’bîr olunur. ⁵⁸⁰ ﴿مَهُمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِّتَسْحَرَنَا بِهَا﴾ kavî-i celilinde olduğu gibi ki “Cins-i âyetten bize her ne getirirsin ki onunla bize sihr edesin” demek olur.

2. Ma‘nâ-yı şartı mütezammın olarak zamâna delâletle fi’l-i şarta zarf olur. Bu hâlde tercemesinde “Her kaçan ki, her ne zamân ki” ta’bîr olunur. Şâ‘irin,

580 “Bizi büyülemek için her ne getirirsen getir” el-A‘râf, 7/132.

وَأِنَّكَ مَهْمَا تُعْطِ بَطْنُكَ سُؤْلَهُ * وَفَرْجَكَ نَالَا مُتَّهَى الدِّمِ أَجْمَعًا⁵⁸¹

kavlinde olduğu gibi ki tercemesinde dahi “Her ne zamân ki batnına ve fercine mes’ûllerini veresin onlar mecmû‘ zemmin müntehâsına ulaşılır” ta’bîr olunur. Bu ma’nâyı İbn Mâlik zikreylemiş. Lâkin Zemahşerî bunu şiddetle inkâr ve kâ’îlini techîl etmiştir.⁵⁸²

3. İstifhâm için gelir. Bir cema‘at ve İbn Mâlik buna kâ’il olmuşlar. Ve şâ’irin,

مَهْمَا لِي اللَّيْلَةُ مَهْمَا لِي * أَوْدَى بِنْعَالِي وَسِرْبَالِي⁵⁸³

kavlini misâl irâd etmişlerdir ki tercemesi “Ne oldu bana bu gece ne oldu na‘linim ve dir‘ım helâk oldu” demektir. Lâkin inde’l-Basriyyîn mecrûhdur. Zîrâ beyitte olan “مَهْمَا” sadedinde olduğumuz “مَهْمَا” olmayıp “أَكْفُفُ” ma’nâsına ism-i fi‘l-i emr olan “مَهْمَا” ile “مَا”-i istifhâmiyyeden mürekkebdir. Fe-lizâ kelime-i mezbûre bu ma’nâyı delâlet ve şehâdet etmez, denilmiş. İşbu “مَهْمَا” kelimesi, kelim-i mücâzâtıdan olmakla şart ve cezâyı muktezî ve fi‘leyni câzim ve sâ’ir husûsda dahi diğér ehavâtı gibidir.

مَهْمَا

Mîm-i ulâ ve yâ’nın fethi ve hâ ve mîm-i ahîrin sükûnuyla kelime-i istifhâmiyyedir. Hâl ve keyfiyyetinden su‘âl ve istifhâmda müsta‘meldir. “Hâlin nicedir, ne âlemdesin” veyâhud “Hâne ve aşîretin ne hâldedir” yâhud “Havâdis-i dehrden [187] sana bir şey’ erişti mi?” gibi kullanılır. Ba‘zılar “مَهْمَا” “أَخْبِرْنِي” ma’nâsına ism-i fi‘l-i emrdir, demişler. Ba‘zılar dahi “Ne haber?” diye tefsîr etmişlerdir.

مَيْدَ

Mîm’in fethiyle sâlifü’z-zıkr “مَيْدَ” lafzından lügattir. Fasl-ı Bâ’nın âhîrinde kendi mâddesinde mufasssalen mezkûrdur. Elif-i maksûra ile “مَيْدَى” dahi ondan lügattir.

581 Hâtim et-Tâî’ye ait olan beyit için bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, 414.

582 Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 495; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Tesbîl*, IV, 69.

583 Beyit ‘Amr b. Milkat’a aittir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, 156; el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, c. III, 613.

FASLU'N-NÜN

ن

Harf-i nün-ı müfrede kelâm-ı Arab'da mevâzı'-i kesirede isti'mâl olunur. Lâkin burada hurûf-ı me'âniden ma'dûd olanları iltizâm olunmuştur ki dört kısım dır.

Kısm-ı Evvel: Nün-ı te'kiddir. O da hafife ve sakile nâmiyla ikid[ir]. Hafife sâkin olarak ve sakile meftûh olarak telaffuz olunur. Bunların ma'nâsı te'kid olup nün-ı sakile te'kidde hafifeden eblağdır. İnde'l-Basriyyîn ikisi dahi asl; inde'l-Küfiyyîn sakile asl, hafife ondan fer'dir. Ve bunlar fi'l-i müstakbele muhtas olup kelime âhirine ittisâl eder. Ancak nün-ı hafife tesniye ve cem'-i mü'enneslere lâhık olmaz. Lâkin müşeddede cümlesine lâhık olup yalnız tesniye ve cem'mü'enneslerde meksûren telaffuz olunur. Ve iltihâk ettikleri kelimeler müfred ise nünların mâ-kabli meftûh kılınıp cem' mezkûrlarda ba'de hazfi'l-âhir mazmûm ve müfred mü'ennes muhâtabada kezâ ba'de'l-hazf meksûr bulunur. Müşeddede göre tesniyelerde dahi nünlar hazfolunur. Tafsili, kütüb-i sarfda görülür. Gerek hafife gerek sakile lâhık olduğu fi'l-i istikbâle tahsis ettiği cihetle kendisiyle hâl irâde edilen fi'le lâhık olmaz. Lâkin du'âi dahi olsa sîga emr ve nehye bi-gayr-ı şart lâhık olur. Ve ef'âl-i müstakbele-i menfiyyede kalilül'l-isti'mâldır.

Kā'ide: Fi'l-i müstakbel müsbet ve harf-i tenfis ve “فَدْ” kelimesinden müccred ve ma'mûlû mukaddem bulunmamak şartıyla cevâb-ı kâsem vâki' oldukça vücûben nünla [188] mü'ekked olur. ⁵⁸⁴ ﴿تَاللّٰهِ لَآ كَيْدَٓنَا۟ اَصْنٰنَا۟كُمْ﴾ kavli-i kerîminde olduğu gibi ve “إِمَّا” dan sonra cevâzen ve inde'l-ba'z vücûben mü'ekked bi'n-nün olur. ⁵⁸⁵ ﴿وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ﴾ ve ⁵⁸⁶ ﴿وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ﴾ kelime-i kerîmeleri ve emsâlinde olduğu gibi Kur'ân-ı Kerîm'de “إِمَّا” kelimesinden sonra fi'l-i müstakbel nün'suz vâki' olmamıştır. Ve istifhâm ve tahzîz ve arz ve temennî edevâtından sonra ef'âl-i müstakbele nün'la te'kid olunurlar. “هَلْ تَصْرِيْنُ، أَلَا تُعْطِيْنُ،” “هَلْ لِيْكَ تَأْتِيْنُ” gibi ahvâl ve ahkâm-ı sâ'iresi kütüb-i sarfta görülür.

Kısm-ı Sâni: Tenvindir ki nün sâkine-i zâ'ideden ibârettir. Li-gayr-ı te'kid

584 “Allah'a yemin ederim ki, ben putlarınıza muhakkak bir tuzak kuracağım” el-Enbiyâ, 21/57

585 “(Antlaşma yaptığın) bir kavmin [hainlik] etmesinden korkarsan” el-Enfâl, 8/58

586 “Eğer [şeytandan gelen kötü bir düşünce] seni dürtecek olursa” Fussilet, 41/36

kelimenin âhirine lâhik olup âhirin harekesine tâbi' olur. Lafzen sâbit va hatten sâkıt bulunur. Ancak tenvîn-i mansûb elif sûretinde resm olunur. “ضَرَبْتُ زَيْدًا” gibi. Eğer bir sâkine mülâkî olursa ictimâ'-ı sâkineyn mahzûruna mebnî kesre ile tahrik edilir. Envâ'ı sekize bâliğ olur:

1. Tenvîn-i temkîndir. İsm-i mu'rab-ı munsarife lâhik olup onun aslı üzerine bekâsını i'lâm ve iş'âr eder. “زَيْدٌ، رَجُلٌ، رَجَالٌ” ve emsâli esmâ-i mu'rebe ve munsarifede olduğu gibi.

2. Tenvîn-i tenkîrdir. Mu'arrefesiyle nekresini tefrîk için ba'zı esmâ-i mebnîyyeye lâhik olur. Ve semâ'en esmâ-i ef'âlde dahi vâkî' olur, “صَه، مَه، إِيَه” gibi. Ve kıyâsen âhiri “وَيْه” ile mahtûm olan amellerde vâkî' olur, “جَاءَنِي سَيِّئَوِيَّةٌ” gibi. Ba'zıların tevehhümü gibi “رَجُلٌ” ve emsâli esmâ-i mu'rebe'nin tenvîni, tenvîn-i tenkîr değildir, temkîndir.

3. Tenvîn-i mukâbeledir. Elif ve tâ-i zâ'ide ile cem' olunan kelimâta lâhık olur ki “مُسْلِمَاتٌ، صَالِحَاتٌ” gibi cem' mü'ennes sâlimlerdir. Bunlara işbu tenvîn “مُسْلِمِينَ، صَالِحِينَ” gibi cem'-i müzekker sâlimlerin âhirinde bulunan nûn'lara mukâbeleten [189] lâhık olur. Tenvînin bu kısmı ba'zılar tarafından redd ve cerh olunmuş ise de İbn Kâsım *el-Cene'd-Dânî*'de ve İbn Hişâm *Muğni'l-Lebib*'de iltizâm etmişlerdir.⁵⁸⁷

4. Tenvîn-i ivazdır. Bu bir harf-i aslî yâhud zâ'iddin ve cümle olsun müfred olsun bir muzâfun ileyhden ivaz olarak gelir. Harf-i aslîden ivaz “جَوَارٍ” gibi ki aslı “جَوَارِي - عَوَاشِي” olup ba'de hazfî'l-yâ ivaz olarak tenvîn getirilmiştir. Harf-i zâ'iddin “جَنَدِلٍ” gibi ki aslı “جَنَادِلٍ” olup cem' elifi, ba'de'l-hazf tenvîn-i ivaz gelmiştir. Müfred olarak muzâfun ileyhden ivaz ⁵⁸⁸﴿فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ ve ⁵⁸⁹﴿كَلَّا ضَرَبْنَا لَهُ الْأَمْثَالَ﴾ kelimeteyn-i kerîmeteyninde olan “كُلٌّ” ve “بَعْضٌ” kelimelerinin tenvîni gibi ki misâl-i evvel “كُلٌّ وَاحِدٍ” ve misâl-i sâni “عَلَى بَعْضِهِمْ” sebkinde olup muzâfun ileyhler hazfolunarak ivazan tenvîn gelmiştir. Cümle olarak mahzûf olan muzâfun ileyhten ivaz ⁵⁹⁰﴿وَأَنشَقَّتْ﴾ lafz-ı şerîfinin tenvîni gibi

587 İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, s. 423; el-Murâdî, *el-Cene'd-Dânî*, 145.

588 “Her birine misaller verdik” el-Furkân, 25/39.

589 “Kimini kiminden üstün kıldık” el-Bakara, 2/253.

590 “Gök yarılr, o gün (bütün) bunların düzeni çökmüştür. el-Hâkka, 69/16.

ki “فَهِيَ يَوْمَ إِذْ انْشَقَّتْ وَاهِيَةً” sebkinde olup “انْشَقَّتْ” cümle-i mahzûfesinden ivaz tenvîn gelmiştir.

5. Tenvîn-i terennümdür. Bu da kavâfi-i mutlakaya harf-i ıtlâkdan bedel lâhık olur. Kâfiye-i mutlaka, harf-i revî ya'nî beytin âhirinde olan harfîn harekesini işbâ'dan mütevellid harfe derler ki fethadan elif, zammeden vāv, kesradan yâ'dır. İşte li-ecli't-terennüm bu harflerden bedel gelen tenvînlere, tenvîn-i terennüm derler. Lâkin Sibeveyhi ve ba'zı muhakkikîn işbu tenvîn li-ecli't-terennüm olmayıp belki kat'ı terennüm içindir. Zîrâ terennüm medd-i savtı kabûl ettiği cihetle harf-i ıtlâkla hâsıl olur. Bu sûrette Arab şî'ri inşâd edip tegannîyi terk etseler harf-i ıtlâkın mahalline bir nûn-ı sâkine getirip onunla terennümü kat' ederler [190] demişlerdir. Bu hâlde vech-i tesmiye kat'ı terennüme sebep olmasıdır. İşbu tenvîn-i terennüm isme ve fi'le ve harfe lâhık olur. “لَمَّا تَزَلُ بِرَحَالِنَا” ve “وَقُولِي إِنَّ أَصْبْتُ فَقَدْ أَصَابَا”⁵⁹¹ ve “إِنَّ الضَّعِيفَ عَلَى الْأَجْوَادِ مَحْمُولُنْ”⁵⁹² mısra'larında olduğu gibi bunlarda harf-i revî “ج-ب-د” dir. Ba'de işbâ' harekeden mütevellid kâfiye-i mutlaka ta'bîr olunan harfler ki “مَحْمُولْ” de vāv, “أَصَابَا” de elif, “قَدِي” de yâ'dır, bunlara bedel tenvîn gelerek resmolunduğu vechile “مَحْمُولُنْ – أَصَابُنْ – قَدِنْ” telaffuz olunur. Bu misâllerde tenvînin hattan isbâtı şî'rin vezni ve mebhûsun anı olan mes'ele zâhir olmak içindir.

6. Tenvîn-i ğâlîdir. Ve bu kâfiye-i mukayyedeye lâhık olur. Kâfiye-i mukayyede harf-i revî sâkin olmakla işbâ'-ı harekeden mütevellid harf bulunmayıp sükûn üzere kalmaktan ibârettir.⁵⁹³ “وَقَائِمِ الْأَعْمَاقِ خَاوِيِ الْمُخْتَرَقِ” mısra'ında olduğu gibi. Buna tenvîn-i ğâlî lâhık olarak “وَقَائِمِ الْأَعْمَاقِ خَاوِيِ الْمُخْتَرَقِ” olmuş-tur. Bu sûretle şî'rin vezni haddini tecâvüz etmekle buna tenvîn-i ğâlî tesmiye

591 Cerîr b. Atıyye'ye ait beytin tam hali şu şekildedir:

وَقُولِي إِنَّ أَصْبْتُ لَقَدْ أَصَابَا
أَقْلِي الْيَوْمَ عَازِلٌ وَالْعَتَابَا

Cerîr b. Atıyye, *Divânü Cerîr*, s. 58.

592 Nâbîga ez-Zübyânî'ye ait beytin tamamı şu şekildedir:

أَفِذْ التَّرَحُّلُ غَيْرُ أَنْ رَكَابَنَا
لَمَّا تَزَلُ بِرَحَالِنَا وَكَأَنَّ قَدِ

Nâbîga ez-Zübyânî, *Divânü'n-Nâbîga*, s. 89.

593 Accâc b. Ru'be'ye ait olan beytin tamamı şu şekildedir:

وَقَائِمِ الْأَعْمَاقِ خَاوِيِ الْمُخْتَرَقِ
مُشْتَبِهِ الْأَعْلَامِ لَمَاعِ الْخَفَقِ

Accâc b. Ru'be, *Divânü'l-Accâc*, (thk. İzzet Hasan), Daru's-Şarki'l-Arabî, Beyrut, 1995, s. 409.

edilmiştir. Tenvîn-i gâlinin kâfiye-i mukayyede luhûku vakfa delâlet etmek için imiş. Ve fihi nazar.

7. Tenvîn-i zarûrettir. Gayr-ı munsarif olan kelimâta lâhık olur. Şâ'irin, ⁵⁹⁴“وَيَوْمَ دَخَلْتَ الْخَدْرَ خَدْرَ غَيْرَةٍ” kavlinde olduğu gibi. Ve münâdâ-yı mazmûma lâhık olur. Şâ'irin, ⁵⁹⁵“سَلَامُ اللَّهِ يَا مَطَرٌ عَلَيْهَا” kavlinde olduğu gibi. Sâhib-i *Muğni* evvelkini tenvîn-i temkîn olduğuna hükm ile sâniyi kabûl etmiştir.

8. Tenvîn-i şâzdır ki “هَوْلًا قَوْمُكَ” misillü kelimelerde olan işarete lâhık olur. Bunu Arab'dan Ebû Zeyd hikâye etmiştir. Fâ'idesi mücerred teksir-i elfâzdır. İşbu üç nev'-i ahîr za'iftir. [191]

Kısm-ı Sâlis: Nûn-ı inâstır ki cem'-i mü'ennes gâ'ibelere lâhık olup te'nîs ve cem'e delâlet eder ve meftûhan telaffuz olunur. “نَصْرُنْ، أَكْلُنْ، يُنْصَرْنَ، يَذْهَبْنَ” gibi işbu nûn Tayy lügatinde harftir.

Kısm-ı Râbi': Nûn-ı vikâyedir. Buna nûn-i 'imâd dahi derler. Âti'l-beyân üç şeyden biriyle mansûb olan “yâ”-i mütekellimden ol kelimâta lâhık olup meksûren telaffuz olunur.

1. Mutasarrıf olsun câmid olsun bir fi'ille mansûb olan yâ-i mütekellimden mukaddem fi'le lâhık olur. Ef'âl-i mutasarrıfede “أَكْرَمْنِي، يُكْرِمْنِي” gibi, câmidde “عَسَانِي” gibi ve “مَا خَلَانِي، مَا عَدَانِي، حَاشَانِي” gibi eğer fi'il takdîr edilirse ve “تَأْمُرُونِي” gibilerde fekk ve idgâm câ'iz olur ve nûn-ı vâhide ile dahi nutk câ'izdir. Meselâ fekk ile “تَأْمُرُونِي” idgâm ile “تَأْمُرُونِي” nûn-ı vâhide ile “تَأْمُرُونِي” denir.

2. İsm-i fi'l ile mansûb olan yâ-i mütekellimden mukaddem mezkûr ism-i fi'le lâhık olur. “أَذْرَكْنِي، أَثْرَكْنِي، أَلْزَمْنِي” gibi ki bunlar “دَرَاكْنِي، تَرَاكْنِي، عَلَيَكْنِي” ma'nâlarıdır.

594 İmruülkays'a ait beytin tam hali şu şekildedir:

فَقَالَتْ: لَكَ الْوَيْلَاتُ!، إِنَّكَ مُرْجَلِي
وَيَوْمَ دَخَلْتَ الْخَدْرَ خَدْرَ غَيْرَةٍ

İmruülkays, *Divânü İmruülkays*, s. 11.

595 Ahvas el-Ensârî'ye ait beytin tamamı şu şekildedir:

سَلَامُ اللَّهِ يَا مَطَرٌ عَلَيْهَا
وَلَيْسَ عَلَيْكَ يَا مَطَرُ السَّلَامُ

Ahvas el-Ensârî, *Şi'rü'l-Ahvas el-Ensârî*, (thk. İbrahim es-Semerrâî), Mektebetü'l-Endelüs, Bağdat 1969, s. 183.

3. Harf ile mansûb olan yâ-i mütekellimden mukaddem vâki' olur. Meselâ “إِنِّي، أَنِّي، لَكِنِّي، كَأَنِّي” kelimelerine lâhık olup “إِنَّ، أَنْ، لَكِنْ، كَأَنَّ” larda hazfî de câ'izdir. “لَعَلَّ” de hazfî gâlib ise de “لَعَلَّنِي” dahi denir. “لَيْتَ” de hazfî kalîldir. Dâ'imâ “لَيْتَنِي” dir. Ma'a-hâzâ “لَيْتِي” dahi mesmû'dur ve hurûf-ı cârreden “مِنْ، عَنْ” kelimeleriyle mahfûd olan yâ-i mütekellimden mukaddem harfeyn-i mezkûreyne lâhık olur. “مَنِّي، عَنِّي” gibi ki nûn'lar yekdiğerde mudğamdır. Ve “لَدُنْ” kelimesine muzâfun ileyh olan yâ-i mütekellimden mukaddem kelime-i mezbûreye dahi lâhık [192] olup “لَدُنِّي” denir. Kezâ nûnlar idgâm olunmuştur ve kalîlen “قَدْ، قَطُ” kelimelerine lâhık olup “قَدْنِي، قَطْنِي” denir. Şâz olarak bunların gayrısına dahi lâhık olduğu olmuş “حَسْبِي” ma'nâsına “بَجَلْنِي” gibi bunlar ya'nî “قَدْ، قَطُ” mâddesinde mezkûrdur.

نَحِم

Feth-i nûn ve kesr-i hâ-i mühmele ve sükûn-ı mîm ile âti'z-zikr harf-i tasdik ve va'd ve i'lâm olan “نَعِم” kelimesinden lügattir.

نَحْنُ

Feth-i nûn ve sükûn-ı hâ-i mühmele ve nûn-ı ahîrin zammı üzerine binâsiyla la zamîr-i mütekellim-i ma'a'l-gayrdır ki “biz” demektir. Bununla kendi nefslerinden muhbîr olan tesniye ve cem' irâde olunur. İnde'l-ba'z zamîr-i mütekellim-i vahde olan “أَنَا” kelimesinin lafzının gayrıdan cem'idir. Bu cihetle ba'zılar zamîr-i cem'-i mütekellim ta'bîr etmişlerdir. Bu gibi zama'ir-i munfasılanın ba'zı nahviyyîn mübtedâ ile haber beyrinde fasl vâki' olduğunda harfîyyetine zâhib olmuşlardır. Kemâ merra zikruhu.

نَعَم

Nûn'un ve 'ayn-ı mühmelenin fethi ve mîm'in sukunuyla ve Kinâne lügatinde 'ayn'ın kesriyle “نَعِم” ve ba'zı Arab'ın lügatine göre 'ayn'ı hâ-i mühmeleye tebdîl ile “نَحِم” ve ba'zılar 'ayn'a tebe'an nûn'un dahi iksâriyle “نِعَم” ve ba'zıların nakli üzere 'ayn'ın fethasını işbâ' ile “نَعَام” ki beş lügattir. Harf-i tasdik ve va'd ve i'lâmdır. Türkîde “evet” ve Fârisîde “âri” ile terceme olunur. Bunun harf-i tasdik olması nefyen ve isbâten ba'de'l-haber zikrolunmakla tahakkuk

ider. Meselâ “قَامَ زَيْدٌ” kavline “نَعَمْ” dense “Evet, kâ'im oldu” demek olur ki “لَمْ يَقُمْ زَيْدٌ” kavline kezâ “نَعَمْ” cevâbı “Evet, kâ'im olmadı” demek olur ki nefyen ve isbâten haberi tasdikden 'ibârettir. “بَلَى” kelimesi bunun hilâfıdır. Zîrâ nefyi ibtâl eder. Meselâ “لَمْ يَقُمْ زَيْدٌ” kavline “بَلَى” cevâbı “قَامَ” ya'nî “kâ'im oldu” demeyi ifâde eder.

[193] Harf-i va'd olması emr ve nehy ve bunların ma'nâsına olan mesela arz ve taḥzîz ve istifhâmdan sonra zikrolundukta tahakkuk eder. “أَكْرِمَ زَيْدًا” denilse “نَعَمْ” “evet, ikrâm ederim” ve “لَا تُضْرِبْهُ” denilse “نَعَمْ” “evet, döğmem”, “هَلَّا تَنْزِلُ عِنْدَنَا” ve “هَلْ تُغْطِيَنِي شَيْئًا” kelâmlarına cümleten “نَعَمْ” cevâbı matlûbu va'dden ibârettir.

Harf-i i'lâm olması ba'de'l-istifhâm zikrolundukta tahakkuk eder. Meselâ “هَلْ جَاءَكَ زَيْدٌ؟” kavline “نَعَمْ” cevâbı “evet, geldi” demek olur. Bu da istifhâm ve isti'lâm olunan ma'nâyı i'lâmdan 'ibârettir.

Ba'zılar “نَعَمْ” kelimesi kelâmda sadr vâki' olursa te'kid içindir demişler. “نَعَمْ هَذِهِ أَطْلَالُهُمْ” gibi, lâkin İbn Hişâm *Muğni*'de “Hak olan kelâm-ı mezkûrda “نَعَمْ” harf-i i'lâm olup su'âl-i mukaddere cevâb vâki' olmuştur” buyurmuş⁵⁹⁶ ke-enne bir sâ'il-i mefrûz tarafından “هَلْ هَذِهِ أَطْلَالُهُمْ؟” su'âli takdîr olunarak “نَعَمْ هَذِهِ أَطْلَالُهُمْ” denilmiştir.

Fa'ide: “قَامَ زَيْدٌ” kelâmının tasdîki “نَعَمْ”, tekzîbi “لا”dır. Bu kelâmda nefy bulunmadığından “بَلَى” kelimesiyle cevâb mümteni'dir. Fakat “مَا قَامَ زَيْدٌ” kelâmının tasdîki “نَعَمْ”, tekzîbi “بَلَى”dır. Bunda dahi “بَلَى” mahalline “لا” ile cevâb verilmez. Zîrâ “لا” isbâtı nefy için olup nefy-i nefy için değildir. Buna dâ'ir ba'zı tahkîkât “بَلَى” mâddesinde mürûr etti.

FASLU'L-VÂV

و

Harf-i vâv-ı müfrede âmile ve gayr-ı âmile olarak müsta'mel ve kesîre-tü'l-ahkâm bir harftir. Mecmû'-ı aksâmı yirmi dokuza bâliğ olur.

1. Vâv-ı âtıfedir. Mutlaku'l-cem'e delâlet eder, ya'nî ma'tûfu ma'tûfun aleyh ile hükümde cem'e delâlet eder. Lâkin tertîb ve 'adem-i tertîb şart [194] değildir. Belki ba'zen bi't-tertîb ve ba'zen bi-gayri't-tertîb olur. Meselâ زَيْدٌ “جَاءَنِي زَيْدٌ” denildikde vâv Zeyd'i Amr'ı Bekr'i hüküm-i mecî'de mutlakan cem' eder. Lâkin fi'l-i mecî'de eşhâs-ı mezkûre telaffuzda olan tertîb vechiyle olup fakat evkât-ı müte'addidede olmak yâhud bir vakitte olmak yâhud bilâ-tertîb evkât-ı müte'addidede yâhud bir vakitte müctemî'an lâkin bilâ-tertîb olmak ihtimâlâtı mevcûdedir. Ancak müte'âtıfların ma'îyyet üzre olmalarına delâleti râcih tertîbe delâleti kesîr ve aksi kalîldir ve müte'âtıflar beyinde tekârüb veyâhud terâhî ca'izdir.

Vâv-ı âtıfenin hasâ'isindendir ki ma'tûfu musâhibi üzerine atfeder.

⁵⁹⁷ ﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ﴾ kavî-i kerîmi gibi ki “Biz Nûh'a necât verdik, dahi ashâb-ı sefineye” demek olur ve ma'tûfu sâbıkı üzerine atfeder. ⁵⁹⁸ ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ﴾ kavî-i kerîmi gibi ki “Ve tahkîk biz Nûh'u irsâl eyledik, dahi İbrahim'i” demek olur. Ma'tûfu lâhıkı üzere atfeder. ﴿وَكَذَلِكَ﴾ ⁵⁹⁹ ﴿يُوحِي إِلَيْكَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ﴾ kavî-i kerîmi gibi ki “Böylece vahyeder sana ve şol peygamberlere ki senden mukaddemdirler” demek olur.

2. “أو” ma'nâsına gelir. Bu hâlde “أو” kelimesinin müştemil olduğu me'âniden taksîm ve ibâhat ve tahyîr ma'nâlarına delâlet eder. Taksîme delâleti “الْكَلِمَةُ إِسْمٌ وَفِعْلٌ وَحَرْفٌ” gibi, ibâhate delâleti “جَالِسَ الْحَسَنَ وَابْنَ سِيرِينَ” gibi ki “جَالِسَ أَحَدَهُمَا” demek olur. Tahyîre delâleti şâ'irin,

وَقَالُوا نَأْتُ فَاخْتَرْ لَهَا الصَّبْرَ وَالْبَكَاءَ * فَقُلْتُ الْبَكَاءُ شَقِيٌّ إِذَا لِعَلِيلٍ ⁶⁰⁰

597 “Biz de onu (Nûh'u) ve gemide bulunanları kurtardık” el-'Ankebût, 29/15

598 “Andolsun, biz Nûh'u ve İbrahim'i peygamber olarak gönderdik” el-Hadîd, 57/26.

599 “Sana ve senden öncekilere işte böyle vahyeder” eş-Şûrâ, 42/3/

600 Küseyyirü Azze'ye ait olan beyit için bkz. *Divânu Küseyyirü 'Azze*, 180; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 443.

kavli gibi ki sabr ile bükâ cem'î kâbil olmadığından vāv, “أَوْ” gibi tahyîre haml olunarak “Ve dediler ol ba'îd oldu. İmdi sen anın için sabr yâhud bükâyı ihtiyâr et. İmdi ben dedim öyle ise benim harâretime bükâ ziyâde şâfidir” demek olur. [195]

3. Bâ-i cârre ma'nâsına gelir. “أَنْتَ أَغْلَمُ وَمَالِكَ” gibi ki “بِمَالِكَ” demek olur. “بِغْتُ الشَّاءِ شَاءَ وَدِرْهَمًا” gibi ki “شَاءَ بِدِرْهَمٍ” demek olur.

4. Lâm-ı ta'lil ma'nâsına gelir. ⁶⁰¹﴿يَا لَيْتَنَّا نُرَدُّ وَلَا نَكْذِبُ﴾ kelime-i kerîmesi gibi ki “لَيْلًا نَكْذِبُ” demek olur. Bu kavîl Hârzencî'nindir. ⁶⁰²Ba'zı ef'âl-i mansûbede olan vâvları buma'nâyâ haml etmiş ise de savâb olan vâvât-ı mezkûre ma'îyyet içindir denilmiş.

5. Vâv-ı isti'nâfiyye olur. Bu sûrette mâ-ba'di merfû' bulunur.

⁶⁰³﴿لَتُبَيِّنَنَّ لَكُمْ وَتَقَرَّرَنَّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَسَاءُ﴾ kavî-i kerîminde olduğu gibi eğer bunda vâv âtife olsaydı “تَقَرَّرَ” mansûb olurdu. Bu kısım vâv'ın aksâm-ı âmilesinden addolunmuştur.

6. Vâv-ı hâliyyedir. Bunun dahi mâ-ba'di merfû' olur ve buna vâv-ı ibtidâ'îyye dahi tesmiye edilmiş. Cümle-i ismiyyeye dâhil olur. “جَاءَ زَيْدٌ وَالشَّمْسُ” gibi ki “فِي حَالٍ طُلُوعِهَا” demektir. Mâzî ile musaddara cümle-i fi'liyyeye dahi dâhil olur ve kesîran “فَدَ” kelimesine mukterin bulunur, “جَاءَ زَيْدٌ وَقَدْ” gibi. Muzârî' menfî üzerine dâhil olur. Ancak muzârî' müsbete dâhil olmaz “جَاءَنَا وَلَا يَتَكَلَّمُ” gibi.

7. Vâv mef'ûl-i ma'ahdır, mahalline “مَعَ” lafzı takdîr olunur. Mâ-ba'di mansûb bulunur. İşbu nasb Zencânî⁶⁰⁴ indinde vâv ile olup gayrılar 'indin-

601 “Ah, keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak” el-En'âm, 6/27

602 Hârzencî: Tam adı Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-Harzencî el-Büşti'dir. Hicrî dördüncü asırda yaşayan Arap dilcilerinden biri olup kaynaklarda hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Ünlü muhaddis Hâkim en-Nisâbü'tî'ye hadis okutmuştur. 348/959 yılında vefat eden Büsti'nin eserlerinden bazıları şu şekildedir: *Kitâbu'r-Tekmile*, *Kitâbu Şerhi Ebyâti Edebi'l-Kâtib* ve *Kitâbu'r-Ta'fîle*. Bkz. Rahmî Er, “Büşti”, *DİA*, c. VI, s. 496.

603 “Size (kudretimizi) apaçık anlatalım. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduruyoruz” el-Hacc, 22/51

604 Zencânî: Ebü'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-Zencânî el-Hazrecî. Hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Zencânî'de doğup Tebriz'de yaşamını sürdürmüştür. Bir süre Musul'da İbnü'l-Habbâz el-Mevsılî'nin ders halkasına katılmıştır. Bunun dışında Horasan bölgesindeki önemli ilim merkezlerini dolaşarak Tebriz'e döndüğü bilinmektedir. Sarf, nahiv, lûgat, meânî, beyân konularında yetkin bir âlim olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. 660/1262 yılında vefat eden Zencânî'nin bazı eserleri

de mef'ûliyyet üzeredir. Zîrâ medhûlü mef'ûl-i ma'ahtır “سِرْتُ وَالْيَلِّ” gibi ki “مَعَ الْيَلِّ” demektir.

8. İsm-i sarîh yâhud mü'evvel üzerine atf için muzârî' mansûba dâhil olan vâv'dır. Evvelkine misâl “وَلُبِسُ عَبَاءَةٍ وَتَقَرَّ عَيْنِي”⁶⁰⁵ mısra'ı ve sâniyeye [196]⁶⁰⁶ “لَا تَنْهَ عَنْ خُلُقٍ وَتَأْتِي مِثْلُهُ” mısra'ıdır. İsm-i mü'evvel üzerine atfta vâv bir nefy yâhud talebden sonra vâki' olmak şarttır. İnde'l-Küfiyyîn buna vâv-ı sarf tesmiye olunup fi'lî'n nasbı bununladır, karîben zikri gelir.

9. Vâv-ı kasemdir. İsm-i zâhire dâhil olup mahzûfa ta'alluk eder ve medhûlünü cer eder.⁶⁰⁷ ﴿وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمَ﴾ kavlı celîli gibi ki mahzûf “أَفْسِمُ” fi'line muteallaktır. Eğer vâv-ı kasemden sonra yine kasem sûretinde vâvlar bulunur ise tâliler vâv-ı atftır.

﴿وَالَّتَيْنِ وَالزَّيْتُونَ، وَطُورِ سَيْنِينَ وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ﴾⁶⁰⁸ kavlı celîli gibi ki “وَالَّتَيْنِ” kelimesine dâhil olan vâv kasem ve mâ-ba'dinde olan vâvlar âtife olup medhûl-lerini kasem üzerine atfederler. Eğer cümlesi kasemiyye olsalar her biri ayrı ayrı cevâba muhtâc olurlardı. Nitekim âyetde⁶⁰⁹ ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا﴾ kelime-i kerîmesi cevâb-ı kasem vâki' olmuş ve diğer cevâb vârid olmamıştır.

10. Vâv-ı “رُبَّ”dir. İsm-i münekkere dâhil olup “رُبَّ” gibi mu'ahhara ta'alluk eder ve medhûlü mecrûr olur. Şâ'irin,

وَلَيْلٍ كَمَوْجِ الْبَحْرِ أَرْخَى سُدُولَهُ⁶¹⁰

şu şekildedir: *el-'İzzâ fi'l-Tasrîf, el-Maznûn bih 'alâ Gayri Ehlih, Mi'yârü'n-Nüzzâr fi 'Ulûmi'l-Eş'âr, el-Kâfi Şerbu'l-Hâdî*. Bkz. Ahmet Özel, “Zencânî, İzzeddin”, *DİA*, c. XLIV, s. 253-254

605 Beytin tamamı şöyledir:

وَلُبِسُ عَبَاءَةٍ وَتَقَرَّ عَيْنِي
أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ لُبِسِ الشُّوْفِ

Muâviye'nin eşi Meysûn'a nispet edilen beyit için bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 340; el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, VIII, 503.

606 Sibeveyhi'nin şevahidinden olan beyit Ebu'l-Esved ed-Dü'elî'ye aittir. Bkz. ed-Dü'elî, Ebu'l-Esved, *Divânu Ebi'l-Esved ed-Dü'elî*, (thk. Muhammed Hasan Âl Yâsîn), Dâru'l-Kitâbi'l-Cedid, İlk Baskı, Beyrut 1974, s. 164; Sibeveyhi, *el-Kitâb*, III, s. 42; el-Müberred, *el-Muktadab*, c. II, s. 26.

607 “Hikmetli Kur'an'a yemin olsun” Yâsîn, 36/2.

608 Yemin olsun incire ve zeytine, Sina dağına ve bu güvenli şehre” et-Tîn, 95/1-3.

609 “Şüphesiz biz yarattık...” el-Beled, 90/4.

610 İmruülkays'a ait olan beytin tamamı şöyledir:

وَلَيْلٍ كَمَوْجِ الْبَحْرِ أَرْخَى سُدُولَهُ
عَلَيَّ بِأَنْوَاعِ الْهُمُومِ لَيْتَنِي

Bkz. İmruülkays, *Divânu İmruülkays*, s. 18.

kavlinde olduğu gibi ki “رُبَّ لَيْلٍ” demektir. “رُبَّ” maddesinde dahi buna dâ’ir ba’zı kelâm geçmiştir.

11. Vāv-ı vaktiyyedir ki mefhūmda vāv-ı hâliyyeye mütekâribdir. اِعْمَلْ “إِعْمَلْ” gibi ki “فِي وَقْتٍ صَحِيحٍ” demektir.

12. Vāv-ı sarftır. Şâ’irin,

لَا تَنْهَ عَنْ خُلُقِي وَتَأْتِي مِثْلُهُ * عَارٌّ عَلَيْكَ إِذَا فَعَلْتَ عَظِيمٌ

beytinde olduğu gibi ki “Bir takım ahlâkdan âharı neyh etme ki sen anın mislini işlersin. Böyle ettiğin vakitte senin üzerine âr-ı azîmdir” demek olur. İşbu misâlde ma’tūfun aleyh ki “لَا تَنْهَ عَنْ خُلُقِي” dir, müştemil olduğu ma’nâ-yı nehy anı’l-huluk ma’tūf olan “أَنْتَ تَأْتِي مِثْلُهُ” kelâmına dahi tasaddur etmek sahîh ve münâsib olamayacağından ma’nâ-yı mezbûr ma’tūftan munsarif olmakla [197] vāv-ı mezkûre vāv-ı sarf tesmiye olunmuştur. İnde’l-Kūfiyyîn medhûlu olan fi’lin nasbı vāv ileidir. Hâlbuki vāv-ı mezkûr sekizinci kısımda dahi beyân olunduğu vechile fi’l-i mansûbu bir ism-i sarîh yâhud mü’evvel üzerine atf için olup fi’lin nasbı “أَنْ”-i muzmere ileidir. O takdîrce beyt-i mezkûrda mısra’-ı evvel “نَهَيْكَ عَنْ خُلُقِي وَإِثْنَانِكَ مِثْلُهُ” takdîrinde olup mısra’-ı sâni haber vâki’ olur. Bu sûrette vāv harf-i atftır.

13. Vāv-ı zâ’idedir ki kelâma dühûlü hurûcu gibidir. Bunu Kūfiyyûn ve Ahfeş ve bir cemâ’at isbât edip ﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُوهَا وَفَتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا﴾⁶¹¹ kavli-i celîlinde olan vāv’ları buna haml etmişlerdir. Bunun zâ’ide olduğunu mâ-kablindeki âyet bi-gayr-ı vāv ﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُوهَا فَتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾⁶¹² vâki’ olduğundan istidlâl etmişlerdir, lâkin za’iftir. Fakat ba’zı eş’ârda bu gûne vāv-ı zâ’ide vardır. Şâ’irin,

فَمَا بَالُ مَنْ أَسْعَىٰ لِأَجْبُرٍ عَظْمُهُ * حِفَاطًا وَيَنْوِي مِنْ سَفَاهَتِهِ كَسْرِي⁶¹³

kavlinde olduğu gibi.

14. Vāv-ı semâniyyedir. İşbu gûne vāv ba’zılar indinde gūyâ beyne’l-Arab “سَبْعَةَ” aded-i tām olduğundan “سَبْعَةً، سَبْعَةً” diye ta’dâdda “ثَمَانِيَةً” ye geldikde istinâf ederek “وَتَمَانِيَةً” derlermiş. Bunun kâ’illeri kırâ’attan ﴿سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً﴾

611 “Cennete vardıklarında oranın kapıları açılır ve cennet bekçileri onlara şöyle der” ez-Zümer, 39/73.

612 “Cennete vardıklarında oranın kapıları açılır” ez-Zümer, 39/73.

613 Beyit Ebu’z-Zü’be es-Sekafî’ye aittir. Bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, s. 448.

رَابِعُهُمْ كُلُّهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كُلُّهُمْ رَجَمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كُلُّهُمْ⁶¹⁴
kavl-i kerîmiyle istişhâd etmişler ise de *Muğni*'de ve *el-Cene'd-Dâni*'de cerh edilip misâlleri birer birer te'vîl ve tevcîh edilmiştir.⁶¹⁵

15. Mevsûfuna lusûkunu te'kîd ve onunla ittisâfı emr-i sâbit olduğunu ifâde için cümle-i mevsûf bihâya dâhil olan vâv'dır

﴿عَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ﴾ Bunu Zemahşerî ve mütâbî'leri isbât ederek خَيْرٌ ﴿سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كُلُّهُمْ﴾⁶¹⁷ ve ﴿أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا﴾⁶¹⁸ kelimât-ı kerîmesi ve emsâlinde [198] olan vâv'ları buna haml etmişler ise de diğerleri tarafından bunların hâliyye olduğu isbât edilmiştir.

16. Cem'-i müzekker zamîri olan vâv'dır. “الرِّجَالُ قَامُوا” gibi ki isimdir lakin Ahfeş ve Mâzinî⁶¹⁹ harftir demişler. Ba'zen ukalâ menzilesine tenzil olunarak âkilin gayrıda dahi isti'mâl olunur. ﴿يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ﴾⁶²⁰ kavl-i kerîminde olduğu gibi.

17. Tayy yâhud Ezd-i Şenû'e yâhud Bilhâris lûgatinde cem'-i müzekker alâmeti olan vâv'dır. ﴿يَتَعَابُونَ فِيكُمْ مَلَائِكَةٌ﴾⁶²¹ hadîs-i şerîfinde vâki' kelimesinde olan vâv gibi bu vâv Sibeveyhi indinde cemâ'at üzerine delâlet eder bir harftir. “قَالَتْ”deki tâ te'nise dâl bir harf olduğu gibi ba'zılar dahi fâ'iliyyet üzerine merfû' isimdir demişler.

18. Vâv-ı inkâriyyedir. Mesela “قَامَ الرَّجُلُ” diyen kimseye inkâr kasdıyla “الرَّجُلُوهُ” denildikde lâm'ın zammesini işbâ'dan mütevellid vâv olup ol sûrette

614 “(Ey Muhammed!) Bazıları bilmedikleri şey hakkında atıp tutarak: “Onlar üç kişidirler, dördüncüleri köpekleridir” diyecekler. Yine, “Beş kişidirler, altıncıları köpekleridir” diyecekler. Şöyle de diyecekler: “Yedi kişidirler, sekizincileri köpekleridir” el-Kehf, 18/22.

615 Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 448-449; el-Murâdî, *el-Cene'd-Dâni*, 168-169.

616 “Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz” el-Bakara, 2/216.

617 “Yedi kişidirler, sekizincileri köpekleridir” el-Kehf, 18/22.

618 “Yahut altı üstüne gelmiş (tıpıssız duran) bir şehre uğrayan kimseyi görmedin mi?” el-Bakara, 2/259/

619 Tam adı Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî'dir. 175/791 Basra'da dünyaya geldi. Döneminde Basra okulunun önde gelen isimlerinden biri olup Halife Vâsik-Billâh devrinde Bağdat'a gitti. Hocaları arasında Asmaî, Ebu Zeyd el-Ensârî, Ebû Ubeyde et-Teymî ve Ahfeş el-Evsat gibi âlimler bulunmaktadır. Öğrencileri arasında el-Müberred de bulunan Mâzinî nahivden ziyade sarf ile öne çıkmış ve sarfı nahivde ayırıştırıp tedvin eden ilk âlim olarak kabul edilir. Basra'da 249/863 yılında vefat eden Mâzinî'nin bazı eserleri şu şekildedir: et-Tasrîf, Kitâb fi'l-Kur'an, 'İlâlü'n-Nahv, Tefsîru Kitâbi Sibeveyhi. Bkz: Hüseyin Elmalî, “Ebû Osman el-Mâzinî”, *DİA*, c. X, s. 209-210.

620 “Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin!” en-Neml, 27/18.

621 İmam Mâlik, *Muvatta*, Câmîu's-salât, 180.

tasvîr ile âhire hâ-i sekt ilhâk edilmekden ibârettir. İşbu vāv harf-i inkâr olup âhirin harekesine tâbî bulunmakla kelimenin hâlet-i nasbında “الرَّجُلَ” hâlet-i cerrinde “الرَّجُلِيَّ” denildiğinden savâb olan aksâm-ı vâvdan addolunmaktadır.

19. Vāv-ı tezekkürdür. Bu da “يُقُومُ زَيْدٌ” demek isteyen kimsenin “زَيْدٌ” lafzını unutup tezekkür ya'nî hatırına getirmek için sonu uzatup “يُقُومُو” demesinden husûle gelen vâv'dır. Mâ-kablindeki gibi bu da mecrûhtur.

20. Mâ-kabli mazmûm ve mâ-ba'di hemze olan hemze-i istifhâmdan mübdel vâv'dır. Kunbul nâm râvînin ⁶²²﴿وَالِيهِ النُّشُورُ وَأَمْتُمْ﴾ ve ⁶²³﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ وَأَمْتُمْ﴾ kırâ'atı [199] gibi. İbn Kâsım *el-Cene'd-Dâni*'de, “*Rasfu'l-Mebâni* sahibi bunu zikretmiş ise de layık olan bu kapıyı açmamaktır. Zîrâ harf-i vāv istifhâm ve ibdâlden addolunmak lâzım gelir” demiş. *Muğni*'de dahi reddolunmuştur.⁶²⁴

21. Vāv-ı kavâfidir, bu da vāv-ı tezekkür gibi işbâ'-ı harekeden mütevellid-dir. Şâ'irin, ⁶²⁵“سَقِيتِ الْغَيْثَ أَتَيْتُهَا الْخِيَامُ” kavli ve emsalinde olduğu gibi âhirin harekesine tâbî olmakla nasbda elif, cerde yâ olur. Buna ba'zılar vāv-ı itlâk ta'bîr etmişler.

22. Vāv-ı işbâ'dır. “بُرُقُعٌ” kelimesinin vāv'ı gibi ki aslı “قُتُقُعٌ” vezninde “بُرُقُعٌ” olmakla işbâ'-ı zammeden vāv tevellüd etmiştir.

23. İsm-i münâdâyı med ile hâsıl olan vâv'dır. “يَا فُورطٌ” da olan vāv gibi ki münâdî imtidâd-ı savt için kâf'ı medd ettikte hâsıl olmuştur.

24. Vāv-ı muhavveledir. “طُوبَى” kelimesinin vāv'ı gibi ki aslı yâ ile “طَبِيبَى” olmakla yâ'dan muhavveledir.

25. Vâvât-ı ebniyedir ki “جَوْرَبٌ، تَوْرَبٌ، جَدُولٌ” kelimelerinde olan vâv'lar gibi ki “جَرَبٌ، تَرَبٌ، جَدَلٌ” olup birer vāv ziyâdesiyle ma'nâ-yı aslilerinin gayr-ı me'ânide isti'mâl olunmuşlardır.

622 Ebû Abdullah el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfîş), Dâru'l-Kütübî'l-Musriyye, II. baskı, Kahire 1964, XXVIII, s. 216.

623 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz*, (thk. Abdüsselam Abdüşşafî Muhammed), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1422, II, s. 440.

624 İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, II, s. 424; el-Murâdî, *el-Cene'd-Dâni*, 172.

625 Cerîr b. Atıyye'ye ait beytin tamamı şu şekildedir:

مَتَى كَانَ الْخِيَامُ بِذِي طُلُوحٍ
سَقِيتِ الْغَيْثَ أَتَيْتُهَا الْخِيَامُ

Cerîr b. Atıyye, *Divânu Cerîr*, s. 416.

26. Vâv-ı nisbettir. “أَخَوِي، عَلَوِي، صَفَوِي، حَمَوِي” gibi. Bunun tafsili kütüb-i sarfda görülür.

27. “عَمْرُو” kelimesinin âhirine lâhık olan vâv’dır ki ref’ ve cer hâlinde “عمر” kelimesinden fark içindir ve “عَمْرُو” kelimesi munsarif olmakla hâlet-i nasbda “عَمْرَا” denildiği cihetle sebeb-i iltibâs bulunmadığından vâv yazılmaz.

28. Vâv-ı fârikadır. Resmde müşâbih olan iki harfin hareke cihetinden bey-nini fark için dâhil olur. Meselâ “إِلَيْكَ، إِلَيَّ” kelimesinden fark olunmak üzere “أُولَئِكَ، أُولَى” kelimelerine birer vâv idhâl olunmuştur. [200]

29. Resm-i hatta merkez-i hemze-i mazmûme olan vâv’dır، نَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ gibi. Bu vâv telaffuz olunmaz ancak bazı tesniyelerde ⁶²⁶لَكُمْ ve “شَاؤُكُمْ” gibi. Bu vâv telaffuz olunmaz ancak bazı tesniyelerde “سَوْدَاوَان، حَمْرَاوَان” gibi.

وَا

Vâv’ın fethi ve elif’in kasrıyla iki vecih üzerine müsta’meldir.

Vech-i Evvel: Bâb-ı nüdbede müsta’mel ve ona mahsûs harf-i nidâdır. Lisâ-nımızda “vay” ve “vah” ta’bîr edilir. Nüdbe meyyitin mehâsin-i evsâfını ta’dâd ederek ağlayıp mâtem etmektir. İşbu meyyite mendûb denir. Bu halde nidâ “وَ” harfiyle olur ve sâmi’ dahi münâdânın mevt veya diğer musibete uğradığını fehm eder. “وَ زَيْدَاهُ” gibi Ba’zen nidâ eden kimse bununla kendi musibetine dahi nidâ eder. “وَ مُصِيبَتَاهُ” gibi. Ve inde’l-evcâ “وَ رَأْسِي” gibi münâdâ-yı mendûbun âhi-rindeki “هَآ” vakf içindir, dercede ya’nî hâlet-i vaslâda getirilmez ve mendûb muzâf oldukta elif ve hâ muzâfun ileyhın âhirine getirilir. “وَ أُمُّ زَيْدَاهُ” gibi. Ba’zı nahviy-yûn “وَ” harfinin nidâ-i hakîkide dahi isti’mâlini tecvîz etmişler “وَ زَيْدٌ أَقْبَلُ” gibi ve işbu “وَ” harfi “يَا”dan fer’ olmayıp bi-ra’sihî asıldır.

Vech-i Sâni: “أَعْجَبَ” ma’nâsına ism-i fi’l olarak müsta’meldir. Şâ’irin,

وَ أَبَايَ أَنْتَ وَفُوكَ الْأَشْنَبِ ⁶²⁷

kavlinde olduğu gibi ki “ta’accüb ederim” makamındadır. Ma’nâda tenvînle “وَآهَا” ve bilâ-tenvîn elifle “وَآهَا” dahi denir. Şâ’irin, ⁶²⁸وَآهَا لِسَلْمَى ثُمَّ وَآهَا وَآهَا

626 “Kadınlarınız sizin ekinliğinizdir” el-Bakara, 2/223.

627 İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, 455.

628 Ebu’n-Nüceym’e ait recez veznindeki beyit için bkz. Ebu’n-Nüceym, *Divânü Ebi’n-Nüceym*, s. 227.

kavlinde olduğu gibi ve “ne güzel” mevki’inde kelime-i istihsân dahi olur ve “Vâh vâh ma’nâsına” kelime-i telehhûf olarak dahi müsta’meldir ve ta’accübde feth-i vāv ve sükûn-ı yâ ile “vay” dahi denir. Bunda kâf-ı hitâba makrûn olarak “وَيْكَ” ve “كَانَ” kelimesine mukârinen “وَيْكَانَ” dahi denir.

وَيْح

Vāv’ın fethi ve yâ’nın sükûnû ve hâ-i mühmele ile kelime-i rahm ve şefkatir. “Vâh, yazık, hayf” ma’nâlarına bir kimsenin hâline acınup terahhum edildikde [201] söylenir. Mübtedâ olarak merfû’an “وَيْحٌ لِّزَيْدٍ” denir ki mā-ba’dinde olan zarf haberidir ve izmâr-ı fi’l ile mansûban “وَيْحًا لِّزَيْدٍ” denir ki اَلزَّيْمَةُ الله “وَيْحًا takdîrindedir. İzâfetle “وَيْحٌ زَيْدٍ، وَيَحُهُ” denir. Kezâ izmâr-ı fi’l ile mansûbdur. “ما”ya makrûn olarak “وَيْحٌ مَا زَيْدٌ” dahi denir. İnde’l-ba’z bunun aslı edât-ı ta’accüb olan “وَيْ” kelimesi olup ba’zen hâ-i mühmeleyle mevsûl olarak kelime-i rahm ve şefkat olur. “وَيْح” gibi ba’zen dahi lâm’a makrûn olarak kelime-i azâb olup “وَيْلٌ” gibi ba’zen bâ-i muvahhadeye muttasıl olup “وَيْلٌ” ma’nâsına “وَيْبٌ” denir ve ta’accübde dahi isti’mâl olunur. Ba’zı kerre sîn-i mühmeleyle ittisâl ile “وَيْسٌ” denir. Kelime-i re’fettir. Hâ’ya, hâ-i mu’cemeye dahi ittisâl ederek “وَيْحٌ” ma’nâsına “وَيْهٌ” ve “وَيْخٌ” denildiği dahi mervîdir.

وَيْكَانَ

Vāv’ın fethi ve yâ’nın sükûnu ve kâf ve hemze ve nûn-ı müşeddedenin fetihiyle kelime-i ta’accübdür. وَا maddesinde mürûr etti.

وَيْلٌ

Vāv’ın fethi ve yâ’nın sükûnu ve âhirde lâm ile makâm-ı ta’nîfde müsta’mel kelime-i azâbdır. “وَيْلٌ لَهُمْ” Vay onların hâline, helâk olanlara” gibi bir ma’nâyı ifade eder. Süret-i isti’mâli “وَيْحٌ” kelimesi gibidir. Ba’zılar “وَيْحٌ” ve hâ-i mu’ceme ile “وَيْحٌ” bâ-i muvahhade ile “وَيْبٌ” sîn-i mühmele ile “وَيْسٌ” lâm ile “وَيْلٌ” kelimeleri aslen ta’accüb ma’nâsına olan “وَيْ” kelimesi olup hurûf-ı mezkûreye ittisâl ile ayrı ayrı mevâki’de isti’mâl olunmuştur demişler. “وَيْحٌ” maddesinde zikri sebkât etti.

وَيْلٌ

Feth-i vāv ve sükūn-ı yā ve zamm-ı lām ve mīm-i müşeddede ve hā'nın kesriyle “وَيْلٌ لِّأَمِّهِ” kelâmından muhaffef kelime-i ta'accüb olarak müsta'meldir. Yalnız ta'accübde isti'mālî gibi ma'a't-ta'accüb azāb ve hasar ma'nāsına ve te'es-süf ve infī'āl ve tahayyüf bâblarında dahi isti'māl olunur. Ve ma'a't-ta'accüb dahi ma'nāsına ve şey'i pek ziyāde [202] beğenip ta'accüb ve isticāde makāmında dahi müsta'meldir, “رَجُلٌ وَلِيْلُهُ” gibi. Tafsili *Kāmūs*'dan taleb oluna.⁶²⁹

وَيْه

Vāv'ın fethi ve “yā” ve hā'nın sükūnu, ba'zen kesriyle ve ba'zen dahi nasb ve tenvīnle “وَيْهًا” iğrā ve tahrīzde müsta'mel esvâtıdır. “Tez ol, çabuk ol” ma'nāsına olur. Müfred ve cem'e ve müzekker ve mü'ennese irād olunur. Ba'zen bu lafz kelime-i uhrânın âhirine terkib olunup bir âdeme tesmiye olunur “سَيَّوِيْهِ، نَقْطُوْهِ” gibi. Ba'de't-terkib ism-i vâhid kıldıktan sonra âhiri kesr üzerine binâ edilmiş ise de bunlar vāv'ın mâ-kabli mazmûm kılınarak vāv'ın meddi ve yā-i meftû[ha] ve hā-i sâkine ile “سَيَّوِيْهِ، نَقْطُوْهِ، خَالُوْهِ” gibi dahi telaffuz olunur. Muhaddisînin dahi telaffuzu bu gūnedir. Buna dā'ir tafsilât kütüb-i nahviyye-nin terkib bahsinde ve *Terceme-i Kāmūs*'un cild-i evvelinde “سَيِّب” māddeinde cild-i sânisinde “وَيْه” māddeinde görölür.

وَيَّا

Vāv'ın kesri ve yā-i müşeddedenin fethi ve elif'in kasrıyla zamā'ire di'āme olarak müsta'mel olan “يَّا” kelimesinden lügattir ki hemzesi vāv'a tebdil olunup “وَيَّا” denilmiştir. Her halde “يَّا” gibidir.

629 Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyanûs*, V, s. 4820.

FASLU'L-HÂ

Harf-i hâ-i müfrede beş vecih üzerine müsta'meldir.

1. Nasb ve cer mevzi'lerinde müsta'mel zamîr-i gâ'ibdir. ﴿فَال لَه صَاحِبُهٗ﴾⁶³⁰ kavî-i kerîminde olduğu gibi ki "لَه" ile "صَاحِبُهٗ" da mevzi'-i cerde "يُحَاوِرُهٗ" da mevzi'-i nasbda vâki' olmuştur.

2. Harf-i gaybet olur ya'nî mücerred gâ'ibe delâlet eder. "إِيَّاهُ" da olduğu gibi ki zamîr hakîkatte "إِيَّاهُ" lafzı olup hâ yalnız gaybete delâlet eder. Lâkin bu kavî "إِيَّاهُ" lafzı ism-i muzmer olduğuna göredir ki levâhıkı tekellüm ve hitâb [203] ve gaybeten onun ahvâlini mübeyyin hurûftur. Eğer "إِيَّاهُ" lafzı Faslu'l-Hemze'de beyân olunduğu üzere di'âme olursa levâhıkı-i zamâ'ir olur.

3. Hâ-i sektir ki kelime âhirinde olan hareke yâhud harfî beyân için lâhık olur.

﴿يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيَهٗ وَلَمْ أَذِرْ مَا حِسَابِيَهٗ مَا أَعْنَىٰ عَنِّي مَالِيَهٗ هَلْكَ عَنِّي سُلْطَانِيَهٗ﴾⁶³¹ kelimât-ı kerîmesinde olduğu gibi bunda fâ'ide hareke üzerine vakfolunmak ve hareke-i binâ hareke-i i'râbdan fark olunmaktır. Ve elif-i nüdbeden sonra münâdâ-yı mendûba lâhık olur, "وَا زَيْدَاهُ" gibi. Ve hâ-i sekt vakfen sâbit olup vaslen isbât edilmez. Ancak şî'rde zarûreten ve ba'zı kurrâ tarafından resm-i mushafa ittibâ'an isbât edilmiştir. İşbu hâ-i sektin iki mevzi'de ilhâkı vâcibdir. Biri ef'âl-i mu'telleden bir asıl üzerine kalan kelimelerdir, "وَعَىٰ يَعِي" den "عَىٰ" ve "لَمْ يَعَىٰ" gibi ve "وَقَىٰ يَقِي" den "قَىٰ" , "لَمْ يَقَىٰ" gibi. Biri de mâ-i istifhâmiyye, bir ismin izâfetiyle mecrûr olduğu vakittedir. "شُعَلْنِي عَنْهُ قِرَاءَةٌ" diyen kimseye istifhâmen vâki' olan "قِرَاءَةٌ مَّ" kavli gibi ki "Ne şeyin kırâ'atı seni ondan meşgûl etti?" demek olur. Bunlardan gayrıda ilhâkı vâcib değildir.

4. Hemze-i istifhâmdan mübeddele olan hâdır. "هَزَيْدٌ مُنْطَلِقٌ؟" gibi ki "أَزَيْدٌ؟" demektir. Bunu Kutrub⁶³² hikâye etmiştir.

630 "Arkadaşı ona cevap vererek dedi ki" el-Kehf, 18/37.

631 "Keşke kitabım bana verilmeseydi. Hesabımın ne olduğunu da bilmeseydim. Malım bana hiçbir yarar sağlamadı. Saltanatım da yok olup gitti" el-Hâkka, 69/25-26, 28-29.

632 Tam adı Ebû Ali Kutrub Muhammed b. el-Müstenir b. Ahmed olan Kutrub Basra'da dünyaya gelmiştir. Sibeveyhi İsâ b. Ömer es-Sekafi, Yûnus b. Habib ve Ahfeş el-Evsat gibi âlimlerden lûgat ve nahiv dersleri almıştır. Mu'tezile mezhebine mensubiyeti dolayısıyla eleştirilmiştir. Kendisinin talebeleri arasında İb-

5. Hâ-i tenîstir. Bu da meselâ “رَحْمَةً” kelimesinin hâlet-i vakfında olan hâ gibi ki “رَحْمَةً” diye vakfolunur. Bu Kūfiyyūn kavlidir. Zîrâ onlar indinde te'nîste asıl olan hâ olup hâlet-i vasl'da tâ hâ'dan bedeldir. Basriyyūn bunun 'aksi üzerinedir.

هَآ

İsmiyyetle harfiyyet beyninde lafz-ı müşterektir. Üç vecih üzerine müsta'meldir:

1. “حُدَّ” ma'nāsına ism-i fi'l-i emr olur. Lisânımızda “al, tut” denir. [204] Ve elif'inin meddi cā'izdir. “هَاء” gibi. Ve her iki hâlde dahi kâf-ı hitâba makrûnen ve bi-gayr-i kâf isti'mâl olunurlar. “هَآكَ، هَآكُمَا، هَآكُمْ” ilâ âhirihi ve “هَآءُكَ” ilâ âhirihi lâkin mahzûfunun hemzesi kâf'ın tesârîfi gibi tasrîf olunmakla kâf'dan müstağni olur. Meselâ müfred müzekkerde hemze'nin fethiyle “هَآءُ” mü'ennesde kesriyle “هَآءُ” tesniyelerinde “هَآؤُمَا” cem'-i müzekkerde “هَآؤُمُ”, mü'ennesde nûn'la “هَآؤُنْ” denir.⁶³³ ﴿هَآؤُمْ أَقْرَأُ كِتَابِي﴾ kavl-i keriminde olduğu gibi ki “Alın, okuyun kitabımı” demektir.

2. Nasb ve cer mevzi'lerinde müsta'mel zamîr-i mü'ennes olur. ﴿فَآلَهَمَهَا﴾⁶³⁴ فُجُورَهَا وَتَقْوِيَهَا kavl-i kerîmi ikisini dahi camî'dir. Tesniyesinde “هَمَّا” cem'inde “هِنَّ” denir.

⁶³⁵ ﴿فَآتَوْهُنَّ أَجُورَهُنَّ﴾ kavl-i kerîmi dahi ikisini de cem' etmiştir. Bu sûrette dahi “هَآ” isimdir.

3. Harf-i tenbîh olur. “İşte” ma'nāsına muhâtabın teyakkuz ve intibâhını celb için âtide beyan olunacağı vechile dört mevzi'de müsta'meldir.

Evvel: “ذَا” gibi ba'ide muhtas olmayan ism-i işarete dâhil olur, “هَذَا” gibi ki “işte şu” yâhud “işte bu” demek olur. Bu hâlde elif'i hattan sâkıt ve telaffuzda sâbittir.

nûs-Sikkî, Muhammed b. Habîb, Muhammed b. Cehm es-Sümmerî ve Ebü'l-Kâsım el-Bâhîlî gibi isimler bulunmaktadır. Kutrub 210/825 yılında Bağdat'ta vefât etmiştir. Bazı eserleri: *Kitâbü'l-Ezmine*, *Kitâbü'l-Ez-dâd*, *Kitâbü'l-Fark*, *el-Müsellel*. Kaynak: Muharrem Çelebi, “Kutrub”, *DİA*, c. XXVI, s. 494-495.

633 “Alın, kitabımı okuyun” el-Hâkka, 69/19.

634 “Ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki” eş-Şems, 91/8.

635 “Kendilerine mehirlerini verin” en-Nisâ, 4/24.

Sâni: Kendisinden ism-i işâretle ihbar olunan zamîr-i ref'e dâhil olur, “هَآ أَنْتُمْ أَوْلَاءُ” gibi. Ba'zen te'kîdîcini'ade olunarak ism-i işârete dahi idhâl olunur, “هَآ أَنْتُمْ هَؤُلَاءُ” gibi ki “işte siz onlarsınız ki” yâhud “bilmiş olun siz onlarsınız ki” gibi terceme edilir.

Salis: Nidâda “أَيُّ” kelimesinin na'tına dâhil olur bu mevzi'de “أَيُّ” için muzâfun ileyhden ivazan sîla gibi olmakla lâzım ve münâdânın maksûd bi'z-zât kendi olduğunu tenbîh için vâcibdir, “يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ” gibi. Benî Esed lügatinde bu mevzi'de hâ-i tenbihin elif'i hazf ve “أَيُّ” kelimesinin hareke-i ahîresine [205] tebe'an hâsı dahi mazmûm kılınarak hâlet-i vaslda “أَيُّ” denir. Nitekim ⁶³⁶﴿أَيُّهُ السَّاجِرُ﴾ ⁶³⁷﴿أَيُّهُ الثَّقَلَانِ﴾ kelime-i kerîmelerinde İbn Âmir'in ⁶³⁸ kırâ'ati bundandır. Ve resm-i mushaf dahi böyledir. Ancak Âsım kırâ'atinde hâ'nın fethiyle “أَيُّهُ الثَّقَلَانِ، أَيُّهُ السَّاجِرُ” okunur. Tercemesinde “Ey racûl, ey sekalân, ey sâhir” denir.

Râbi: Kasemde harf-i kasemin hazfî indinde ismullâha dâhil olur ve harf-i kasem-i mahzûfun ameli ibkâ edilir ve bunda hemze-i celâlenin kat'ı ve vaslî ve her iki hâlde dahi hâ'nın elif'inin hazfî ve isbâtı câ'izdir, “هَآ اللَّهُ، هَآ اللَّهُ، هَآ اللَّهُ” gibi.

Tenbîh: Ba'zılar indinde bu mevzi'de hâ, tâ'dan bedel harf-i kasem olup ism-i celâlenin cerri hâ iledir. Ve hâ-i tenbîh işbu mevzî'-ı erba'nın gayrıda dahi ba'zen isti'mâl olunmuştur ve *Rasfu'l-Mebânî* sahibi Mâleki “hâ ba'zen müfred olarak isti'mâl olunur. Meselâ hâ denir, tenbîh ma'nâsına” demiş. ⁶³⁹

هَاتَا

Hâ'nın ve tâ'nın fethi ve elif'lerin kasrıyla harf-i tenbîh olan hâ ile mü'ennese mahsûs ism-i işâret olan tâ'dan ibârettir. Fasl-ı Tâ'da kendi mâddesinde müürür etti.

636 “Ey sihirbaz” ez-Zuhurf, 43/49.

637 “Ey sorumluluk yüklenmiş iki varlık...” er-Rahmân, 55/31.

638 İbn Âmir: Tam adı Ebû İmrân Abdullah b. Âmir b. Yezîd el-Yahsubî'dir. Yedi kıraat imamından biri olup tâbiindendir. Muâz b. Cebel ve Ebü'd-Derdâ'dan da Kur'an dersleri aldığı rivayet edilmektedir. Hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar 118/736 yılında vefat eden İbn Âmir'in İhtilâfû Mesâhifîş-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-İrâk ve Kitâb fî Maktû'î'l-Kur'âni ve Mevsûlih adlı iki eseri olduğu zikretmektedir. Bkz. Tayyar Altıkulaç, “İbn Âmir”, *DİA*, c. XIX, s. 308-310.

639 Mâleki, *Rasfu'l-Mebânî*, 406.

هَلْ

Hâ'nın fethi ve lâ'm'ın sükûnuyla esmâ ve ef'âl üzerine hâssaten taleb-i tasdik-i müceb için dâhil olur. Harf-i istifhâmdan “هَلْ قَامَ زَيْدٌ؟” ve “هَلْ زَيْدٌ قَائِمٌ” gibi bu hâlde hemze-i istifhâma müsâvî olur. On vechile ondan ayrılır.

1. Tasdike muhtas olması.
2. Ġcâba ihtisâsı sebebiyle nefye dâhil olmaması. Meselâ “هَلْ قَامَ زَيْدٌ؟” denir, “هَلْ لَمْ يَقُمْ؟” denilmez.
3. Muzârî'e dühûlünde istikbâle tahsîsi.
4. Edât-ı şart üzerine dâhil olmaması.
5. Hurûf-ı müşebbehe bi'l-fi'lden olan “إِنَّ” üzerine kezâ 'adem-i dühûlü.
6. Kendinden sonra [206] ihtiyârda fi'il gelen isme dâhil olmaması. “هَلْ زَيْدٌ قَامَ؟” gibi ki câ'iz değildir. Zirâ ismin takdîmi tasdikin husûlünü iş'âr eder. Anın için “هَلْ قَامَ زَيْدٌ؟” demek lâzım gelir.
7. Ba'de'l-âtif vâki' olması ⁶⁴⁰ ﴿فَهَلْ أَنتُمْ مُسْلِمُونَ﴾ gibi ki kable'l-âtif zikr olunmaz.
8. “أَمْ” kelimesinden sonra zikrolunması ⁶⁴¹ ﴿أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ﴾ gibi.
9. Kendisiyle edilen istifhâm ile nefy irâde edilmesi ancak bu ma'nâda “هَلْ” den sonra “إِلَّا” yâhud “غَيْرُ” yâhud bâ bulunur. ⁶⁴² ﴿هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ﴾. “هَلْ يُقَدِّرُ عَلَى هَذَا غَيْرِي؟” kelâmı ve لَزِيدٍ “أَلَا هَلْ أَخُو عَيْشٍ لَزِيدٍ” kavli-i kerîmi ve ⁶⁴³ “بَدَائِمٍ” mısra'ı gibi ki bunlarda istifhâm ile nefy irâde edilmiştir.
10. “قَدْ” ma'nâsına gelmesi. ⁶⁴⁴ ﴿هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ﴾ kelime-i kerîmesinde olduğu gibi ki ba'zı müfessirîn husûsan İbn Abbâs radiyallâhu anhümâ “قَدْ” ile tefsîr etmişlerdir. Ve İbn Mâlik ve Kisâ'î ve Ferrâ bu ma'nâyı zikretmişler, hattâ Zemahşerî mübâlağa edip “هَلْ”, ebeden “قَدْ” ma'nâsına olup istifhâm

⁶⁴⁰ “Artık müslüman oluyor musunuz?” el-Enbiyâ, 21/108.

⁶⁴¹ “Ya da karanlıklarla [aydınlık] bir olur mu?” er-Ra'd, 13/16.

⁶⁴² “Biz (bu şekilde) ancak nankörleri cezalandırırız” es-Sebe', 34/17.

⁶⁴³ Ferazdak'a nispet edilen beytin ilk mısraı şöyledir: “تَقُولُ إِذَا أَقْبَلْتَنِي عَلَيْهَا وَأَفْرَدْتُ” İbn Mâlik, Ebu Abdullah, Şerhu'l-Kâfiyeti'ş-Şâfiye, (thk. Abdülmun'im Herîdî), Cami'atu Ümmi'l-Kurâ, I, 438.

⁶⁴⁴ “[İnsan (henüz) anılır bir şey değîlken (yaratılmamışken)] üzerinden uzunca bir zamân geçti” el-İnsân, 76/1.

“هَلْ” ile mukadder olan hemzeden müstefâddır demiş ve bunu *Mufasssal*'da Sîbeveyhi'den nakletmiştir.⁶⁴⁵ Gūyâ “هَلْ” kelimesi “قَدْ” ma'nâsına olup istifhâmda kesret-i isti'mâline binâ'en onunla hemzeden istiğnâ olunmuştur.

Tenbîh: Bu zikrolunan vücūh-ı aşerenin medlûlü olan me'âniden başka “هَلْ” kelimesi “إِنْ” ma'nâsına gelir.⁶⁴⁶ ﴿هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِذِي حِجْرٍ﴾ kavl-i kerîminde olduğu gibi ki inde'l-ba'z “إِنْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ” ma'nâsındadır. Lâkin bu kavl ba'zılar tarafından za'îf görülmüştür ve “هَلْ” ile istifhâmda ba'zen emr irâde olunur.⁶⁴⁷ ﴿فَهَلْ أَنْتُمْ مُتَّبِعُونَ﴾ kavl-i kerîminde olduğu gibi ki sûret-i istifhâmda emr olmakla cümle-i şerîfe-i mezkûreden “إِنْتَهُوْا” ma'nâsı fehm olunur ve kelime-i mezkûrede hâdan bedel hemze ile “أَلْ” lügattir. Faslu'l-Hemze'de mürür etti.

هَلَا

Hâ'nın ve lām-ı müşeddedenin fethi ve elif'in kasrıyla harf-i taḥdîddir. Taḥdîd'in [207] ma'nâsı ve hurûf-ı taḥdîd'in suver-i isti'mâli Faslu'l-Hemze'de hurûf-ı mezkûreden “أَلَا” ve “إِلَّا” kelimelerinde zikrolunmuştur. Ancak “هَلَا”nın taḥdîdde isti'mâli “أَلَا”-i müşeddeden ekserdir ve ba'zı nahviyyûn “هَلَا”nın hâsı “أَلَا”nın hemzesinden bedeldir demişler. Bu sûrette kelime-i mezkûreden lügattir demek olur.

هَمَّا

Hâ'nın ve mîm'in fethi ve elif'in kasrıyla ve bilâ elif “هَمَّ” Faslu'l-Hemze'de mezkûr “أَمَّا”dan lügattir.

هَنَا

Hâ'nın zammı ve nûn'un fethi ve tahfifi ve elif'in kasrıyla ve hâ-i tenbîh ziyâdesiyle “هَنَا” mekân-ı karîbe mahsûs ism-i işâret ve zurûf-i mekâniyyeden-dir. Her hâlde bunlarla karîb irâde olunur. Meselâ “إِجْلِسْ هَنَا” denir, “şuraya otur” demek ve “إِجْلِسْ هَنَا” “işte şuraya otur demek” olur. Ba'zı Arab “هَنَا” ve

645 Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 272.

646 “Şüphesiz bunlarda, akıl sahibi bir kimse için üzerine yemin edilmeye değer bir özellik vardır” el-Fecr, 89/5.

647 “Artık vazgeçiyor musunuz?” el-Mâide, 5/91.

“هَهْنَا” lafızlarını ism-i fi'l-i emr mevzi'inde isti'mâl ile meselâ sevdiği bir kimseye “هَنَا” ve “هَهْنَا” derler “أُذُنْ” ve “تَقَرَّبْ” ma'nâsı irâde ederler ki “bana yakın gel, pek yakın gel” demek olur ve “وَهَنَا” lafzı ma'rifet-i lehv ü la'ib ma'nâsına lügattir. Ve bir mevzi'in adıdır. Ve Arablar ba'zen “مِنْ هَنَا” diyecek yere “هَانِكَ” ve nûn'un kesri ve yâ-i sâkine ile “مِنْ هِنِي” derler. Ve “أَنَا” ve “أَنْتَ” kelimelerinin hemzelerini hâ'ya ibdâl ile “هَنَا” ve “هَنْتَ” derler. Berây-ı def-i iltibâs kayd ve işâret edildi. “هَنَا” Hâ ve nûn-ı müşeddedenin fethi ve elif'in kasrıyla ve hâ-i tenbîh ziyâdesiyle “هَهْنَا” ve kâf ittisâliyle “هَنَّاكَ” ve “هَهْنَّاكَ” kelimelerine cümlesinde hâ ve nûn-ı müşeddedenin fethiyle mekân-ı hakîkî-i hissîye mahsûs ism-i işâret ve zurûf-i mekâniyyedendir. Mevzâi'-ı sâ'irede ancak alâ sebili't-teşbîh mecâzen isti'mâl olunur. Türkîde “Ora, orada” ta'bîr olunur ki ba'ide dahi delâleti vardır. Buna ve sâbıkına ya'nî hâ-i mazmûme ve nûn-ı hafife ile olan “هَنَا” kelimesine kâf'dan mukaddem lâm tavsîtiyla “هَنَّاكَ” ve “هَنَّاكَ” dahi denir. Bunların [208] mecmû'u cümle-i fi'liyyelerde mef'ûlün-fîh ve ismiyyelerde haber mevzi'inde bulunurlar. Ve hurûf-ı cârreden yalnız “مِنْ” ve “إِلَى” ile mecrûr olurlar. Bunları dahi Arab “تَنَحَّ بَعِيدًا” ma'nâsına ism-i fi'l-i emr mevzi'inde isti'mâl eder. Meselâ sevmediği bir kimseye “هَنَا” yâhud “هَهْنَا” derler, “benden ırak ola” demek kasd ederler.

Tenbîh: Ba'zılar kelimât-ı mezkûrenin isti'mâlinde bir zâbita olarak demişlerdir ki bu mâdde ile işâretin merâtibi “ذَا” ile işâretin merâtibi gibidir. Zamm ve tahfifle “هَنَا، هَهْنَا” karibe, “هَنَّاكَ” mutavassıta ve “هَنَّاكَ” ba'ide mevzû'dur. Ve “نَمَّه” ve “حَيْثُ” gibi zamânda dahi isti'âre olarak müsta'meldir. Ve feth ve teşdid ile “هَنَا، هَهْنَا، هَنَّاكَ، هَهْنَّاكَ” mekân-ı ba'ide mahsûstur.

هُوَ

Hâ'nın zammı ve vâv'ın fethi üzerine binâsıyla gâ'ib müzekkere mahsûs zamîr-i merfû'-i munfasıldır. Tesniyesinde “هُمَا”، cem'inde “هُم” denilir. İsimdir lâkin zamâ'ir-i merfû'a-i munfasılanın cümlesi inde'l-ba'z mübtedâ ile haber beyninde ve aslı mübtedâ ile haber olan kelâm beyninde fasl vâkî' oldukça harftir. “زَيْدٌ هُوَ الْفَاضِلُ” ve “إِنْ كَانَ هُوَ الْحَقُّ” gibi. Zîrâ kendinden gayrıda olan ma'nâda gelmiştir. Bunlar ibârede mübtedâ ve haber ve fâ'il ve nâ'ib-i fâ'il olarak isti'mâl olunmakla dâ'imâ ref' mevzi'inden gayrıda bulunmadıklarından

zamâ'ir-i merfû'a ve hâ ve tâ-i müfrede ve emsâli zamâ'ir-i muttasıla gibi ef'âle ittisâl etmediklerinden munfasıla tesmiye edilmiştir. Bunlardan lisânımızda “o, onlar” ta'bîr edilir.

هِيَ

Hâ'nın kesri ve yâ'nın feth üzerine binasıyla mü'ennes gâ'ibeye mahsûs zamîr-i merfû'-i munfasıladır. Bunun da tesniyesinde “هُمَا” fakat cem'inde “هُنَّ” denir. Sâ'ir ahkâmda müzekkeri bulunan sâlifü'z-zıkr “هُوَ” gibidir.

هِيََا

Hâ'nın ve yâ'nın fethi ve elif'in kasrıyla mesâfeten ve hükmen ba'ide nidâ olunur harf-i nidâdır. Bu aslen Faslu'l-Hemze'de mezkûr “أَيَا” kelimesi olup hemzesi [209] hâ'ya ibdâl kılınmıştır. Bu sûrette mezkûr “أَيَا” kelimesinden lügattir. Lâkin “هَآ” hemzedden mübdel olmayıp asıldır diyenlere göre bi-ra'sihî ba'ide mevzû' harf-i nidâ olur.

هِيَا

Hâ-i meksûre ve yâ-i müşeddede-i meftûha ve elif-i maksûra ile cemî' muz-merât-ı mansûbe-i muttasılaya di'âme olan “إِيَا” ism-i mübheminde lügattir ki hemzesi hâ'ya ibdâl olunmuştur. Mesela “إِيَاكَ، هِيَاهُ” demektir.

هَيْمُ

Feth-i hâ ve sükûn-ı yâ ve zamm-ı mîm'le kaseme muhtas “أَيْمُنُ” kelimesinden lügattir. “هَيْمُ اللَّهِ” gibi kasemdir. Tafsîli Faslu'l-Hemze'de “أَيْمُنُ” mâddesinde mürûr etti. Fe'l-yutlab.

FASLU'L-YÂ

ي

Yâ-i müfredde üç vecih üzere müsta'meldir.

1. Müfred mü'ennes muhâtaba için zamîr olur, "تَقْوِمِينَ" ve emirde "قَوْمِي" gibi. Bu mezheb-i Ahfeş'tir. Ba'zılar bu(nu) ism-i muzmerdir demişler.

2. Harf-i inkâr olur. Meselâ "رَأَيْتُ زَيْدًا" denildikde lisân-ı inkâr ile nûn-ı tenvînin kesrinden sonra yâ ve hâ-i sekt ilhâkıyla "أَزَيْدِيَّةً" denir. Bu bi-'aynihâ vâv-ı inkâr gibidir.

3. Harf-i tezekkür olur. Meselâ "قَدْ قَامَ" diyecek iken "قَامَ" lafzını unudup tezekkür için savtı kat' etmemek üzere "قَدِي" denildikde hâsıl olan yâ'dır. Bu dahi vâv-ı tezekkür gibidir.

Tenbîh: İşbu vücûh-i selâseden başka yâ-i müfredenin bir takım aksâmı daha vardır. Lâkin inde'n-nahviyyîn hurûf-ı me'âniden addolunmamıştır. Onlar yâ-i tasgîr ve yâ-i nisbet ve yâ-i tekellüm ve yâ-i muzâra'at ve yâ-i itlâk ve yâ-i işbâ' ve emsâlidir. Nitekim yâ-i itlâk ve işbâ' [210] aksâm-ı vâv'da zikrolunmuştur ki âhirin harekesine tâbî'dir. Ya'nî fethadan elif, kesreden yâ, zammeden vâv tevellüd eder.

يا

Kasırla mesâfe yâhud hükmen nidâ-i ba'ide mevzû' harf-i nidâdır. Ba'zen-te'kîd için bununla karîb dahi nidâ olunur. Ve karîb ve ba'id ve mütevassıt beyninde müşterektir diyenler de vardır. Ve yâ harf-i nidânın isti'mâlen ekseridir ve nidâda asıl olmakla ⁶⁴⁸﴿يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا﴾ kavî-i kerîmi gibi harf-i nidâ mahzûf bulunan mahallerde yâdan gayrısı takdîr olunmaz. Mesela âyetde "يُوسُفُ" lafz-ı şerîfi "أَيُّ يَا يُوسُفُ" diye tefsir olunup diğerk bir harf-i nidâ takdîr olunamaz. Ve ism-i Allâh azze ve celle ve ism-i müsteğâs ve "أَيُّهَا" ve "أَيُّهَا" ancak yâ ile nidâ olunur. Bundan lisânımızda "ey" ta'bîr edilir.

Kâ'ide: Münâdâ kable'n-nidâ ism-i müfred-i ma'rife yâhud "أَيُّ" lafzı olursa zamm üzere mebnî olup mukadder "أَدْعُو" fi'lînin mef'ûlü olmakla mahall-i

648 "Ey Yûsuf! Sen bundan sakın kimseye bahsetme!" Yûsuf, 12/29.

nasbdadır. “يَا زَيْدٌ” ve “يَا أَيُّهَا” gibi eğer kable'n-nidâ isim nekre olup da ta'yîn kasdıyla harf-i nidâ ile ma'rife olursa kezâ zamm üzre mebnî olup mahall-i nasbda bulunur, “يَا رَجُلٌ” gibi. Ve muzâf ve muzâfa müşebbeh isimler lafzen mansûb olurlar, “يَا عَبْدَ اللَّهِ” ve “يَا خَيْرًا مِنْ زَيْدٍ” gibi. Ve eğer ism-i müfred kable'n-nidâ nekre olup ba'de'n-nidâ ta'yîn kasd olunmaz ise kezâ lafzen mansûb olur, “يَا رَجُلًا” gibi. İşbu nasblar gerek harf-i nidâ gerek “أَدْعُو” ma'nâsına ism-i fi'l i'tibar olunarak yâ ile değildir, belki lüzûmen mahzûf olan “أَدْعُو” fi'iliyledir.

Tenbîh: Eğer yâ hakikaten münâdâ olmayan bir kelimeye dâhil olursa inde'l-ba'z yâ nidâ için olup münâdâ mahzûftur. Ba'zılar indinde dahi mücerred tenbîh içindir. “يَا رَبَّ كَاسِيَةٍ” ve “يَا لَيْتَنِي” ve “أَلَا يَا سَاجِدُوا” [211] ve emsâlinde olduğu gibi. İbn Mâlik dahi “يَا”i nidâ veya du'â yâhud emr yâhud nehy üzerine dâhil oldukça nidâ için olup gayrılarda tenbîh içindir demiş.

تَمَّ بِعَنَاءِ اللَّهِ وَتَوْفِيقِهِ وَتَبْسِيرِهِ فَضْلًا مِنْهُ وَإِحْسَانًا فَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ كَمَا حَمَدَ بِهِ نَفْسَهُ فِي الْأَزَلِ، وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا وَسَيِّدِ الْكُلِّ فِي الْكُلِّ مُحَمَّدٍ الْهَادِي إِلَى أَقْوَمِ السَّبِيلِ وَعَلَى آلِهِ عَتَرَهُ وَذُرِّيَّاتِهِ الطَّاهِرَةِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ عَلَى يَدِ مَسْوَدَةَ الْعَاجِزِ الضَّعِيفِ مُحَمَّدٍ أَلَيْفَ بْنِ شَيْخِ أَحْمَدَ مَخْتَارَ الشَّهْرِ بِ«حَصِيرِي زَادَهُ» عَفَى عَنْهُمَا فِي الْيَوْمِ الثَّانِي مِنْ شَهْرِ جَمَادَى الْأُولَى لِسَنَةِ تِسْعٍ وَثَلَاثِمِائَةٍ بَعْدَ الْأَلْفِ الْهَجْرِيَّةِ.

تم استنساخ هذه النسخة اللطيفة في السنة السادسة والعشرين وثلاثمائة وألف الهجرية على صاحبها الصلاة والسلام وآله الكرام على يد كاتبه حافظ علي غفر له في قرية سودليجه ثم قرأت مقابلة بأصل مؤلفه سلمه الله.

حرره الفقير المحتاج إلى عناية ربه القادر يوسف زاهر بن المؤلف.⁶⁴⁹

649 Allah'ın inayeti, tevfiği ve kolaylaştırması ile bir fazl ü ihsan olarak bu eser tamamlandı. İşin başında da sonunda da O'na ezelde kendisine hamd ettiği gibi hamd olsun. Efendimiz, herkesin efendisi, en doğru yola sevk eden Peygamberimiz Hz. Muhammed Aleyhisselam'a, onun âline, yakınlarına, tertemiz zürriyetine, ashabına salat ü selam olsun. Bu eser, aciz ve zayıf kul Hasîrîzâde namıyla meşhur Şeyh Ahmed Efendi'nin oğlu Mehmed Elif'in elinde 1309 yılı Cemaziyelevvel ayının ikinci gününde tamamlandı.

Bu latif nüshanın isinsahı Hz. Peygamber Aleyhisselam'ın hicretinin bin üçyüz yirmi altıncı yılında Hafız Ali tarafından tamamlanmıştır. Sonra bunu müellifin eliyle yazdığı nüsha ile mukabele ederek okudum. Bu notu, müellifin oğlu, kudret sahibi Rabbinin inayetine muhtaç olan Yusuf Zahir yazmıştır.

KAYNAKÇA

- Accâc b. Ru'be, *Dîvânu'l-Accâc*, (thk. İzzet Hasan), Daru's-Şarki'l-Arabî, Beyrut, 1995.
- el-Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlül-İlbâs*, (thk. Abdülhamid el-Hindâvî), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2000.
- Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasen, *Me'âni'l-Kur'ân*, (thk. Hüdâ Mahmûd Kırâ'a), Mektebetü'l-Hânci, Kahire, 1990.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (thk. Şuayb el-Arnâvûd vd.), Müessesetü'r-Risâle, Ürdün 2001.
- Ahvas el-Ensârî, *Şîru'l-Ahvas el-Ensârî*, (thk. İbrahim es-Semerrâî), Mektebetü'l-Endelüs, Bağdat 1969.
- Altıkulaç, Tayyar, "İbn Âmir", *DİA*, c. XIX, s. 308-310.
- _____, "Kisâî, Ali b. Hamza", *DİA*, c. XXVI, s. 69-70.
- el-Asmaî, *el-Asma'iyyât*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve Abdusselâm Muhammed Hârûn), Beşinci baskı, Daru'l-Maârif, Beyrut.
- el-Aynî, Bedreddîn, *el-Mekâsidü'n-Nahviyye fî Şerhi Şevâhidi'l-Elfiyye*, (thk. Ali Muhammed Fâhir, Ahmed Muhammed Tevfik es-Sûdânî ve Abdulazîz Muhammed Fâhir), Dâru's-Selâm, Kahire 2010.
- _____, *Umdetü'l-Kârî Fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübbâbi Lisâni'l-Arab*, (thk. Abdusselâm Hârûn), Mektebetü'l-Hânci, Kahire 1997.
- _____, *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebib*, (thk. Abdulazîz Ribah ve Ahmed Yûsuf Dekkâk), Daru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dımaşk 1978.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl Ebu Abdullâh, *Sahîhü'l-Buhârî*, (thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir), Dâru Tavku'n-Necât, 1422.
- Bulut, Ali, "Yûnus b. Habîb", *DİA*, c. XLIII, s. 606-607.
- Çelebi, Muharrem, "Kutrub", *DİA*, c. XXVI, s. 494-495.
- ed-Demâmînî, Ebû Abdullâh Bedrüddîn, *Şerhu Muğni'l-Lebib*, (thk. Muhammed es-Seyyid Osman), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2012.
- Dîvânu Cerîr* (thk.: Kerem el-Bustânî), Daru Sâder, Beyrut 1960.
- Divânu Emîri'l-Mü'minin el-İmâm Ali b. Ebî Tâlib*, (Haz. Abdülaziz el-Kerem), 1988.

- Dîvânu'l-Hüzelîyyîn*, (thk. Ahmed ez-Zeyn ve Mahmûd Ebu'l-Vefâ), Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye-Dâru'l-Kavmiyye, 1965.
- Durmuş, İsmail, “*Nadr b. Şümeyl*”, *DİA*, c. XXXII, s. 281-282.
- _____, “*Müberred*”, *DİA*, c. XXXI, s. 432-434.
- ed-Dü'elî, Ebu'l-Esved, *Dîvânu Ebi'l-Esved ed-Dü'elî*, (thk. Muhammed Hasan Âl Yâsîn), Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, İlk Baskı, Beyrut 1974.
- Ebu Nüvâs Hasan b. Hâni, *Dîvânu Ebî Nüvâs*, (thk. Ahmed Adbulmecid el-Gazzâlî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut.
- Ebû Ubeyde, b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Fuad Sezgin), Mektebetü'l-Hânci, birinci cilt, Kahire, ty.
- el-Erdebîlî, Muhammed Abdulganî, *Şerhu'l-Enmûzec fi'n-Nahv li-Zemahşerî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2016.
- Elmalî, Hüseyin, “*Ebû Osman el-Mâzinî*”, *DİA*, c. X, s. 209-210.
- _____, “*İbnü's-Şecerî*”, *DİA*, c. XXI, s. 219-220.
- _____, “*Ebû Zeyd el-Ensârî*”, *DİA*, c. X, s. 270-271. Er, Rahmi, “*Büştî*”, *DİA*, c. VI, s. 496.
- Evs b. Hacer, *Dîvânu Evs b. Hacer*, (thk. Muhammed Yusuf Necm), Dâru Beyrut, 1980.
- Ferezdek, *Dîvânu'l-Ferezdek*, (şrh. Ömer Faruk et-Tabbâ), Daru'l-Erkam, Beyrut 1997.
- _____, *Dîvânu'l-Ferazdak*, Derleyen: Ali Fâûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî, Muhammed Alî en-Neccâr, Abdülfettah İsmâîl es-Selebî), Dâru'l-Mısriyye li't-Telîf ve't-Terceme, Kahire, t.y.
- el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk 2005.
- el-Harîrî, Ebû Muhammed Kasım, *Makâmâtü'l-Harîrî*, Daru Beyrut ve Daru'l-Bâz, Mekke, 1978.
- el-Hashâs, Suhaym Abdu Beni, *Divânu Sühaym*, (thk. Abdulazîz el-Meymenî), Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1950.
- el-Herevî, Alî b. Muhammed el-Herevî, *Kitabu'l-Üzhiyye fi İlmi'l-Hurûf*, (thk. Abdülmuîn el-Mulavvâhî), Matbûâtu Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, İkinci Baskı, Dimaşk 1993.

- İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Veciz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422.
- İbn Batta, Ebû Abdullâh b. Muhammed, *el-İbânetü'l-Kübrâ*, (thk. Hamed b. Abdülmuhsin et-Tuveycirî, Dâru'r-Râye, Riyad 2005.
- İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib 'an Kütübi'l-E'ârib*, (thk. Fahreddin Kabâve), Dârü'l-Lübâb, İstanbul 2018.
- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdullah et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, (thk. Abdurrahmân es-Seyyid ve Muhammed el-Mahtûn), Dâr Hicr, Kahire 1990.
- İbn Mâlik, Ebu Abdullâh, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Sâfiye*, (thk. Abdülmun'im Herîdî), Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1982.
- İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-Nahv*, (thk. Abdu'l-Hüseyn el-Fetlî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1996.
- İbn Side, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, (thk. Abdülhamid Hindâvî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- İmruülkays, *Dîvânu İmruülkays*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dârü'l-Maârif, Kahire 1984.
- _____, *Dîvânu İmruülkays*, (thk. Mustafa Abdüşşâfi), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- el-İsfehânî, Ebu'l-Ferec, *Kitabu'l-Eğânî*, (thk. İhsân Abbâs- İbrâhîm es-Seâfin-Bekir Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 2008.
- İşler, Emrullah, “Zeccâc”, *DİA*, c. XLIV, s. 173-174. Kabş, Ahmed, *Mecma-u'l-Hikem ve'l-Emsâl fi's-Si'ri'l-Arabî*, Dâru'r-Raşîd, Üçüncü baskı, 1985.
- Kaçalin, Mustafa S., “Mütercim Âsım Efendi”, *DİA*, c. XXXII, s. 200-202.
- Kallek, Cengiz ve Ahmet Özel, “Zekerîyyâ el-Ensârî”, *DİA*, c. XLIV, s. 212-215.
- el-Kefevî, Ebu'l-Bekâ Eyyûb. b. Mûsâ, *el-Küllîyyât*, (thk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısırî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998.
- Kılıç, Hulusi, “İbnü'l-Hâcib”, *DİA*, c. XXI, s. 55-58.
- _____, “Ebü'l-Bekâ El-Kefevî”, *DİA*, X, s. 298.
- _____, “Cevherî, İsmâîl b. Hammâd”, *DİA*, c. VII, s. 459.
- Koçak, İnci, “Ahfeş el-Evsat”, *DİA*, c. I, s. 526.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullâh, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Atfîş), Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, II. baskı, Kahire 1964.

- Küseyyir Azze, *Dîvânu Küseyyir*, Derleyen: İhsân Abbâs, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1971.
- Mâlekî, Ahmed b. Abdu'n-Nûr, *Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Me'ânî*, (thk. Ahmed Muhammed el-Hırâd), Matbû'ât-ü Mecme'î'l-Lügati'l-'Arabiyye, Dımeşk 1394.
- Mâlik b. Nüveyre ve Mütemmim b. Nüveyre, *Dîvânu Mâlik ve Mütemmim İbnâ Nüveyre el-Yerbûû*, Derleyen: İbtisâm Merhûn es-Saffâr, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdat 1968.
- el-Medenî, Mâlik b. Enes b. Mâlik, *el-Muvattâ*, (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Müesseset-i Zeydân b. Sultan Âl-i Nihyân lil-A'mâlî'l-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, Ebu Dabi 2004.
- el-Merzûkî, Ebû Alî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse li-Ebî Temmâm*, (thk. Gureyd e-Şeyh), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Meymûn b. Kays, *Dîvânu'l-A'şâ*, thk. Muhammed Hüseyin, t.y.
- el-Murâdî, Hasan İbnü'l-Kâsım, *el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Me'ânî*, (thk. Fehreddîn Kabâve, Muhammed Nedîm Fâdıl), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- Müberred, Ebu Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab*, (thk. Muhammed Abdülhalik Udayme), Vizâratu'l-Evkâf - el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şu'ûnî'l-İslâmiyye- Lecnetü İhyâit-Türâsî'l-İslâmî, İlk baskı, Kahire 1994.
- Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, (haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013-2014.
- Nâbiğa ez-Zübyânî, *Dîvânu'n-Nâbiğa*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, t.y.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit, *“İbn Hişâm en-Nahvî”*, *DİA*, c. XX, s. 74-77.
- _____, *“İbnü'd-Demâmîni”*, *DİA*, c. XXI, s. 10-11.
- _____, *“Sîbeveyhi”*, *DİA*, c. XXXVII, s. 130-134.
- _____, *“Ebû Ali el-Fârisî”*, *DİA*, X, s. 88-90.
- Özel, Ahmet, *“Tebrîzî, Hatîb”*, *DİA*, c. XL, s.223-224.
- _____, *“Zencânî, İzzeddin”*, *DİA*, c. XLIV, s. 253-254.
- Mustafa Öztürk ve M. Suat Mertoğlu, *“Zemahşerî”*, *DİA*, c. XLIV, s. 235-238.
- Qabawa, Fakhr Ed-Dın, *“İbn Uşfûr el-İşbîlî”*, *DİA*, c. XX, s. 431-432.

- Sarvan, Ahmet, *“İmrüülkays B. Hucr”*, *DİA*, c. XXII, s. 237-238.
- es-Semerkandî, Ebu'l-Leys, *Tenbihü'l-Gâfilîn*, (thk. Hüseyin Abdülhamid Nîl), Dâru'l-Erkam, Beyrut 1414.
- Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Mektebetü'l-Han-ci, Kahire 1988.
- es-Sîrâfî, Ebu Muhammed Yûsuf, *Şerhu Ebyâti Sîbeveyhi*, (thk.: Muhammed Ali er-Rîh Haşim ve Taha Abdurraûf Sa'd), Mektebetü'l-Küllîyyât el-Ezheriyye ve Dâru'l-Fikr, Kahire 1974.
- es-Suyûtî, *Evzahu'l-Mesâlik*, (thk. Berekat Yusuf Hebbûd), Dâr İbn Kesîr, Beyrut.
- eş-Şâfîî, Muhammed b. İdris, *el-Müsned*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut
- Şensoy, Sedat, *“Rummânî”*, *DİA*, c. XXXV, s. 242-244.
- et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, (thk. Tarık b. İvadul-lâh, Abdulmuhsin b. İbrâhîm), Dâru'l-Haremeyn, Kahire, t.y.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, *“Halîl b. Ahmed”*, *DİA*, c. XV, s. 309-312.
- Turan, Abdülbaki, *“İbn Mâlik et-Tâî”*, *DİA*, c. XX, s. 169-171.
- Tural, Hüseyin, *“İbn Ümmü Kâsım”*, *DİA*, c. XX, s. 433-434.
- _____, *“İbn Fâris”*, *DİA*, c. XIX, s. 479-481.
- Tüccar, Zülfikar, *“Ferrâ”*, *DİA*, c. XII, s. 406-408.
- _____, *“İbn Sîde”*, *DİA*, c. XX, s. 318-319.
- _____, *“Sicistânî, Ebû Hâtîm”*, *DİA*, c. XXXVII, s. 139-141.
- _____, *“Sîrâfî, Ebû Saîd”*, *DİA*, c. XXXVII, s. 264-265.
- Tülücü, Süleyman, *“Mâmer B. Müsennâ”*, *DİA*, c. XXI.
- _____, *“Asmâî”*, *DİA*, c. III, s. 499-500.
- _____, *“Nâbiga ez-Zübyânî”*, *DİA*, c. XXXII, s. 262-263.
- Yavuz, Mehmet, *“İbn Cinnî”*, *DİA*, c. XIX, s. 397-400.
- Yazıcı, Hüseyin, *“İbnü's-Serrâc”*, *DİA*, c. XXI, s. 205-206.
- Yıldız, Musa, *“Zürümme”*, *DİA*, c. XLIV, s. 551-552.
- ez-Zemaşşerî, Ebu'l-Kâsım, *el-Mufasssal fî Sınâ'ati'l-İ'râb*, (thk. eş-Şirbînî Şirî-de), Dâru'l-Hadis, Kahire 2013.
- _____, *el-Keşşâf'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl*, (thk. Adil Ahmed Abdül-mevcûd, Alî Muhammed el-Mu'avvaz), Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd 1998.

Zeyd el-Hayl et-Tâî, *Şi'ru Zeyd el-Hayl*, (thk. Ahmed Muhtar el-Bezera), Daru'l-Me'mûn li't-Türâs, Beyrut 1988.

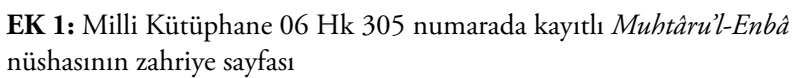
Ziriklî, *el-A'lâm*, Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, On beşinci baskı, Beyrut/Lübnan, 2002.

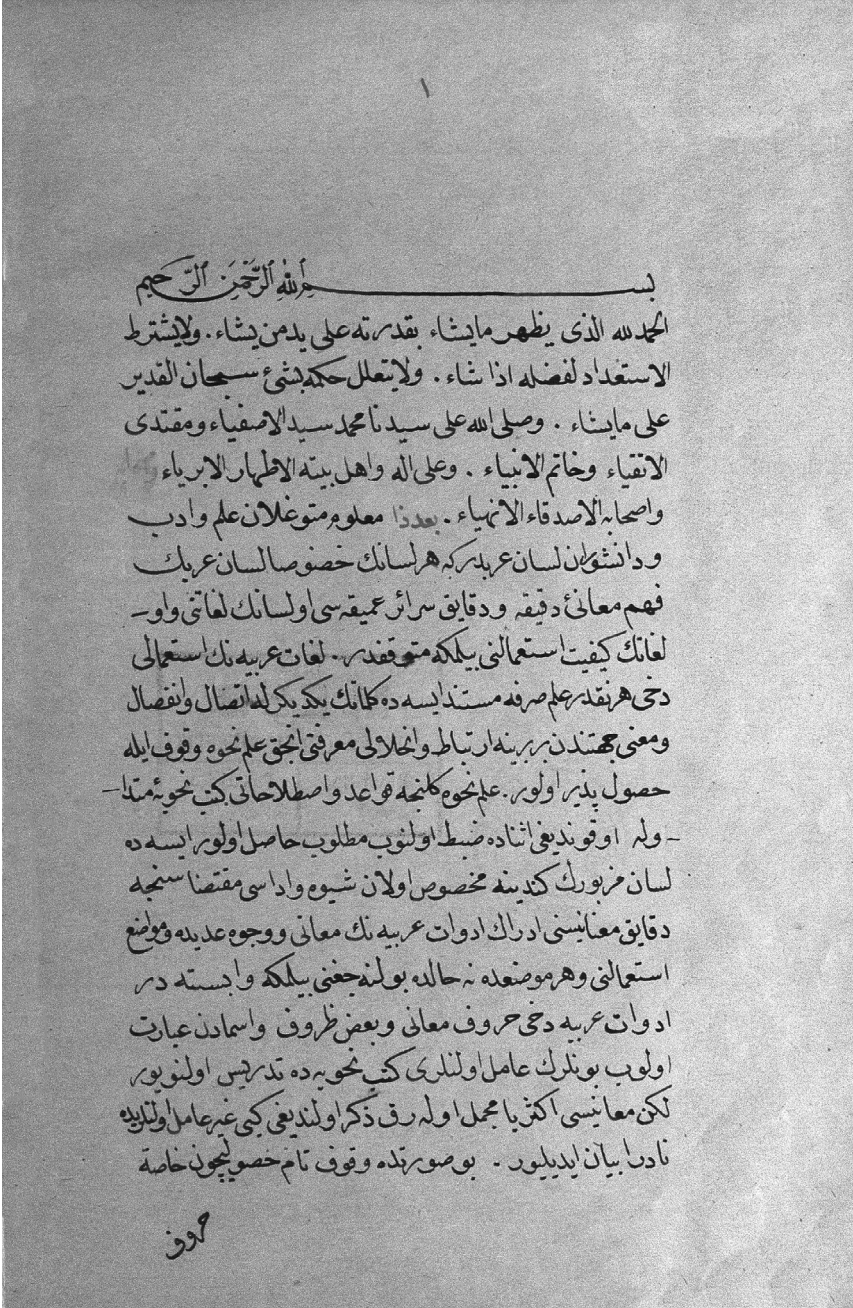
Ziyad el-A'cam, *Şi'ru Ziyâd el-A'cam*, Derleyen: Yûsuf Hüseyn, Dâru'l-Mesîra, İlk baskı, Amman/Ürdün, 1983.

Züheyr b. Ebi Sülmâ, *Dîvânu Züheyr b. Ebi Sülmâ*, (thk. Ali Hasan Fâûr), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.

Zürrumme, Gaylân b. Ukbe, *Dîvânu Zirrumme*, (thk. Ahmed Hasan Besic), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

EK 1: Milli Kütüphane 06 Hk 305 numarada kayıtlı *Muhtârû'l-Enbâ* nüshasının zahriye sayfası

EK 2: Milli Kütüphane 06 Hk 305 numarada kayıtlı *Muhtârû'l-Enbâ* nüshasının başı

حروف معانی به دائر تألیف اولیان کتابان مراجعه احتیاج کویلدور
 انلرک دخی اکثر نده بالکن حروف معانی مذکور اولوب من جهة المعنی
 والاستعمال حروفه مشابه اولان بعض اسماء و ظروف غیر مذکور
 اولمغله کتب لغته دخی مراجعه حاجت مس ایدیور . بنابرین کلمات
 مذکور متفرق محله ده ارایله رق بر طاق تکلفات ایله الده ایدیور
 زمانه ده ایسه تشنت علوم و فنون سیبیلده اذهانه ضعف طاری اولمغله
 اسلاف کبی احاطه و حفظ ممکن اولم مدینی مستغنی عن البیان بولمغین کلمات
 مذکور نك لاجل المراجعة کتب لغت ترتیبی اوزره بریره جمعی و برای
 سهولت لسان مادر زاد بمن اولان لسان ترکی اوزره یارلیمسته بعض
 منافع مطالعه اولمغله یوقنده یارلش اولان کتب معتبره اسلاف دن
 (ابن قاسم الرازی) نك (الحنی الدانی . فی حروف المعانی) نام اثر بهترنی و
 (ابن هشام انصاری) نك (مغنی اللیب) نام کتاب بهترنی و (ابو البقاء
 کفوی) نك کلیات التعریفات و بعض کتب نحو و قاموس و سائر معتبرات
 علی قدر الطاقه تنبع اولمغله رق کلمات مبحوث عنها نك مجموع معانیسی
 و اعراضه اولان عمللری و بعض اختلاف نحاه و هر معنایه کور مثاللری
 و ترجمه ایچون لزومنه مبنی تعبیرات ترکیه لری و مثاللرک دخی لافکارلریک
 ترجمه لری و یونلرک بعض قیائله کور اختلاف لغاتی و بعض قواعد
 اچغجه تعبیراتله یازیلوب مختار الاشیاء فی الحروف و الظروف
 و بعض الاسماء تسمیه اولمغله . مأمولدرکه طالبان علوم عربیه
 و راغبان فنون ادبیه به خصوصاد و این عرب مطالعه سی و کتب عربیه
 تدیس و تدریس و ترجمه سیبیلده اشتغال ایدن دوان انصاف سمانه
 برخیلی سهولت و فائده حاصل اولم (اعتذار) لطفاً مطالعه سینه غیث
 یو یجی ارباب فضیله خفی فالسوں که شو اثرک جمع و ترتیب

EK 3: Milli Kütüphane 06 Hk 305 numarada kayıtlı *Muhtâru'l-Enbâ* nüshasında eser adının geçtiği sayfa

و تحریر نیدن مقصد عاجزی خلفه یلددکری بر نئی او کرده دل اظهار
فضیله بین الناس تمیز دکلدر . بلکه اولجه دخی بیان اولدیفی و جمله
حین لزومنده متفرق محلل ده اراق و حشندن نور تلق و حروف هجا
ترتیبی اوزره یاز لعله بر لغت کاتبه مراجعت ایدر کی قولا یجه بولومک
و ترکیه اولعله انعام زهن تکلفندن آزاده قالمق ایچون برخه مندر یوقیه
قلت بضاعة عاجز انم کد محم مسلم اولدیفی جهته بویله شیلده علم سطره
معتبره . و شو اعتراف کنتر انم سیبیله ترتیب و ترجمه و بعض قواعد ده
سهو و خطا و غلط و غفلت و قوعندن نفسی و اشبواژی بری طن
و اعتقاد ایتیم . فلذا مطالعین کرامک لطفا عان اختیار ستم اعترافه
توجیه یور مریوب بو محرم عاجز و ضعیف سو دلجه دکره شریفی بوست
نشین شیخ احمد مختار قندی زاده محم الیفی معذور یور مرق و وقعا فیه
اولان سهو و خطا سنی تصحیح و نقصانی اکاله همتله ابراز انرا انسانیکار
و حمیت شعاری یه تنزل یور ملری سراجوینار اولنور . و ما توفیق الان

مؤلف

بالله علیه توکلت والیه انیب فصل الالف

آ الف مفرده یعنی همزه مفقوحه ایکی وجه اوزره مستعملدر (وجه اولی)
حکما و بامسافه قریبه نذا اولنور حرف نذا در . و سایر حروف نذا کی اسم
مختصدر . امرئ القیس (أ فاطم مهلا بعض هذا اللیل) مصرعنده
اولدیفی کی . ترجمه . ای فاطمه شوباز و شیوه نک بعضی سنی تأخیر ایله
دیمک اولوب مرقوم ناز و شیوه مبالغه نک ترکی سراجوینارده محبوبه
مخاطبه ایدر بکندن قریبه مخصوص حرف نذا اولان همزه نذایه ایله نذا
ایتمشدر . (وجه ثانی) حرف استفهامدر . استفهام نفهقی طلب دیمک
اولوب لسانغره ادا ن استفهام اولان (می) لفظیله ایدیلان سؤالده
حروف استفهامده همزه اصل اولعله بعض احکام ایله اختصاصی وارد

از

٢١١

وامثالده اولديغى كى بن مالك دى (يا)ءندا ويا دعا يا خودام يلى
 نهى اوزرينه داخل اولدقه ندا بچون اولوب غيريلرده تنبيه-
 بچوندريمش. تم بعناية الله وتوفيقه وتيسيره فضلا منه وحسانا
 فله الحمد فى الاولى والاخرة كما حبه نفسه فى الازل وصلى الله
 على سيدنا وسيد الكل فى الكل محمد الهادى الى اقوام السبل
 وعلى اله وعتره وذرياته الطاهرة واصحابه اجمعين
 على يد مسوده العاجز الضعيف محمد الف
 بن الشيخ احمد مختار الشهير بمختار
 زاده عفى عنهما فى اليوم الثانى
 من شهر جمادى الاولى
 لسنة تسع وثلثمائة
 بعد الالف
 الهجرية
 م

تم استنساخ هذه النسخة اللطيفة فى السنة السادسة والعشرين وثلثمائة ولف
 الرجوية على صاحبها الصلاة والسلام واله الكرام على يد
 كاتبه حافظ على غفرله فى قرية سود ليجه ثم
 قرأت مقابل باصل مؤلفه سلمه الله
 حرة الفير المحتاج لا غنية به
 القادر يوسف زاهر بن
 المؤلف

EK 5: Milli Kütüphane 06 Hk 305 numarada kayıtlı *Muhtârû'l-Enbâ'* nüshasının ferâğ ve istinsâh kayıtları

